
2022

II МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НАУКИ В КРАЇНАХ ЄВРАЗІЇ

---

31 грудня 2022 р.

Переяслав

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство факультету історичної
і соціально-психологічної освіти
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії»

31 грудня 2022 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії» // Збірник наукових праць. – Переяслав, 2022 р. – 98 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Ю.В. Бобровнік,
кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;
В.В. Поліщук – к. фіз. вих. і спорту;
В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;
Т.Г. Кириченко – к.п.н., доцент;
Т.В. Кириченко – к.п.н., доцент;
В.А. Вінс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,
А.П. Король,
В.В. Поліщук,
Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,
А.М. Вовкодав.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

**Валентина Кучеренко
(Київ, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ БЕЗПЕКИ ТУРИСТИЧНИХ ПОДОРОЖЕЙ АВІАЦІЙНИМ ТРАНСПОРТОМ

Безпека туристичної подорожі включає в себе особисту безпеку туристів, збереженість їх майна, а також не завдання шкоди навколишньому середовищу. Забезпечення безпеки туристів під час подорожі – головна турбота туристичної фірми. На забезпечення безпеки подорожі туристів спрямований цілий комплекс заходів, здійснюваних туристськими організаціями. При цьому першорядне значення мають стабільна політична обстановка в місцях відпочинку або подорожі і екологічний стан цих місць.

Один з небезпечних етапів подорожі – етап перевезення туристів до місця відпочинку. Оскільки транспортні засоби є джерелами підвищеної небезпеки, питання безпеки туристів повинні бути першочерговими у всіх варіантах перевезень.

Час від часу різні аспекти безпеки туристичної подорожі з використання авіатransпортних засобів знаходять своє відображення у відповідних публікаціях [1, 2, 7] та ін.

Транспорт є потужним розвитком туризму – одним з найважливіших складових матеріальної бази економіки будь-якої країни та суспільного розвитку. Туристичні організації, для перевезення туристів під час подорожей, використовують різні види транспорту. Найбільш поширеною є міжнародна класифікація транспортних засобів, розроблена UNWTO, де виділено три основні види транспорту: повітряний, водний і сухопутний. Основна частка в загальній структурі транспортних послуг належить повітряному транспорту.

Статистичні дані Всесвітньої туристичної організації, висвітлюють значну перевагу використання авіатранспорту, а саме 57% від усіх засобів пересування: автомобільний 37%, залізничний 4%, водний 2%. Це не є несподіваним результатом, адже в процесі технічної трансформації, глобалізаційних процесів, авіасполучення є найбільш швидким видом перевезення пасажирів [3].

Необхідно відзначити, що туристична галузь повністю залежить від транспорту, його безпеки, швидкості і зручностей, що надаються туристу під час його пересування.

Водночас, слід звернути увагу на те, що сьогодні авіаперевезення в туризмі є найпопулярнішим видом пересування у світі, що обумовлено рядом причин: авіація – найшвидший і найзручніший вид транспорту при подорожах на великі відстані; сервіс на авіарейсах досяг високого рівня якості і є привабливим для туристів; авіаційні компанії безпосередньо і через міжнародні мережі бронювання виплачують туристичним агентствам комісійні винагороди за кожне заброньоване в літаку місце, таким чином мотивуючи їх обирати саме авіаційні перевезення при створенні туристичного продукту [2].

Натомість, слід зазначити, що характерною рисою авіаційного ринку є вплив на нього багатьох глобальних факторів, а саме: психологічних, соціокультурних, економічних, географічних, демографічних, а також великий вплив епідеміологічного чинника, результатом чого стають зміни у структурі попиту на туристичні послуги, що приводить до значних змін та переорієнтації у структурі світового ринку туристичних послуг.

На початку 2020 р., коли всі країни світу були охоплені пандемією вірусу – COVID-19, стрімко закрилися кордони більшості країн, практично зупинилося транспортне сполучення, у багатьох країнах був уведений режим обмежень на пересування. У зв'язку з цим, відбулася зміна стилю відпочинку. Наприклад, з'явилося багато бажаючих здійснювати екстремальні подорожі до Північного полюсу, Антарктиди і, навіть, у космос. Туризм вступив в епоху індивідуальності та персоніфікації і намагається бути більш диверсифікованим. Дедалі частіше люди відмовляються від групових турів на користь індивідуальних подорожей.

Натомість, будь-яка криза призводить до появи нових можливостей. Серед сучасних тенденцій розвитку туризму під час пандемії, слід зазначити поширення інновацій та інтеграції нових технологій у безпеку туристичних подорожей. Серед них, насамперед, широке застосування пристроїв, які дають змогу зменшити фізичний контакт клієнта під час подорожі (перегляд меню на власних пристроях, доступ до функцій готельних номерів через свої телефони тощо); наявність великої кількості інтегрованих цифрових рішень, що забезпечують безперешкодні подорожі за допомогою біометричних верифікацій та електронних воріт в аеропортах; безконтактні платежі для полегшення подорожі мандрівника; безконтактні варіанти підтвердження особи (за допомогою безконтактних відбитків пальців, райдужної оболонки ока); віртуальні медичні огляди в кіосках аеропорту; використання дезінфікуючих роботів з ультрафіолетовим випромінюванням, які вже використовуються у лікарнях; застосування консьерж-служб, що продаються через додаток; застосування роботів-порт'є тощо.

Слід зазначити, що безпека, авіація і туризм нерозривно пов'язані один з одним. Авіація задовольняє нагальні потреби туристів у швидкому й безпечному перевезенні, а туризм – забезпечує зростання обсягів повітряних транспортних перевезень. Саме тому, Сеульська декларація «Світ і туризм», ухвалена Всесвітньою туристичною організацією 27 вересня 2001 р., яка містить «практичні рекомендації щодо ролі туризму у сприянні миру в усьому світі» констатувала, що безпека та захист туристів мають стати пріоритетом у кожній з країн – членів Всесвітньої туристичної організації.

В сучасних умовах сформувалося декілька підходів до організації туристичних авіаційних перевезень, які полягають, зокрема, у взаємодії туристичних підприємств і авіакомпаній, що реалізуються через: бронювання авіаквитків з використанням систем автоматизованих систем бронювання продажів; договір з авіакомпанією на блок місць на регулярних авіалініях; агентська угода та діяльність туристичної фірми як агентства з продажу авіаквитків; організація чартерних авіарейсів [6].

Взаємний вплив авіації та туризму є багатоаспектним. Серед факторів, що найбільше впливають на перебіг процесів взаємодії, виокремимо наступні: технічний прогрес, що призвів до зростання комфортності та екологічності авіаційного транспорту; лібералізація сфери міжнародних зв'язків, що значно спростило порядок здійснення міжнародних подорожей, запровадження безвізових режимів; дерегуляція ринку авіаційних перевезень, що дало змогу зняти обмеження відносно кількості авіаліній. Разом з тим, відбулося посилення вимог до надійності й безпеки авіаперевезень в контексті глобальної терористичної загрози та інших міжнародних за своїм характером дестабілізаційних чинників (епідеміологічна ситуація, політична нестабільність, тощо).

Події 11 вересня 2001 р. у США та терористичні атаки в інших регіонах світу значно посилили анти терористичну боротьбу та вимоги до авіакомпаній, які здійснюють міжнародні рейси. Дерегуляція національних і регіональних ринків авіаперевезень, додаткові заходи перевірки і допуску на ринок окремих авіаційних компаній, посилений контроль у аеропортах покликані відновити довіру до авіаційного транспорту у туристів і забезпечити їхню безпеку.

Прикладом такої діяльності є реалізація ініціативи ЄС щодо посилення контролю за управлінням повітряним рухом Єдине Європейське небо. Ініціатива розвитку Європейського спільного авіаційного простору передбачає прийняття державами членами ЄС та іншими учасниками ініціативи обов'язкових вимог до безпеки, розроблених організацією Євроконтроль (ОВБЄ), і вимагає внести необхідні доповнення до національного законодавства для забезпечення відповідності правовим нормам ЄС [1].

Міжнародні авіаперевезення регулює Міжнародна асоціація повітряного транспорту (International Air Transport Association — IATA). IATA об'єднує 230 авіакомпаній, які забезпечують ліву частку регулярних міжнародних авіаперевезень пасажирів (93%) та вантажів. Турфірми беруть участь в діяльності IATA через її спеціальне відділення — Міжнародну організацію агентів авіакомпаній (International Airlines Travel Agents Network — IATAN). Кожній турфірмі, що пройшла акредитацію і відповідає певним вимогам, надається спеціальний номер, що використовується для здійснення розрахунків з авіакомпаніями. Міжнародна організація агентів авіакомпаній регулює дотримання правил і стандартів діяльності, єдиних вимог до фінансового положення турфірм, що продають авіаквитки на міжнародні рейси, і виконує функції сполучної ланки між турфірмами й авіакомпаніями — членами IATA [1].

Особливим феноменом авіаційного транспорту є чартерні перевезення. У 1956 р. було укладено багатосторонню угоду про комерційні права на здійснення нерегулярних повітряних перевезень у Європі. Окремі туристичні фірми стали активно практикувати фрахт літаків для організації подорожей за кордон. На відміну від регулярних авіаліній чартерні авіакомпанії пропонують тарифи на 30-40% нижчі, повністю зорієнтовані на перевезення туристів, тому часто стають власністю туристичної фірми або ж створюються як дочірні авіакомпаніями, що виконують регулярні рейси і не бажають втрачати клієнтів-туристів через високу вартість своїх послуг. Чартерні авіаційні перевезення є безпосередньою частиною туристичного пакету і здійснюються у відповідності з географією і термінами туристичної подорожі.

Роль авіаційних перевезень у туризмі не обмежується переміщенням туристів між кінцевими пунктами туристичної подорожі. Нині все більшу роль в організації туристичних подорожей відіграє так звана мала авіація. Напрямки використання малої авіації визначаються тенденціями розвитку туристичного попиту і передбачають розширення спектру рекреаційних занять. Пріоритетними є здійснення польотів на спортивних літаках, гелікоптерах, планерах, мотодельтапланах та інших видах авіаційної техніки в рамках екстремального та спортивного туризму, організація авіаекскурсій, доставка туристів на маршрут у регіонах з нерозвинутою інфраструктурою наземного транспорту (гірські райони, національні парки та заповідники) тощо.

Авіація, забезпечуючи зростання туристичних потоків, посилює економічну та соціальну функцію туризму. Адже завдяки активному використанню туристами повітряного транспорту зростають і доходи від туризму, і зайнятість в індустрії туризму. Загалом у світі повітряний транспорт щорічно підтримує близько 36,9 млн. робочих місць у секторі туризму і забезпечує надходження близько 898 млрд. доларів США до світового ВВП [5].

Світова економічно-політична ситуація склалася таким чином, що у 2019 році переважну більшість пасажирів перевозили літаки двох виробників. Американський Boeing та європейський Airbus фактично розподілили між собою виробництво авіалайнерів. З економічної точки зору це схоже на монополію, але з точки зору безпеки така ситуація є позитивною. Обидва виробники сертифікують свою продукцію за стандартами агенцій FAA та EASA, які є законодавцями в галузі авіаційної безпеки.

Сучасний авіалайнер має величезний запас надійності. Впродовж десятиліть у виробництві літаків впроваджувалися новітні технології, щоб підвищити безпеку польотів. 96% нових реактивних авіалайнерів Boeing сьогодні мають два двигуни, які за стандартами безпеки, при відмові одного з двигунів, повинні безпечно виконати зліт чи посадку.

Вся авіаційна індустрія побудована за суворими стандартами і нормами, щоб зробити польоти максимально безпечними. Авіакомпанії та організації, що займаються обслуговуванням повітряного руху,

по всьому світу періодично проходять міжнародний аудит. Європейська Агенція Авіаційної Безпеки (EASA) регулярно оновлює так званий "чорний список" авіакомпаній, яким з міркувань безпеки та неналежного обслуговування заборонено влітати в повітряний простір держав-членів Європейського Союзу. Наприклад, станом на 2019 рік у чорному списку знаходяться всі перевізники з 15 країн, зокрема з Афганістану, Киргизстану, Лівії та Судану. Критеріями для внесення в "чорний список" є документальне підтвердження негативних результатів перевірок на стоянках в європейських аеропортах, використання застарілих літаків та з неякісним обслуговуванням [7]. Крім того, слід зазначити, що навіть незначне відхилення від стандартів в авіаційній галузі може викликати катастрофічні наслідки.

Висновки. Безпека туристичної подорожі є важливим фактором для забезпечення надання якісних туристичних послуг. Авіаційний транспорт є одним з найбезпечніших засобів перевезення людей по всьому світу. У середньому, за оцінками, є одна фатальна аварія на кожні 16 мільйонів польотів. Важливими чинниками що впливають на вибір транспорту є, безумовно, його вартість. За прогнозами ЮНВТО вартість транспортних перевезень з 2010 до 2030 року зростатиме щорічно на 1,4%. При цьому вартість повітряного транспорту буде зростати у середньому за рік на 1,1% упродовж періоду з 2010 по 2030 рік. Кожна країна має створювати нормативні документи з безпеки туризму та регулювати їх для нормального забезпечення безпечних умов мандрівок та стимулювання туристичного розвитку країни.

Література:

1. Балабанов Г.В., Ткачук Л.М. Аналіз процесів взаємодії у системі авіація-туризм // Науковий вісник Ін-ту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм. – К.: Вид-во «НАУ-друк», 2010. – Вип. 1. – С. 171–179.
2. Войтушенко О. Новітні підходи до сучасних туристичних авіаційних перевезень. Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. 2011. Вип. 11. С. 275–283.
3. Звіт Всесвітньої туристичної організації UNWTO. URL: https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf (дата звернення 20.03.2020).
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/9/682206/>.
5. Aviation benefits beyond borders-2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aviationbenefits.org/>.
6. Tkachenko, T.I. (2009). Stalyi rozvytok turyzmu: teoriia, metodolohiia, realii biznesu: monohrafiia [Sustainable tourism development: theory, methodology, business realities: monograph]. Kiev: National University of Trade and Economics. 463 s. [in Ukrainian].
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<https://lowcost.ua/aviation-safety-reasons/>].

Ганна Чернюк, Ольга Матуз, Ігор Касіяник
(Кам'янець-Подільський, Україна)

АГРОКЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ ТЕПЛА І ЗВОЛОЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Агрокліматичні ресурси є основою сільськогосподарського виробництва, тому їх оцінка розроблена досить детально. На основі комплексної оцінки кліматичних ресурсів [1,2,3,7] продуктивність клімату лісостепової зони України складає 37 ц/га за потенціальною врожайністю зернових в умовах природного зволоження, при сумі температур 2750°C за період з середньодобовими температурами вище 10°C і середніх мінімальних температурах - 25°C.

Агрокліматичні ресурси визначаються факторами для росту і розвитку рослин за режимом світла, тепла і вологи. Світловий і тепловий режим залежить від сонячної радіації. Частина радіації (від 400 до 760 нм) використовується в процесі фотосинтезу на протязі вегетаційного періоду. Для лісостепової зони України річна сума фотосинтетично-активної радіації (ФАР) досягає 52 ккал/см², а за період з середньодобовими температурами вище 5°C-41 ккал/см². На Поділлі ФАР збільшується з заходу на схід і південний схід від 51 до 53 ккал/см² за рік і від 40 до 42 ккал/см² за вегетаційний період [3] (табл.1).

Таблиця 1.

Значення сумарної ФАР в ккал/см². [3].

Області	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Вінницька	1,4	2,2	4,1	5,4	7,4	7,9	8,0	8,8	4,9	3,0	1,2	1,0
Хмельницька	1,4	2,2	4,0	5,3	7,2	7,7	7,8	6,5	4,8	2,9	1,1	0,9
Тернопільська	1,4	2,3	4,0	5,3	7,0	7,6	7,7	6,5	4,8	2,9	1,1	1,0
Лісостеп	1,3	2,2	4,0	5,3	7,2	7,7	7,8	6,9	4,8	2,8	1,2	0,9

Найважливіший агрокліматичний ресурс – температура повітря. В життєвих процесах рослин існують три головних точки: температурний мінімум, оптимум і максимум. Точки розрізняються для різних рослин і змінюються за фазами розвитку. Велике значення має визначення тривалості, термінів початку і закінчення і сум температур теплого періоду (з середньо добовими температурами повітря вище 0°C), безморозного, вегетаційного і активного вегетаційного періодів. Суми температур активного вегетаційного

періоду визначають ресурси тепла і границі зон, в яких можна вирощувати різні культури [1, 2, 3, 4, 5, 6]. На території Поділля тривалості теплої і вегетаційної періодів в середньому зменшуються з північного заходу на схід-південний схід відповідно від 259 до 253 днів і від 207 до 205 днів, причому вегетаційний період в середньому на 3-5 днів коротший, ніж в середньому для лісостепової зони. Тривалість періодів активної вегетації і періоду з середньодобовими температурами вище 15°C збільшується на південний схід, відповідно, від 160 до 164 днів і від 101 до 108 днів (табл.2).

Таблиця 2.

Середні дати переходу середньодобової температури через 0°, 5°, 10°, 15°C і тривалість відповідних періодів в днях.

Область	0°C	5°C	10°C	15°C
Тернопільська	13.III-27.XI 259	6.IV-30.X 207	26.IV-4.X 161	27.V-5.IX 101
Хмельницька	15.III-26.XI 256	6.IV-29.X 206	26.IV-3.X 160	24.V-7.IX 106
Вінницька	16.III-24.IX 253	7.IV-29.X 205	25.IV-6.X 164	23.V-8.IX 108

Тривалість без морозного періоду у повітрі більша, ніж на поверхні ґрунту. Їх тривалість зростає відповідно з північного заходу на південь і південний схід від 167 до 190 днів і від 140 до 150 днів. На вододільній частині Подільської височини тривалість без морозного періоду на ґрунті скорочується на 10 днів, порівняно з прилягаючою територією на низовинах і в долинах [1, 2, 3, 5, 7].

За сумами температур активного вегетаційного періоду [1, 2, 3, 5, 7] Поділля можна поділити на наступні райони: 1) північно-західний (Кременецький, Шумський і частина Славутського районів) з сумами температур 2500-2565°C; 2) центральний (центральні і північні частини Хмельницької і Тернопільської областей та північного заходу Вінницької) з сумами температур 2420-2500°C; 3) південний (південні частини Тернопільської і Хмельницької областей, більша частина Вінницької області) з сумами температур від 2500 до 2880°C; 4) Вінницьке Придністров'я з сумами температур 2800-3060°C. Такі суми біокліматичних температур достатні для вирощування всіх видів сільськогосподарських культур помірного поясу, а також деяких сортів рису і сої. Природні умови дозволяють вирощувати зернові культури і зелені корми у другій половині літа [2, 3, 5, 7].

Для оцінки термічних ресурсів використовують значення середньорічних температур, середніх температур самого теплої і самого холодного місяців року [2, 3, 5, 6] а також середньо декадні, середньодобові, середньоденні і нічні температури повітря. Середньорічні температури повітря (7°C), а також середні температури теплої періоду року (14°C) на Поділлі відповідають температурам всієї лісостепової зони, а середні температури холодного періоду на 1°C вищі, ніж в середньому для лісостепової зони (відповідно, -2°C і -3°C). Середньо декадні температури зимових місяців на заході Поділля на 1°C вищі, ніж на сході, а з останньої декади червня до першої декади вересня, навпаки, на сході Поділля на 1°C вищі (табл.3).

Таблиця 3.

Середні температури повітря в °C по декадах і місяцях за теплої і холодний періоди і за рік [5, 6].

Області	I	II	III	IV	V	VI
Тернопільська	-4 -5 -5 -5	-5 -4 -3 -4	-1 0 2 0	5 7 10 7	12 14 15 14	16 17 17 17
Хмельницька	-5 -6 -6 -6	-5 -4 -4 -4	-2 0 2 0	5 7 10 7	12 14 15 14	16 17 18 17
Вінницька	-5 -6 -6 -6	-6 -5 -4 -5	-2 0 2 0	5 7 10 7	12 14 15 14	16 17 18 17
Лісостеп України	-6 -6 -6 -6	-6 -5 -5 -5	-3 -1 2 -1	4 7 10 7	12 14 16 14	16 17 18 17
Області	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Тернопільська	18 18 19 18	18 18 16 18	15 13 12 13	10 8 6 8	4 2 0 2	-1 -2 -4 -3
Хмельницька	18 19 19 19	19 18 17 18	15 13 12 13	10 8 6 8	4 2 0 2	-2 -3 -4 -3
Вінницька	19 19 20 19	19 18 17 18	16 14 12 14	10 8 6 8	3 2 0 1	-2 -3 -4 -3
Лісостеп України	19 19 20 19	19 18 17 18	16 14 12 13	9 7 5 7	3 1 -1 1	-2 -4 -5 -4

Середні температури самого холодного місяця (січня) понижуються від -4°C на заході Поділля і в Придністров'ї до -6,2°C на північному сході. Середні з абсолютних мінімумів температури на заході Поділля дорівнюють -21°C, в Придністров'ї -23°C, а на сході Поділля знижуються до -25°C (табл.3). Абсолютні мінімуми температур коливаються в залежності від місцевих умов на заході Поділля від -33 до -36°C, в центрі від -32 до -34°C, в Придністров'ї від -31 до -34°C, на сході і північному сході Поділля від -37 до -38°C. Середня тривалість залягання снігового покриву і його потужність збільшується з заходу на схід, відповідно, від 80 до 90 днів і від 15 до 25 см (табл.4).

Таблиця 4.

Кліматичні показники провінцій атлантико-континентальної кліматичної області Східної Європи [3, 4, 5].

Опади, мм за рік	Днів з оп. >5мм	Теплий період опади, мм	Відн. волог. липня в 13 год, %	% похмур . днів у липні	Безморозний період, днів	Сума темпер вище 5°C	Днів з темпер вище 15°C	Середня температура в°C липень січень абс. мін.			Абс. мінімум t°C
Західний лісостеп								18	-4	-21	-33
660	42	480	60	43	180	2800	90				
Подільський лісостеп								18	-6	-25	-35
575	34	435	57	39	167	2800	100				
Придністровський лісостеп								20	-4	-23	-31
550	32	375	53	38	172	3200	130				
Західний степ								22	-4	-20	-30
400	22	275	46	31	192	3600	135				
Кількість днів зі сніговим покривом відповідно по провінціях: 80 90 80 45											
Середня найбільша висота снігового покриву у сантиметрах, відповідно: 20 25 20 12											

Залежність продуктивності природної і культурної рослинності від сум денних і нічних температур, а також різниці цих сум за вегетаційний період, вивчена ще недостатньо. За схемою агрокліматичного районування України Поділля розташоване в межах двох агрокліматичних зон: Західного лісостепу і Центрального лісостепу, лише північ Хмельниччини заходить у зону Полісся. У кожній зоні виділені агрокліматичні райони, більшість з яких на Поділлі представлена частково. Це наступні райони: 1 – Житомирський, 2 – Львівсько-Тернопільський, 3 – Хмельницький, 4 – Придністровський Західного лісостепу, 5 – Вінницький, 6 – Бузько-Дніпровський, 7 – Придністровський лісостеповий (табл.5).

Таблиця 5.

Основні показники агрокліматичних зон і районів на території Поділля [1, 7].

Агрокліматичні зони	Полісся	Західний лісостеп				Центральний і Східний лісостеп	
Агрокліматичні райони	1	2	3	4	5	6	7
Коефіцієнт зволоження	2,0-2,4	2,4-2,8	2,0-2,4	1,9-2,4	1,7-1,9	1,2-1,7	1,2-1,9
Число днів з середньодобовими температурами: вище 15°C	90-105	95-105	100-110	110-120	110-115	115-125	115-125
від 5° до 15°C	90-105	105-115	100-105	105-110	90-100	90-95	90-105

На території Поділля взимку переважають слабо- і помірно-морозні (0°- -12°C) і хмарні погоди з переходом температури через 0°C, а влітку – малохмарні і хмарні вдень помірно-теплі і теплі погоди [1]. На заході Поділля влітку зростає до 30% повторюваність дощової і похмурої погоди, а на сході до 10-15% зростає повторюваність помірно-посушливої погоди з температурами вище 22°C і відносною вологістю 40-60%. Взимку на сході Поділля можливі сильноморозні погоди. Повторюваність похмурої погоди з переходом через 0°C на заході Поділля збільшується до 50%, порівняно зі сходом Поділля (35-40%). Середній багаторічний розподіл класів погод у Придністров'ї такий же, як на південному сході Поділля і відрізняється лише меншою повторюваністю суховійної погоди, яка тут трапляється тільки в першій половині серпня, а у Вінницькій області на південному сході з червня до серпня включно (табл.6).

Таблиця 6.

Середня кількість днів і ймовірність років з суховіями [3].

Область	Інтенсивність суховіїв	Кількість днів з суховіями за IV—IXмісяці			Ймовірність років з суховіями в %
		середня	найбільша	найменша	
Західний лісостеп	слабкі	19	37	7	100
	середні	4	10	0,3	87
	інтенсивні	0,4	3	0	25
	дуже інтенсивні	0,1	0,6	0	2
Центральний лісостеп	слабкі	32	50	14	100
	середні	9	22	0,8	97
	інтенсивні	1	7	0	47
	дуже інтенсивні	0,2	2	0	12

Важливо відмітити, що для території Поділля, як і всієї України, характерно переважання антициклональних погод, з якими часто зв'язані інверсії температури, що сприяє накопиченню забруднень в приземному шарі повітря. Інверсії можливі і при циклонах взимку, коли на територію із сніговим покривом поступає тепле і вологе атлантичне повітря, яке приносить відлиги і тумани, кожна крапля яких при перевищенні норми ПДК для окислів сірки і азоту перетворюється в кислоту. Просторово-часова динаміка процесів приземного шару атмосфери вивчена ще недостатньо. Потрібні спеціальні дослідження кліматологів і метеорологів як для економічної оцінки ролі атмосферних процесів в динаміці продуктивності галузей народного господарства, так і для розширення і поглиблення моніторингу стану оточуючого середовища.

Література:

1. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. – М.: ГУГК, 1978. – с. 78-104.
2. Клімат України. (За ред. В.М. Ліпінського, В.А. Дячук, В.М. Бабиченко). – К.: вид-во Раєвського, 2003. – 243 с.
3. Природа Украинской ССР. Клімат. – К.: Наукова думка, 1984 - 232 с.
4. Справочник по климату СССР. Вып. 10. Часть 3. Температура воздуха и почвы. – Л.: Гидрометеоздат, 1969. – 607 с.
5. Чернюк Г.В., Царик П.Л. Кліматичні ресурси Поділля. //Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. №1. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – с. 50-59.
6. Чернюк Г.В. Кліматичні ресурси тепла і вологи на території Поділля. //Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку Подільського регіону. Тези допов. міжобласної наук.-практ. конференції. – Тернопіль, 1992.
7. Щербань М.И., Проценко Г.Д. Агроклиматическое районирование УССР (задачи и перспективы). //Кн. "Географические исследования для развития агропромышленных комплексов. – К.: Наукова думка, 1986. – с. 30-36.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Хаджи-Мурат Илиуф, Орынбасар Солтанбекова
(Семей, Казахстан)

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОНИМА “ЧЕРКАС”

Результаты изучения происхождения этнонимов могут приобрести немаловажное значение в решении проблемы происхождения того или иного народа или субэтнической группы. Достижению поставленной цели способствует применение интра- и экстралингвистических подходов: с одной стороны, целесообразно рассматривать такие лексические единицы в аспектах ономазиологии (теории номинации) и семасиологии, изучающей семантическую сторону значимых языковых единиц, а также учитывать случаи метафорического употребления лексем, свойственные тому или иному языку фонетические изменения; с другой стороны, необходимо выяснить исторический контекст, влияющий на возникновение у слов новых значений и на характер их употребления, т.е. следует рассматривать те или иные номинативные единицы с точки зрения прагматики. Известные факты, когда этнонимом или экзоэтнонимом, изначально связанным с одним народом, в силу разных причин переносится на иной этнос или этническую группу (алан, болгарин, китаец, немец, осетин, рус, француз, черкес).

Черкассы (итальянск. *Circassi*) – в старину так назывались днепровские казаки и казаки низовья Дона. В томе XVII Полного собрания законов Российской империи (1766 г.) за № 12733 отмечается разделение населения Украины на два, видимо, этнических компонента: “Кто из помещиков, захватив в свое владение из порозних государевых земель, поселил на тех землях разных наций и людей, яко то Малороссиян и Черкас и другого звания, которых в вечность за собою укреплять запрещено, а они за ними остаться и ныне пожелают, то на оных Малороссиян и Черкасов отмерить те земли на число душ”.

Казаков, обитавших в низовьях Дона, называли *черкаса́* и *черкасня*, а указанный край был известен как *Черкасия*. На правом берегу реки располагалась казачья столица Черкасск, периодически страдавшая от разливов Дона, и по этой причине было решено начать строительство нового города – Новочеркаска – на холме Бирючий кут, название которого в переводе на русский литературный язык значило ‘волчье логово’.

На карте, составленной французским королевским картографом Гийомом Делиль (Guillaume Delisle), значительная часть Северного Кавказа обозначена как *Circassieou Paysde Ladda* ‘Черкассия, или страна Ладда’, а жители берегов Дона – *Cosaques Donskiou Czercasses* ‘Казаки донские, или черкасы’.

Известный историк XIX века В.Б. Броневский в своей книге «История Донского войска» пишет о том, что “в 1570 году запорожские черкасы в 60 верстах от Азова построили новый городок, назвав его своим именем Черкас”.

“Когда турецкое войско ходило под Астрахань, то в оное время царем Иоанном Васильевичем призван был с Днепра князь Михайло Вишневецкий с 5000 запорожских казаков, которые, соединясь с поселенными на Дону, великую победу на сухом пути и на море над турками одержали, и таким образом без оных черкасских казаков большая часть оставшись на Дону в 1570 году, построили совокупно с Донским сей город, в коем и жили долгое время без жен, как запорожцы” (Словарь Географический Российского Государства, описывающий Азбучным порядком в 6 ч. / сост. А. Щекатов, 1807).

Военный инженер, генерал Александр Ригельман (1714–1789 г.) в своем сочинении «История или повѣствование о Донскихъ козакахъ» не только отобразил быт и нравы жителей донских степей, но и записал их предания. Если запорожцы-черкасы говорили генералу о том, что предками казаков были козары (хазары), то среди донских казаков бытовало верное мнение об их происхождении от черкас.

Но из-за того, что под общим именем *черкасы* (вариант слова – *черкесы*) были известны тюркские народности Северного Кавказа, адыгейские племена, недифференцируемые до начала российской экспансии и затянувшейся без малого почти на 100 лет Кавказской войны (которая сопровождалась тяжелыми жертвами среди кавказских народов, миграцией массы жителей в пределы Османской империи, завершилась “замирением” оставшегося местного населения и завоеванием их земель), и даже абхазы, у донских казаков возникло ошибочное предположение относительно своей генеалогии: “Мнят будто бы они от неких вольных людей, а более от Черкес и горских народов взялися и для того считают себя природою не от московских людей и думают заподлинно только обрусевши живучи при России, а не русскими людьми быть. И по такому их воображению никогда себя Москвитами не именуют, ниже любят, кто их Москалем назовет и отвечают на то, что “я де не Москаль, но русский – и то по закону и вере православной, а не по природе”.

Следует отметить, что прозвище *москаль* образовано от тюркского слова *măskăwli* ‘московит, житель Московии’ (ср. имя и прозвище былинного богатыря – Илья Муромлин от тюркск. *Ilıyas Murovli, т.е. Муровец или Муромец, ср. немецк. *Ilias von Riuzen*, *Kunek Ilias*). По мнению А.И. Соболевского, город Муром был известен в Киеве под искаженным названием Моров).

Евграф Савельев, написавший статью этнографического характера “Типы донских казаков и особенности их говора” (1908), упоминает казаков рызанских, населявших в старину своими городками все пространство к югу от Оки до степей воронежских.

Автор приводит следующие сведения: “Рязанские казаки в первой половине XVI ст. заняли земли по р.р. Хопру, Бузулуку и Медведице... Азовские казаки, вытесненные турками и татарами из Азова и с берегов Азовского моря в Северскую область, около тридцатых и сороковых годов XVI ст. перешли вместе с небольшой частью северских казаков (севрюков) и белгородских на Донец и далее на Дон и заняли вновь свои исконные земли, пройдя вверх по Дону до “переволоки” (Если северских и белгородских казаков следует считать христианизированными тюрками, то относительно азовских казаков это мнение вряд ли будет соответствовать истине; вероятнее всего, они придерживались ислама и подчинялись крымскому хану).

Днепровские черкасы, или как их в то время стали называть – запорожцы, перешли на Донец, а потом и на Дон в 1549 г., под предводительством своего князя Дмитрия Вишневецкого. Черкасские юрты располагались от местности, где был г. Черкасск, на запад по правому берегу Аксая, Дона и Мертваго Донца до Миуса. Самые горы, идущие от нынешнего г. Новочеркаска на запад, в то время назывались Черкасскими (Книга Большому чертежу). Часть запорожцев в 1590–1593 гг. возвратилась на Днепр, а затем в числе 10 тысяч человек пристали к самозванцу Лже-Дмитрию. Кроме того, на Дон переселилось в 1640 г. около 5 тыс. запорожцев, принявших вместе с донскими казаками участие в защите Азова от турок”.

Далее Е. Савельев, ссылаясь на статьи А. Филонова “Очерки Дона” и В.Ф. Соловьева “Особенности говора Донских казаков”, пишет, что казаки, несмотря на то, что стоят за Русь, что полки их оберегают ее окраины, сами себя не считают русскими; если любому казаку задать вопрос: “Разве ты не русский?”, он всегда с гордостью ответит: “Нет, я казак!”.

О национальном самосознании казачества свидетельствует следующее обращение в письме Степана Разина к населению Цивильского уезда: “От донских и от яицких атаманов молотцов от Стефана Тимофеевича и ото всего великого войска Донского и Яицкого память Цивильского уезду розных сел и деревень чернем руским людем, и татарам, и чувашем и мордве”. Московское правительство видело в казаках беспокойных инородцев и поддерживало с ними отношения через Посольский приказ, затем – Коллегию иностранных дел.

Этническое отличие казаков отмечали и иностранцы, побывавшие в России. Так, много путешествовавший уроженец Нидерландов Ян Стрейс, повествуя о походе Степана Разина на Астрахань, писал следующее: “За казаками последовала часть русских, весьма преданных Стеньке, на что он одних склонил хорошим жалованьем, других деньгами и подарками”.

В репликах одного из самых колоритных персонажей кавказской повести Л.Н. Толстого “Казаки” – гребенского казака дяди Ерощки (его прототипом являлся старый охотник Епифан Сехин) неоднократно выражено представление местного населения о русских, как о чуждом народе. Так, он однажды сообщает юнкеру Оленину – главному герою литературного произведения: “Наш народ анафемский, глупый народ... они вас не за людей считают. Ты для него хуже татарина. Мирские, мол, русские”. Сам автор повести, называя их “христианским народцем”, пишет следующее: “Казак, по влечению, менее ненавидит джигит-горца, который убил его брата, чем солдата, который стоит у него, чтобы защищать его станицу... русский мужик для казака есть какое-то чуждое, дикое и презренное существо”.

Низовые казаки по происхождению были близки к днепровским черкасам (запорожским казакам), о чем повествуют нарративные источники, свидетельствуют их особое название (черкаса́) и особенности речи, в которой сохранились отзвуки украинского языка и немало тюркских слов. Верховые казаки (верховцы, чига), вероятнее всего, образовались на основе поселившихся в бассейне реки Дон служилых татар-мишарей.

После распада Золотой Орды воины-мишари поступили на службу московскому царю и принимали непосредственное участие в создании и укреплении России. Исследователи отмечают, что мещёрские казаки (служилые татары из субэтнической группы мишар) упоминаются в документах Московии с 1491 г.

Их большая часть находилась в порубежье с ногайскими татарами на рязанской земле и в верховьях Дона. Со временем простолюдины из числа касимовских татар и татар-мещеряков стали селиться на берегах Дона и Волги. Эти люди, называвшиеся казаками, жили в укрепленных городках, построенных ими по берегам рек и на островах.

Историки предполагают, что в 1549 г. основателем казачьих городков (станец) на Дону был выходец из Мещеры по прозвищу Сары-Азман (ср. турецк. sarı ‘желтый; светлый; светловолосый; бледный’, azman ‘огромный, громадный; кастрированный, холощенный – о животном; гибрид; помесь, полукровка’).

Неоднородным был этнический состав населения Касимовского ханства. На его территории обитали представители финно-угорских, славянских и тюркских народов. Здесь оседали выходцы из Казани, Крыма, Сибири и казахских степей. Исследователи выяснили, что одним из наиболее существенных компонентов формирования касимовских татар как этнотерриториальной группы были ногайцы: их влияние прослеживается в говоре, духовной и материальной культуре.

Господствующим классом у касимовских татар были феодалы различных рангов: ханы, султаны и их приближенные из числа светских лиц (карачи, даруги и казначеи), военные (князья, беки, мурзы, уланы и казаки), духовенство (сеиты и абызы). Значительная часть населения относилась к низшему феодальному сословию (казаки).

Обер-офицер и казак мишарских кантонов. 1845 г. (из книги А.В. Висковатова «Историческое описание одежды и вооружения российских войск»)

Касимовские татары были включены в состав русского войска, выступавшего против ханов, правивших на территории бывшей Золотой Орды, шведов, ливонских рыцарей, и сыграли важную роль в защите южных границ Руси от набегов кочевников.

Например, в 1534 г. касимовские татары приняли участие в Стародубской войне между Русским государством и Великим княжеством Литовским: в русских летописях отмечено участие отрядов Шах-Али и сына Канбар-мирзы – они вторглись в литовские владения со стороны Пскова.

В 1535 г. касимовские татары нападали на ертоулы (авангардные отряды) ногайцев Исмаила, последние тоже совершали ответные набеги. На следующий год касимовский мурза Гильды со своими воинами разбил отряд ногайцев Тебенек-оглана. В 1537 г. упомянутый мурза защищал Владимир, а в 1539 г. воевал на пограничье с казанскими татарами и одолел их под Владимиром и Муромом.

Касимовские татары во главе с Шах-Али в следующем году одержали победу над ногайцами, которые напали на Касимовское ханство, а в 1541 г. Шах-Али противодействовал уже казанцам, препятствуя их соединению с крымскими татарами.

По данным Никоновской летописи, в 1551 г. в новом походе московитов против Казани принял участие Шах-Али с подвластными ему воинами; в 1552 году татары-мишари участвовали в составе русской армии в штурме и захвате Казани.

Простые воины-мишари, именовавшиеся в некоторых источниках как городецкие казаки (от названия Касимова – Городец-Мещерский), появляются во многих городах Московской Руси. Великий князь московский Василий Дмитриевич охотно нанимал мещёрских казаков и селил их слободами в окрестностях Коломны. По свидетельству П.С. Палласа, посетившего в 1769 году Яицкий городок, среди казаков было немало мусульман: татар и кизельбашей (тюркск. *qizilbaş* ‘воин из числа мусульман-шиитов’).

Мещёрские казаки в годы Смутного времени поддержали самозванцев, поэтому после Смуты патриарх Филарет распорядился выгнать мещёрских казаков из Московии. Часть из них ушла в Литву, к караимам, часть осела в Костромском крае, среди берендеев. Некоторые из касимовских татар в дальнейшем стали называться мишарскими казаками, другая часть была приписана к Оренбургскому и Башкирскому казачьим войскам.

Русский историк В. Татищев о происхождении части донских казаков сообщает, что «начало сих казаков из двух мест: одни жили в Месчере по городкам, и главный город их был Донской (скорее всего, Данков), 16 вёрст ниже Тулучеевой, где ныне монастырь Донской, а когда царь Иоанн IV ногайских татар в Месчеру перевел, тогда оные казаки из Месчеры все на Дон переведены».

Известный историк донского казачества В.Б. Броневский также сообщает, что «царь Иоанн Васильевич мещорских казаков, живших по разным городам, перевёл на Дон. По сему сих мещорских казаков и должно почитать родоначальниками донских казаков». Это политике следовал и царь Петр I, который в целях укрепления рубежей государства в самом начале XVIII века переселил часть казаков из Мещеры в низовья Дона.

Пьер-Мартин Де Ламартиньер в своих заметках в 1653 году о черкасах (Circassiens) в Малороссии пишет следующее: «Управление у черкасов совершенно анархическое. Во время одного восстания, случившегося в их стране, они окончательно уничтожили высшую и низшую знать, и в настоящее время

управляются старшинами или полковниками, которых они выбирают сами и с которыми последний из них обращается запанибрата. Хотя их религия такая же, как у русских, они позволяют иностранцам беспрепятственно входить в их церкви, чего русские не допускают, и даже принимают иностранцев с большою добротой и радушием. Солдаты называются на их языке казаками (*cosaques*), а это дало повод некоторым вообразить, что казаки – отдельная нация”.

Голландский путешественник и этнограф Карнейлий де Бруина в 1707 году встречал черкасов в некоторых районах Воронежа: “Мы заметили, что большая часть царских домов (кабаков) около Воронежа заселена была черкасами. Люди эти очень опрятны и так же опрятно содержат и свои дома, вообще нрава они весёлого и живут весьма приятно, забавляясь всегда игрою на скрипке (вероятно, кобыз) и других струнных инструментах. Они тотчас же начинают свою музыку, как только кто-нибудь приедет к ним, и подают тут же мёд и водку; между ними есть и женщины, оказывающие проезжим разные услуги. Одежда у них особенная, вовсе не похожа на русскую...”.

Известно, что в средние века в верховьях Енисея обитала народность кыргызов, создавших государство – Кыргызский каганат. Памятники древнетюркской и китайской письменности сохранили название древнего этноса *qırqız*. В челобитных русских служилых людей сказано о “великих ордах” – туземных племенах, обитавших в Сибири, среди которых они называют черных и белых калмаков и киргисских людей. У тувинцев, хакасов и якутов имеются роды *qıǵız ~ hıǵıs ~ qıǵıs*. Чокан Валиханов в своих трудах упоминает о *qıǵız-qalmaq'ax*, проживавших в Южной Сибири. Кроме того, с народностью кыргыз генетически связаны этнические группы *qıǵıs ~ hıǵıs* среди бурят-булагатов и монголов-дархатов.

Отметим также, что в фольклоре якутов их далекие предки именуются словом *qıǵıs*. Потомками древней сибирской народности является этническая группа *qıǵız* (ок. 700 чел.), проживающая в уезде Фуюн на северо-востоке Китая. Персонаж казахской героической поэмы “Кобланды” иранский шах Казанхан, обращаясь к богатырю из племени кара-кипчак, называет его *jasqıǵız* ‘молодой киргиз’. Главный герой поэмы “*Yer-Tarǵın*” на распросы крымского хана, узнавшего о его отваге в битве ногайцев против калмыков, отвечает, что он – киргиз (*Menqıǵızbin*).

Приведенные факты свидетельствуют о том, что слово *кыргыз* (*qırqaz>qırqız>qıǵız*), ныне являющееся самоназванием коренного населения Киргизии (*Qıǵızistan*), в разных фонетических вариантах с давних времен было широко распространено от Южной Сибири до Восточной Европы первоначально в качестве соционима и позже – названия для разных этнических объединений.

Башкирский род *qıǵız* ведет свое происхождение от казахов. В крымско-татарском фольклоре объединение кочевых племен, обитавших за рекой Урал, было известно под именем *qıǵız*. Бытовавшее у татар и башкир наряду с лексемой *qıǵız* сложное название казахов *qıǵız-qazaq ~ qıǵız-ǵazaq* в документах времен пугачевской восстания передавалось в форме *киргизские казаки*. К ней можно привести типологически близкие модели словосочетаний: *özbek-qazaq* ‘узбекские казаки’, *poǵaylı-qazaq* ‘ногайские казаки’, *донские казаки*, *яицкие казаки* и т.д.

До прихода команов-половцев в Причерноморские степи здесь проживали тюркские племенные группы и мелкие роды: западные печенеги, торки (турки, узы), берендеи, ковуи (в составе которых были роды мангытов и кипчаков), каепичи, турпеи, бастии. Для обозначения простых воинов в их языке, по всей вероятности, использовали сложное слово **qırqaz* (*circass*) ‘черкас’. В Московском летописном своде XV века под годом 1152 поясняется: “Все Черные Клобуки еже зовутся Черкасы”. Черными клобуками (*Qaraqalraq*) именовался союз тюркских племен, проживавших на территории Киевского княжества (торки, берендеи и печенеги).

Князьями восточных славян были династии русо-половецкого происхождения. Комонные военные дружины в Киевском (Черные клобуки-черкасы), Черниговском (ковуи) и Владимиро-Суздальском (берендеи) княжествах состояли из тюркских родов. Старшую дружину и думу при князе составляли те, кого называли, *baıǵ ~ baıer*, букв. ‘богатый муж’, – *бояре*, представители зажиточных, влиятельных родов, а молодшую дружину – *отроки* (от *тюркск.* *otıraq*, букв. ‘сидячий’, т.е. представители бедных, оседлых родов, не имеющих многочисленных стад и не выезжающих на лето в привольные степи).

По причине того, что в *молодшую* дружину набирали юношей, которые осуществляли охрану княжеского двора, собирали налоги и выполняли другие поручения, у слова *отрок* появилось переносное значение – ‘юноша, молодой человек, подросток’. *Отроки* – лично зависимые потомки рабов, находившиеся в крепостном и бесправном положении в средневековой Болгарии.

Посланник римского папы Джованни дель Пано Карпини, посетивший ставку великого монгольского хана, в своем знаменитом труде «*Libellus historicus*» (1247 год) слово *kerǵıs* употреблял для обозначения двух народностей, одна из которых обитала на Северном Кавказе (черкесы), другая проживала в Южной Сибири (кыргызы). Дополняет сказанное фраза из грузинской летописи: “Кыпчак – это черкас”.

Под именем *черкес* на мусульманском Востоке объединяли всех обитателей Кавказа и Северного Причерноморья (выходцами из которых были мамлюки-черкесы в Египте). Русские словом *черкес* называли горских татар: кумыков, карачаевцев, балкарцев, а также представителей адыгских народностей.

Слово *serkez* используется и как общее название потомков кавказских горцев (адыгейцев, кабардинцев, карачаевцев, абхазов, убыхов, ингушей, чеченцев, осетин, лезгинов и др.), в результате российской экспансии вынужденных во второй половине XIX в. переселиться в пределы Турецкой империи; ныне обитают в Турции, Сирии и других странах Ближнего Востока.

Стамбульський путешественник Эвлия Челеби в «Книге странствий» приводит следующие цифры: крымский хан Ислам Гирей совершил с украинскими казаками более 70 походов против Речи Посполитой и 8 раз привел с собой по 100 тысяч пленников. По словам автора, к концу войны в Крыму проживало 187 тысяч татар и 921 тысяча славянских невольников (в том числе русинов).

Турецкие источники пишут об украинских казаках как об отдельном этносе, родственном крымским и ногайским татарам. Стамбульский хронист Шемдани-заде уверяет, что крымцы называли соратников с Запорожской сечи *qardaşqazaq*, в переводе с татарского 'братья-казаки'. Лексема *qazaq* в крымско-татарском языке передает значение 'человек, живущий вольно в степи' (*öz erki'ne cöl'de uşağan adam*) и относится к разряду соционимов.

Единственным отличием было то, что часть казаков, принявших ислам, получили название *татары*, другая была христианизированной (но религия была усвоена ею поверхностно), и соционим *черкас* стал выступать в качестве этнико-конфессионального названия указанной части тюркского населения Восточной Европы.

Несмотря на стремление казаков брать в супруги этнически близких девушек и женщин (татарок, турчанок, черкешенок), нередко взятых в результате военных набегов на соседей, говорящих с ними на одном и том же родном языке и знающих обычаи номадов, а также на запрет заключать браки с восточными славянками, как представительницами народа земледельцев, издавна находящихся в политической зависимости от степняков, в Северном Причерноморье тюрки-черкасы (черкесы) постепенно смешивались с восточной группой русинов (украинцев), хотя и продолжали называть себя особливо – *козаки, козацкий народ*.

Долгое время казаки сохраняли древнетюркские обычаи и обряды. Несмотря на номинальное причисление себя к христианам, за умершим казаком шел не священник с кадилом, но вели его коня под черным чепраком, с притороченным к седлу оружием усопшего; на месте его захоронения ставили копье, штоф и рюмку клали в могилу, которую всегда делали с так называемым "подбоем": основной шурф могилы переходил в глубокую боковую нишу, куда и ставился гроб. Походные кибитки, которыми, по обычаю номадов, окружали лагерь-курень в поле, оселедец, восточная одежда, тюркский обычай ношения воинами круглых серег в ушах и, что немаловажно, тюркская речь – все это свидетельствует о том, что родовые казаки долгое время помнили о своих корнях.

Наиболее существенными оказались три фактора, препятствовавшие сохранению родовых казаков-христиан в качестве самостоятельного народа: расселение по окраинам Российской империи, приписывание к ним крестьян и инородцев, т.е. представителей нетюркских народов, репрессии и геноцид со стороны большевистской власти в годы Гражданской, в начале и по завершении Второй мировой войны.

«Pacta et constitutiones», или иначе – «Пакты и конституции законов и вольностей Войска Запорожского» были утверждены 5-го (16-го) апреля 1710 года на Казацкой раде в городе Бендеры (на терр. Османской империи). Этот юридический документ был разработан группой казацких старшин во главе с гетманом Орликом (поэтому договор был известен и как «Конституция Пилипа Орлика»).

Утвержденный закон состоял из преамбулы и 16 статей. Вступительная часть правового акта содержит исторические сведения о происхождении украинского казачества: «...воинствующий предавний *козацкий народ*, раньше званный *хозарским*, Господь сперва возвеличил рыцарским характером, просторными владениями и вечною славой. Тот народ своими упорными походами морем и сухопутью не только окружающие племена, а и самую Восточную империю (Византию) потрясал таким страхом, что восточный император, стремясь жить с ним в мире, заручился прочной супружеской связью с его главой – нарёк своему сыну дочь когана, а именно князя козаков...».

Пояснение: в тексте Конституции упоминается византийский император Лев IV Хазар (25 января 750 – 8 сентября 780) – византийский император из Исаврийской династии, правивший в 775–780 годах. Сын императора Константина V получил прозвище «Хазар» как указание на этническую принадлежность его матери, императрицы Ирины (исконное имя – *Çiçäk* 'Цветок'), дочери хазарского кагана Вирхора.

Вероятно, в связи с тем, что одним из важных этнических компонентов среди предков родового казачества были *козары* (хазары), на реке Яик (современ. Урал) сохранялось слово "казара", употреблявшееся в значении 'казаки'. Это слово присутствует в "Словаре говора уральских (яицких) казаков" под редакцией Н.И. Малечи: "Казара, казарра, -рре, иногда шуточно или пренебрежительно, – уральские казаки" (*казарла*<тюркск. *qazarla(r)*, в ед.ч. – *козарлюга*). Фамилии Казарин, Казаренко, Казаринов и тюркское название Каспийского моря – *Hazardenizi* сохранили память о древнем народе, создавшем в древности могучий Хазарский каганат.

Адам Олеарий. Описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию ХСІХ (Книга VI, глава 20): "Черкасы же теперь заметно мягче и ласковые, может быть потому, что они живут среди русских христиан и ежедневно с ними общаются. Язык их общий с другими татарами, и почти все умеют говорить по-русски".

Англичанин Дж. Флетчер (XVI в.), излагая в своем труде "Of the Russe Common Wealth" ("О Русском государстве") сведения о татарских народностях, отметил следующее: "Исключение составляют одни Черкесы, примыкающие к юго-западной границе со стороны Литвы, которые гораздо образованнее прочих Татар, собою весьма красивы и благородны в обращении, следуя в этом обычаям польским. Некоторые из них подчинились королям Польским и исповедуют христианскую веру".

“аще царь или царевичи пойдут на наши украинны и с ними азовские люди... а велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом быть на Донце на шляхах и за царем итти к нашим украиннам” (Письмо царя Федора Иоанновича своим южным воеводам, 1592 г.)

“Черкасы так же, как и Русские, исповедуют Греческую веру... Черкасы — Татарского племени, народ грубый и мрачный... Во время угощений они напиваются пьяны еще прежде, нежели начнут подавать кушанья: едою они протрезвляются, потом опять напьются, а потом опять протрезвятся пляскою, а пляску они очень любят... Правление их совершенно анархическое, потому что они, возмутьвшись, уничтожили все дворянское сословие и теперь управляются полковниками, ими самими избранными, с которыми всякий из них обходится запанибрата. Воинов они на своем языке называют казаками, почему ошибаются многие, считая казаков особенным народом” (Самюэль Коллинс, 1660-е годы)

В начале XVII века московское правительство писало грамоты волжским казакам на татарском языке; умение говорить по-тюркски у донских казаков, жителей терских станиц, яицких казаков конца XVIII – начала XIX века все еще оставалось характерным признаком казачьей культуры. В русской литературе мы встречаем тому свидетельства: “Казаки эти отличаются от горцев только небритой головою: оружие, одежда, сбруя, ухватки – все горские ... Почти все они говорят по-татарски, водят с горцами дружбу, даже родство по похищенным взаимно женам, но в поле враги неумолимые” (А.А. Бестужев-Марлинский. – Соч. в 2 томах. – Том 1. – М., 1958, с. 470.), “Щегольство в одежде состоит в подражании черкесу... Молодец казак щеголяет знанием татарского языка и, разгулявшись, даже со своим братом говорит по-татарски” (Л.Н. Толстой. Казаки. Кавказская повесть 1852 года. – Нальчик, 1978, с. 144). В данном случае выражение “по-татарски” имеет значение на языке кумыков – тюркоязычной народности северо-восточной части Дагестана).

Интересно отметить, что в “Записках” И.А. Желябужского при описании осады русскими войсками города Азова упомянуты воюющие на стороне русского царя *черкасы запорожские* (запорожские казаки) и их противники *черные черкасы*, вместе с крымскими татарами, ногайской конницей поддерживавшие азовских татар и турецких янычар.

Карачаевцы и балкарцы, именовавшиеся черными черкасами, занимали часть Черкесии, обозначенную как *Pars Circassianae Turcis dicitur Cara Chercesie*. Еще об одном регионе сказано так – *Pars Circassiadicta Abcas*, т.е. ‘Часть Черкесии, называемая Абхазией’. Приведем интересный топонимический факт: часть Польши – *Pars Poloniae*, расположенная на территории современной Украины, была обозначена как *Circassia Alba* ‘Белая Черкасия’.

Другой вариант написания этнонима черкас и образованного от него названия страны встречается в рукописи архиепископа Иоанна Галонифонтибуса – *tarkasi* и *Ziquiasive Tarquasia* ‘Зикия, или Черкесия’. Он упоминает две группы населения – белых и черных *tarcasi*. Отметим, что в средневековом письменном источнике о кара-черкесах (*Saraquirquez*) ~ черных черкесах сообщается следующее: “Что касается их религии, то в некоторых обрядах и постах они следуют грекам”.

Фрагмент карты (Центральный Кавказ), составленной в 1723г. французским королевским картографом Гийом Делиль (Guillaume Delisle) на основании сведений полученных от французских послов, грузинского князя Сулхан Орбелиани и русского царя Петра I.

В XVII веке Джiovани де Лукка, префект доминиканской миссии в Кафе (Каффе), сообщает, что кавказские черкесы переходят в магометанство; у них нет ни писаных законов, ни церковных обрядов и христиане они только по имени; от греческой веры сохранили обычай носить съестные припасы на могилы покойников и соблюдают некоторые посты.

На карте С. Герберштейна словосочетанием *Circasi populi* ‘черкасский народ’ обозначен этнос, обитавший на северо-западе Кавказских гор. Согласно сообщениям письменных исторических памятников и географической карте, западная часть тюркской народности карачаевцев отмечена под эндонимом *Alanes*, восточная именовалась словосочетанием *Sara quirquez* (*Caraciolet ou Circasses Noir* – тюркск.

qaraçaylı или qara qırqaz, букв. 'черные, т.е. северные либо западные, черкесы' (вероятно, по отношению к черкесам дагестанским, т.е. кумыкам) и как chirkassi petigorski 'бештауские черкасы' (черкасы пятигорские, пятигорские черкесы, circassi Quinquemontani, Ciercassi – современные балкарцы). Их упоминают составители "Книги Большому Чертежу" (1627 г.): "А в тех горах по Терку и по рекам по иным пятигорские черкасы, и кабарда, и окохи, и осоки, и кугени, и мичкизы".

По другим картографическим версиям, севернее Главного Кавказского хребта располагалась Circassia Septentrionalis 'Черкесия северная', а регион, где до сих пор проживают карачаевцы, отмечен этнонимом Alani. Полагают, что эти географические представления сложились благодаря запискам и картам итальянских миссионеров в Мегрелии – Христофора Кастелли и Арканджело Ламберти.

Территориальное совмещение алан и карачаевцев объяснимо, ведь древний этноним alan использовался в качестве одного из самоназваний и экзоэтнонима тюркской народности. Например, мингрельцы (мегрелы) называли аланами карачаевских татар-qaraçaylı, живущих на северном склоне Главного хребта, близ Эльбруса – у истоков реки Кубань. Грузинский историк-этнограф А. Цагарели писал, что о человеке, известном своей силой и храбростью, мингрельцы обыкновенно говорили "молодец, как алан".

Статья «Сванетия», 1845 г.: "Замечательно, что сванеты соседей своих карачаевцев иначе не называют, как аланами. Это след для историков древнего народа – аланов".

"... Пройдя до конца ряд подвалов, спустились на мост.

– Вот мы расспросим у этого горца, где Балкария – сказал я товарищу, – Эй, алан (земляк)! – крикнул я горцу, поворотившему было своих быков влево. Горец остановился. – Кайдамалкар? – спросил я..." (Петр Стеблинский. Путешествие в Балкарию // "Терские ведомости". – 1897).

"Карачаевские татары, или аланы, живут в северных частях Кавказских Альпов, где большей частью занимаются скотоводством" (Хан М.О племенах земного шара. – Ч. 3. – СПб., 1864, с.133).

"Басиане в долинах Северного Кавказа у Эльбруса, они называются также карачай-турками и аланами" (Газета «Кавказ». – № 46 от 2 ноября 1846 года, Тифлис).

Исследователи этногенеза карачаевцев и балкарцев ссылаются на важное свидетельство арабского путешественника Абу-ль-Феда (1273–1331): "Аланы являются тюрками, которые приняли христианство... Поблизости находится народ также тюркской расы по имени Ассы: это народ того же происхождения и той же религии, что и аланы".

Известный кавказовед Е.П. Алексеев, опираясь на письменные источники, пришел к обоснованному выводу, что карачаево-балкарцы являются последними носителями этнонимов "аланы" и "асы".

Под общим названием "осетинские племена" были известны карачаевцы и балкарцы в период завоевания русскими Кавказа. В рапорте штабс-капитана, князя Шаховского барону Розену от 24 ноября 1834 года было сказано, что "все народы, живущие в Черных горах, называют себя Осетинами". Далее он перечисляет осетинские племена по месту их обитания: Карачай, Уруспи, Чегем, Хулам, Базингии и Малкар. Вероятнее всего, одно из самоназваний части карачаевцев и балкарцев был этноним as.

Ученый и путешественник Е. Зичи в своем дневнике (начало XIX в.) отметил, что: "...осетины называют асами тюрков в Балкарии и карачаевцев на Малке и Кубани". Форма слова *осетин* образована от грузинского хоронима – названия Алании и Осетии ოსეთი Oseti, букв. 'земля осов' + русский суффикс -in.

Вышеприведенные цитаты склоняют к мнению о том, что термин *осетины*, образованный от этнонима as (грузинск. osi ~ovsi), еще не был окончательно закреплен за иронцами, дигорцами, туальцами и кударцами.

По мнению казанского тюрколога М.З. Закиева, этноним qırğız представляет собой атрибутивное словосочетание и образован из двух тюркских слов qırqaz 'полевые, дикие гуси'. Отметим, что в представлениях древних китайцев дикий гусь, совершающий перелеты в строго определенное время года, символизировал способность действовать в нужное время. Действительно, в дальние походы войска кочевников выступали осенью – в это время спадала изнурительная жара, на всем пути их движения было достаточно подножного корма для лошадей.

Авторы труда по истории Казахстана С.Г. Кляшторный и Т.И. Султанов указывают на сезонный характер таких военных кампаний: "Военный быт кочевников имел специфические особенности. Скотоводы-кочевники совершали свои отдаленные походы на соседей-земледельцев обычно с осенних пастбищ, то есть тогда, когда их боевые кони в теле и способны выдержать быстрые и большие перегоны, а дехкане собрали весь свой урожай. Но вот приближался روزقاسم qasim ruz (по народному календарю, 8-го ноября): сбор и построение войска прекращалось, ибо, как сказано в источнике, "жители степи в это время должны подумать о зимовках".

Английский посланник Дж. Флетчер в своем труде "О государстве русском, или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским), с описанием нравов и обычаев жителей этой страны" (1588 г.), характеризуя стратегию и тактику ведения боевых действий крымских татар, писал, что "они делают кратковременные и внезапные набеги с меньшим числом войска, кружась около границы, подобно тому, как летают дикие гуси, захватывая по дороге все и стремясь туда, где видят добычу".

В одном из древнекитайских письменных источников о народе 丁零динлин (ding-ling), обитавшем в Южной Сибири, сказано следующее: "... носились по степи с быстротой ветра с криками га-га-га, как дикие гуси в осеннем небе". Таким образом, возникновение поэтического образа и ассоциативной связи: *дикие*

гуси – осень – стаи || *степняки – осень – войско* носило универсальный характер, т.е. соседние земледельческие народы видели, что подобно этим птицам, ежегодно собирающимся в стаи и улетающим на юг до наступления зимы, воины-кочевники объединялись в осенние дни в боевые отряды для набегов на соседние страны.

Этот метафорический образ был знаком не только монголам Чингис-хана, но был усвоен некоторыми народами Европы. Так, например, в английском языке наемники-профессионалы, называемые “солдатами удачи” (soldiers of fortune), принимающие участие в каких-либо военных конфликтах за определенную плату, охотнее всего именуют себя wild geese ‘дикие гуси’. С появлением такой категории людей на постсоветском пространстве в русском языке возникла калька английского выражения – военных наемников стали иногда именовать “дикими гусями”.

Слово *черкас* ~ *черкес* является фонетическим вариантом тюркской синтагмы *qıg qaz*, букв. ‘степные, дикие гуси’ – так назывались воинственные роды разного происхождения, вольно кочующие в степях и на предгорных равнинах. Это слово в тюркских языках получило закономерные звуковые формы: *qıgqız* ~ *qıgız* ~ *hırhıs*. Отмечается многообразие форм письменного отражения этнонима в разных языках: *quirquez*, *circassien*, *chirkass*, *chircase*, *kirghiz*, *kirghis*, *kergis*, *kerges*, *kirgis*, *chergis*, *herhis*, *hirgis*, *hirhiz*, *hirkis*, *hirtis*, *girtis*, *черкас*, *черкес*, *çerkez*, *çerkes*, *tarquas*, *tarcas*, *tergiss*, *киргиз* ~ *кыргыз* и т.д.

Судя по наличию в алтайской антропонимической системе имени *Qıgızıraq*, от которого образована фамилия Кыргызаков, а также по встречавшемуся прежде в речи русских поселенцев в Семиречье варианту слова *киргиз* – *киргизяк*, можно сделать вывод о том, что от сложного слова *qıgqaz* аффиксальным способом (*qıgqaz* + аффикс -aq) образовались три фонетических варианта одной и той же производной лексемы: *qıgqazaq* ~ *qıgğazaq* ~ *qıgızıraq*. Упомянутый аффикс -aq встречается в этнониме *мещеряк*, который восходит к тюркскому слову *mīşār*, обозначающему одну из народностей в составе поволжских татар.

В семантической структуре синтагмы *qıg qazaq* ~ *qıg qazaǵı* произошли изменения – это словосочетание утратило метафоричность и приобрело прямое значение ‘степной казак’, так как второй её компонент, осложненный аффиксом и перешедший в разряд социальных терминов, перестал соотноситься с исходным словом, обозначающим вид перелетной птицы. Далее, реализация принципа экономии в речи привела к сокращению определения *qıg* ‘степь; степной’ как избыточного, так как само слово *qazaq* уже обозначало простого воина-обитателя степных пространств, не относящегося к аристократическому сословию.

По мнению некоторых исследователей, происхождение слова *казак* относится к XIII веку. Видимо, образованные от синтагмы *qıg qaz* аффиксальные варианты *qıg qazaq* ~ *qıg qazaǵı* ‘степной казак’ и возникшее в результате синтаксической компрессии слово *qazaq* употреблялись в одно и то же время.

Первоначально слово *казак* относилось к категории соционимов, обозначая представителя тюркского племени, уделом которого была вольная степная жизнь, проводимая в набеге и сражениях. Отметим, что в крымско-татарском языке лексема *qazaq* имеет значение ‘вольный степняк’.

Автор Устюжской летописи 1481 года упоминает казаков царя Ивака в Ногайской Орде. Новгородская четвертая летопись сообщает, что в 1491 году из Казани на помощь московскому войску, выступившему в поход на земли Большой Орды, “царь Махмет Еминь послал же на поле своих воевод да казаков”.

21 июня 1491 г. великий князь Иван III писал своему крымскому союзнику Менгли-Гирею: “Саталгана царевича на поле послал с уланы и со князьми и с казаки, да и русских есми воевод с русскою ратью с ними послал...”. В 1492 г. хан Менгли Гирей сообщил в своем письме московскому князю Ивану III, что войско его, возвращаясь из-под Киева с добычей, было ограблено в степи “ордынскими казаками”.

Сохранились исторические сведения о том, что польский король Сигизмунд II Август призывал к себе службу аккерманских (белгородских) и перекопских казаков и посылал им жалованье. Казаки-мусульмане, так называемые литовские татары, потомки ордынцев, несли военную и иную службу в Польше, Литве и Белоруссии. Они получали земельные наделы, участвовали в сражениях, выполняли курьерскую, полицейскую, караульную и охотничью функции.

Российские историографические памятники сохранили сведения о том, что 1492 году “приходили Татарове Ординския казаки, в головах приходил Темешом зовут, а с ним 200 и 20 казаков, в Алексин на волость на Вошань, и пограбив, поидоша назад”, в 1499 году “придоша Татарове, Ординские казаки и Азовския, под Козельск и взяша селцо Козелское Олешню”.

Год 1493-й. “Того же лета приходили татарове, ординские казаки, изгоном на Рязанские места, и взяша три села, и поидоша вскоре назад” (Татищев, Т. 6, с. 82).

Год 1494-й. “Октября прииде из Волох Иван Андреевич Субота Плесчеева, а из Крыма Константин Заболоцкий; а шли Подем, и грабили их на Поле татарове, ординские казаки” (Татищев, Т. 6, с. 82).

Год 1501-й. “Июля в 11 день азовские казаки Угус-Черкас да Кора-бай пограбили на Поле на Полуозоровском перелеске великаго князя послов князя Федора Ромодановского да Андрея Лапенка, и Андрей тамо и скончался, и гостей многих пограбища” (Татищев, Т. 6. С. 94).

Русский посол Иван Кубенский писал из Крыма: “сказывают, государь, Азовских казаков и Ордынских человек с восьмь сот пошли на Русь, а того, государь, неведомо под твои земли пошли или под литовского”.

Московский посол в Стамбуле И. Морозов говорил турецкому султану: “Твои казаки азовские наших имеют в поле, а водят в Азов и продают”. На претензии крымского ханства в связи с казачьими набегами из Москвы писали следующее: “Казаки донские и волжские не наши – люди вольные, живут и ходят без нашего ведома”.

На основе изучения документов минувших эпох российский историк Н.М. Карамзин сообщил о следующем историческом факте: “Ахмат имел участь Мамая. Он вышел из Литвы с богатою добычею: Князь Шибанских, или Тюменских, Улусов, Ивак, желая отнять её, с Ногайскими Мурзами, Ямгурчеем, Мусою и с шестнадцатью тысячами Козаков гнался за ним и от берегов Волги до Малого Донца, где сей Хан, близ Азова, остановился зимовать, распустив своих Уланов”.

Профессор В.В. Вельяминов-Зернов в своем «Исследовании о касимовских царях и царевичах» объясняет термин *казак*, встречающийся в документах соответствующего времени, как *простой татарин*: “Простые татары, приходившие в Россию вместе со своими царевичами, а равным образом и простые татары казанские, крымские и пр. обыкновенно звались у русских казаками, да и сами они называли себя казаками”. Казаками назывались воины-ногайцы, кочевавшие в междуречье Идиля и Яика, т.е. Волги и Урала, в степях севернее Кавказа и в Причерноморье.

Историк А.М. Орлов также утверждает, что, помимо Дона, мецкерские казаки поселились на Средней Волге. Как служилые люди, арзамасские казаки впервые упоминаются в 1572 г. как участники, так называемого, “немецкого похода”. Впоследствии они составили основную часть нижегородских татар-мишарей, а часть их обрусела. Кроме служилых мецкерских казаков (татар), здесь появляются вольные казаки, занимавшиеся разбоем.

Известен в русском фольклоре атаман разбойников Кудеяр, державший в страхе южные волости Московского царства. Его имя, встречающееся в антропонимике мусульманского Востока, образовано от персидских слов *Huda(y)* ‘бог; господин’ + *уар* ‘друг; возлюбленный’. В некоторых русских сказаниях он назван ханом Худояром, родственником и недругом Ивана Грозного.

Было двенадцать разбойников,
Был Кудеяр-атаман.
Много разбойники пролили
Крови честных христиан.
(“О двух великих грешниках”. Н.А. Некрасов)

По словам Татищева, в 1554 г. мецкерские казаки, разбойничавшие в этих местах, были выселены с Поволжья. Арзамасская администрация активно занималась привлечением на службу волжских атаманов и казаков, состоявших в основном из татар.

О тюркском происхождении волжских казаков свидетельствует тот факт, что к ним царские воеводы отправляли грамоты на татарском языке. Например, грамота князя Одоевского к волжским татарам в 1614 г. была послана с толмачом Сафоном Огарковым и адресована она была «Великой Российской державы и Московской области оберегателям Волжским и Терским и Яицким атаманам и молодцам всему великому войску».

Немецкий историк Г. Штекль указывает, что: “первые русские казаки были крестившиеся и обрусевшие татарские казаки, поскольку до конца XV в. все казаки, которые обитали как в степях, так и в славянских землях, могли быть только татары. Решающее значение для образования русского казачества имело влияние татарских казаков на пограничье русских земель. Влияние татар проявлялось во всём – в образе жизни, военных действиях, способах борьбы за существование в условиях степи. Оно распространялось даже на духовную жизнь и внешний облик русских казаков”.

Как следует из работы Якова Гришина «Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды)», татары, массово переселявшиеся в Великое княжество Литовское на рубеже XIV и XV веков, имели социальное разделение на знатных татар, приравненных в правах к шляхте, и татар-казаков, приравненных в правах к служебному боярству. Татары-казаки несли службу в родоплеменных хоругвах: Баргын, Джалаир, Хушин, Конграт, Найман, Улан (надродовая хоругвь, возглавляемая Чингизидами).

Источники свидетельствуют, что в 50-х годах XV века из Узбекского ханства (Приаральские степи) в Семиречье, т.е. западную часть Могулистана, переселилась часть кочевников, возглавленные султанами Джанибеком и Киреем.

Мусульманский историк Махмуд бен эмир Вали писал следующее: “Особенно после смерти Абул-Хайр-хана, когда в областях Дашт-и Кипчака возникли беспорядки, большая часть узбекских воинов собралась под сенью знамени могущества царевичей. Так как в начале прибытия в Могулистан они проводили время в набегах на калмаков и киргизов, и грабежах, и на окраинах областей занимались разбоем, к этому народу пристало имя *казак*”. Таким образом, рассматриваемая лексема стала политонимом.

Историк XV века Абд ар-Раззак Самарканди употреблял указанный термин в качестве соционима, сообщая, что “некоторые из войска узбекского, сделавшись казаками, приходили в Мазандеран и, устроив везде грабежи, опять уходили назад” (в 1440–1444 гг.).

В старорусском письменном произведении “Повесть о Еруслане Лазаревиче” встречается выражение *казаковать*: “Да поехал в чистое поле гуляти-казаковати... (Захотел свою честь получить и славу захотел свою пустити во многие орды)”.

Примечание: имя *Еруслан* и его краткая форма *Руслан* (ср. *Елена>Лена*) образовано от тюркской лексики *arıslan* (*aslan*), букв. ‘лев’, которое у тюрков используется в качестве антропонима.

Социальный термин *qazaq* был широко распространен на протяжении от Днепра, Крыма и Кавказа до Сибири и от Казани до Туркестана, обозначая определенную боеспособную категорию населения. В северо-западной части Азербайджана находится город *Казах*, на территории Чечни в районе бывшего проживания небольшой народности *qaga-bulaq* в XIX веке было известно селение *Казах-Кечу*, букв. ‘Казахский брод’. Объяснения этим названиям мы встречаем в письменном исследовании П. Буткова, который сообщает интересный факт: “Кочующий в Грузии на пределах ее с 1480 года народ тюркского происхождения доселе известен под именем казахов”.

Поэтические сказания о героях средневекового Дешти-Кипчака сохранились в фольклоре жителей Дагестана – кумыков и ногайцев под названием *qazaq uıǵlaı* ‘казачьи песни’. Производное слово *qazaqlıq*, букв. ‘казачество’, имеет значение ‘образ жизни, связанный с боевыми походами, набегами’.

В стихах поэта Казтугана, жившего в XV веке, встречается выражение ногайские казаки в таких словосочетаниях, как: *noǵaylı-qazaq jurtım’niı* ‘моей ногайско-казачьей отчизны’, *noǵaylı-qazaq yelim’nen* ‘от моего ногайско-казачьего народа’.

В одном из исторических сочинений сохранилось сообщение о том, что в период 1397–1410 годов из Крыма в Литву прибыли казаки, которые стали нести службу по охране королевской почты.

Русский историк Н.М. Карамзин, перечисляя *козаков ординских, азовских, ногайских* и других, высказал мнение, что “сие имя означало тогда вольницу, наездников, удальцев, но не разбойников”. В 1474 году крымский хан Менгли-Гирей писал Ивану III: “Мне твои земли не воевать, ни моим уланам, ни князьям, ни казакам”.

Подводя итоги, следует указать, что возникший в древности на основе метафоры компаунд *qıǵ qaz* ‘степной, дикий гусь’, первоначально использовался в качестве соционима, в восточной части Дешти-и Кыпчака. Позже второй компонент словосочетания – *qaz* – был оформлен аффиксом *-aq*, в результате возникло выражение *qıǵ qazaq* ~ *qıǵ qazaǵı* ‘степной казак’, в котором определение *qıǵ* нередко сокращалось. В результате исторических изменений неологизм перешел в разряд политонимов, обозначая политическую общность части узбекских племен, объединенных названием *qazaq*; с образованием нового народа это название стало этнонимом.

На западе тюркской ойкумены синтагма *qıǵ qaz*, в условиях контакта степняков с иноязычными народами, утратив метафоричность, воспринималась как единое слово-соционим и претерпела фонетические изменения: специфический согласный /q/ был адаптирован в виде своей пары /k/ в речи представителей нетюркских народов. Фонема /k/ перед гласным звуком переднего ряда подверглась палатализации и стала произноситься как /ç/, например, в языке геноузских купцов.

Некоторые двусложные слова в тюркских языках подвергались следующему фонетическому явлению – в них произошла редукция гласного во втором слоге, при этом возникшие варианты причастий могли субстантивироваться: *jaraydı* > *jarıydı* ‘годится; ладно’, *qanday* > *qandıy* ‘какой’, *qudaǵay* > *qudaǵıy* ‘сватья’, *azǵan* ‘сбившийся с (истинного) пути’ > *azǵın* ‘совратившийся’, *tutqan* ‘схвативший’ > *tutqın* ‘пленный; пленник’, *satqan* ‘продавший’ > *satqın* ‘предавший; предатель’ и т.д.; в этом ряду нашел свое место древнетюркский этноним *qıǵız*, образованный от соционима *qıǵqaz*. Глухой согласный /q/, находясь перед гласным /ı/, приобрел звонкость – так возникла форма *qıǵız*.

Приведем лексико-семантические дериваты, образованные от исходного словосочетания *qıǵ qaz* ‘дикий гусь’ в его метафорическом употреблении:

– *qıǵız* ‘кыргыз’ (племя, прежде обитавшее в Южной Сибири; создатели средневекового государства – Кыргызского каганата);

– *qıǵız* ‘киргиз’ (представитель коренного населения Кыргызстана; народности в Китае и отдельных родов в составе этносов Сибири и Центральной Азии);

– *qıǵız* – название казахов, использовавшееся казанскими, крымскими татарами и башкирами, а затем русскими; компаунд *киргиз-кайсак* образован с помощью диалектизма *qaysaq* ‘суровый, жестокий; строгий, требовательный; неумолимый’);

– *çerkas* ‘черкас’ ~ *çircass* (воин из объединения тюркских племен на территории нынешней Украины; украинские казаки, днепровские черкасы; казаки с низовья Дона);

– *çerkes* ‘черкес’ (название, имевшее непосредственное отношение к тюркским и адыгским народам Северного Кавказа; затем к представителям ряда этносов, мигрировавших в результате Кавказской войны в пределы Османской империи; ныне – к части кабардинцев);

– *qazaq* ‘казах’ (представитель коренного населения Казахстана);

– *казаки* ‘разные группы казачьего сословия в составе украинского, русского и татарского (нагайбаки) народов’;

– *черные черкасы* (в исторических документах) – карачаевцы и балкарцы.

Ниже приведены варианты фонетической трансформации составной лексики с метафорическим значением:

1) *qıǵ qaz* ‘дикий гусь’ (*wild goose*) > *qıǵız* > *qıǵız* ‘кыргыз; киргиз’;

- 2) qır qaz > сіrcass ~черкас>черкес (произошла палаталізація согласного /q ~ k/ перед гласным переднего ряда, т.е. изменение в фонему /ç/, ср. фамилию Черчесов, итальянск. сісегоне от латинск. Сісего);
- 3) qır qaz + аффикс -ақ > qır qazaq ~ qır qazaǵı 'степной казак' > qazaq ~ козак ~ казак.

СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА

Аида Құзыреден
(Атырау, Қазақстан)

ФУНКЦИЯНЫ ГОМОМОРФИМ АРҚЫЛЫ АНЫҚТАУ ӘДІСІ

Математикада ең қарапайым және сонымен бірге ең маңызды бір сандық параметрге тәуелді: $y = a \cdot x$, $y = a^x$, $y = x^a$, $y = \log_a x$, $y = \cos|x/a|$, $y = \sin|x/a|$, $y = a \cdot \arccos x$, $y = a \cdot \arcsin x$ функциялар үйірлерін – *базистік элементар функциялар* деп атау қабылданған. Әрбір осындай үйірден алынған функциялардың қасиеттері бір-біріне ұқсас болады.

Мақалада оларды гомоморфизм, яғни $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ функциясы арқылы анықтау мәселесі қарастырылады.

Математикадағы барлық функцияларды базистік элементар функцияларға үш негізгі амалды: функцияларды қосу, көбейту және композициясын ретімен бірнеше рет қолдану арқылы анықтауға болады. Мысалы, $y = \cos(x^2)$, $y = (\cos x)^2$, $y = (\log_2(\cos(x^3))) + 5^{\sin x} \cdot x^{3/2}$ және т.б. функциялар сәйкесінше келесі операциялар тізбегі арқылы алынады: $y = \cos x \circ (x^2)$; $y = (x^2) \circ (\cos x)$; $y_1 = \cos x \circ (x^3)$; $y_2 = (\log_2 x) \circ y_1$; $y_3 = (5^x) \circ (\sin x)$; $y_4 = y_2 + y_3$; $y = y_4 \cdot (x^{3/2})$. Мысалы, $\ln x$ функциясы: e^x –не кері және $\int_1^x dt/t$, $x > 0$ түрінің функциясы ретінде анықталуы мүмкін.

Барлық функцияларды базистік элементар функциялардың көмегімен біртұтас, әмбебап түрде анықтауға тырысу заңды құбылыс, бұл олардың негізгі мазмұнын нақтылауға және бұл функциялар неліктен бірге қарастырылады, жалпы және неге дәл осы функциялар математикада және оның қолдануларында маңызды рөл атқарады дегенге жауап беруге мүмкіндік береді. Мұндай біртұтас көзқарас функционалдық әдіс шеңберінде мүмкін болады және алгебралық негізгі элементар функциялардың, яғни сызықтық, көрсеткіштік, логарифмдік және дәрежелік функциялардың әрқайсысы тек $\mathbb{R}^+$ және $\mathbb{R}$ екі сандық тобының өзіне немесе бір-біріне үздіксіз гомоморфизмі екендігін түбегейлі байқауға негізделген [1, 98 б.].

Бұл үздіксіз гомоморфизмнің анықтамасына негізделген тривиалды есептеу арқылы расталады. Сәйкес топтардың осы үздіксіз гомоморфизмдерін 1–ші кестеге жинайық.

1–ші кесте

	$\mathbb{R}^+$	$\mathbb{R}$
$\mathbb{R}^+$	$a \cdot x$	$a^x (a > 0)$
$\mathbb{R}$	$\log_a x (\equiv 0) (a > 0)$	x^a

1–ші кестедегі 2.1–орнындағы жазылу $y = \log_a x$ түріндегі барлық функцияларды, сонымен бірге $y \equiv 0$ функциясын білдіреді.

Егер $\{\mathbb{R}^+, \mathbb{R}\}$ топтар жиынынан G_1 және G_2 топтарының кейбір жұбы үшін кестеде көрсетілгеннен ерекшеленетін $f: G_1 \rightarrow G_2$ түріндегі үздіксіз гомоморфизм мүмкін болса, онда оларды $a \cdot x$, a^x , x^a , $\log_a x$ функцияларымен бірдей құқылы базистік элементар функция деп атауға болады.

Басқаша айтқанда, «базистік элементар функциялар» терминін «үздіксіз гомоморфизмдер» терминінің синонимі деп түсінетін болсақ, онда әлі ашылмаған негізгі элементар функциялар (үздіксіз гомоморфизмдер) бар ма деген сұрақ туындайды. Жауап мынадай: $\{\mathbb{R}^+, \mathbb{R}\}$ жиынындағы топтар арасында 1–ші кестеде көрсетілгендерден басқа үздіксіз гомоморфизмдер жоқ.

Басқаша айтқанда, ең болмағанда $\mathbb{R}^+$ және $\mathbb{R}$ топтарынан басқа топтар қатыспаса, жаңа негізгі элементар функцияларды алу (табу) мүмкін емес.

$y = \cos x$ және $y = \sin x$ функциялары үшін $*$ и $\times$ белгілерінің орнына қандай да болмасын нақты санды қосу және көбейту амалдардарын қойсақ та гомоморфтылықтың $(x * y) = f(x) \times f(y)$ шарты орындалмайды.

Дегенмен, олардың қасиеттеріне байланысты есептерді шешуде және т.б., бұл екі функция әдетте бірге жүреді. Сондықтан оларды бір функцияның екі жартысы ретінде қарастыру заңды болады.

Атап айтқанда: $y = (x) \Leftrightarrow \left(\cos \frac{x}{a}, \sin \frac{x}{a}\right): \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{C}$ функциясын қарастырамыз, мұндағы $\mathbb{C}$ тобы $(u, v) \rightarrow u f_a + i v$ ережесімен $\mathbb{R}$ –мен беттестіріледі.

$\left(\cos \frac{x}{a}\right)^2 + \left(\sin \frac{x}{a}\right)^2 = 1$ болғандықтан, $f: \mathbb{R} \rightarrow S$, мұндағы S – бірлік радиусты шеңбер, $S \subseteq \mathbb{C}$. S жиынында S нүктелерін – комплекс сандар ретінде көбейтудің бір ғана табиғи топтық операция бар, яғни топ болып шықты!

Бұл жағдайда нейтрал элемент 1 саны, ал $z = a + bi$ санына симметриялы элемент $\bar{z} = a - bi$ саны болады. Ол S немесе S' арқылы белгіленеді: $f: \mathbb{R}^+ \rightarrow S$, функциясы $\mathbb{R}^+$ және S топтарының үздіксіз гомоморфизмі екенін тексеру оңай.

Демек, $\cos \frac{x}{a} = P_1(f_a(x))$ және $\sin \frac{x}{a} = P_2(f_a(x))$ функциялары үздіксіз гомоморфизмнің екі жартысы болып табылады. Жаңа S тобының көмегімен кейбір басқа «элементар функцияларды» алу мүмкін бе? деген табиғи сұрақ туындайды.

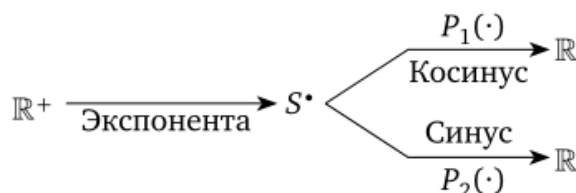
«Элементарлық функциялар» термині тағы да $\mathbb{R}^+$, $\mathbb{R}$ және S топтарының үздіксіз гомоморфизмдері, сонымен қатар, осы гомоморфизмдерден негізгі операциялар арқылы алынатын барлық функциялар ретінде түсініледі. Жеке жағдайда $\mathbb{R}^+$ тобынан S тобына $f_a(x)$ –тан басқа үздіксіз гомоморфизмдер бар ма, мұндағы $a \in \mathbb{R}^*$ деп сұралық?

Жауабы: $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{C}$ түріндегі кез келген үздіксіз гомоморфизм кейбір a үшін $f_a(x)$ функциясымен немесе $f_a(x) \equiv 1$ функциясымен беттеседі. $f_a(x)$ түріндегі функциялар *экспонента* деп аталады. Бұл Эйлердің

$$f_a\left(i \cdot \frac{x}{a}\right) = e^{\frac{ix}{a}} = \cos \frac{x}{a} + i \cdot \sin \frac{x}{a} = f_1\left(\frac{x}{a}\right)$$

формуласынан шығады.

Сонымен, егер косинус және синус функцияларын анықтағымыз келсе, онда топтан S тобына үздіксіз гомоморфизмдерді қарастырып, содан кейін $P_1(\cdot)$ және $P_2(\cdot)$ функцияларының проекцияларын қолдану керек (1-сурет).

1 сурет.

Сондықтан әрбір базистік функцияны анықтау жоспары келесідей: біріншіден, базистікэлементар функциялар (немесе олармен байланысты басқа нысандар) гомоморфты түрде анықталады, содан кейін олардың негізгі қасиеттері гомоморфтылық шарттарынан алынады, содан кейін алынған нысандардың бар жәнебіреу болуы дәлелденді.

Материалды гомоморфизм арқылы баяндаудың мұндай жоспары университеттерде оқытылатын алгебра, геометрия және математикалық талдау курстары үшін дәстүрлі болып табылады [2, 40 б.]

1. Сызықты функция

1.1. Сызықтық функцияның функционалдық анықтамасы

1 анықтама. *Сызықтық функция* деп $\mathbb{R}^+$ тобыныңөзіне–өзінің кез келген үздіксіз f гомоморфизмін, яғни $\mathbb{R}$ жиынын өзіне–өзінкөшіретін кез келген f функциясын айтамыз, егер барлық $x, y \in \mathbb{R}$ үшін

$$(1) f(x + y) = f(x) + f(y);$$

$$(2) f(\cdot) - \text{үзіліссіз шарттары орындалса.}$$

2 анықтама. (3) $f(1) = a$ қосымша шартымен берілген сызықты функцияны *коэффициенті а сызықтық функция* депайтамыз, мұндағы $a \in \mathbb{R}$.

Коэффициенті a сызықтық функция $l_a(x)$ арқылы белгіленеді.

1.2. Сызықтық функцияның қасиеттері

f – арқылы төменде кез келген сызықтық функцияны белгіленеді. f қасиеттерін тізбелеу кезінде 1.1 және 1.2 анықтамаларының нөмірлеуін жалғастырамыз.

$$(4) f(0) = 0.$$

Дәлелдеуі. (1) қасиеті бойынша $f(0) = f(0 + 0) = f(0) + f(0)$. Сондықтан $f(0) = 0$.

$$(5) f(-x) = -f(x).$$

Дәлелдеуі. $f(-x) + f(x) = f(0) = 0$. Сондықтан $f(-x) = -f(x)$.

f –тің келесі қасиеті $\mathbb{R}$ –дегі көбейтумен байланысты. Бұл өте күтпеген жағдай, өйткені сызықтық функцияның анықтамасында көбейту операциясы туралы ештеңе айылмайды, бірақ тек қосу амалы қолданылады:

$$(6) f(\lambda \cdot x) = \lambda \cdot f(x) \text{ барлық } \lambda, x \in \mathbb{R} \text{ үшін.}$$

Дәлелдеуі. а) Егер $\lambda = n \in \mathbb{N}$ болса, онда $f(n \cdot x) = n \cdot f(x)$ теңдігі индукция арқылы тексеріледі.

ә) Егер $\lambda = -n \in \mathbb{N}$ болса, онда а) тармағынан және (5) қасиетінен келесі шығады $f(-n) \cdot x = f(-n \cdot x) = -f(n \cdot x) = -n \cdot f(x)$.

б) Егер $\lambda = 1/n$ $n \in \mathbb{N}$ болса, онда $f(x) = f(n \cdot (1/n \cdot x)) = n \cdot f(1/n \cdot x)$, демек $f(1/n \cdot x) = 1/n \cdot f(x)$.

в) Егер $\lambda = r \in \mathbb{Q}$ болса, онда $r = m/n$ ($m \in \mathbb{Z}, n \in \mathbb{N}$) және

$$f(r \cdot x) = f\left(m \cdot \left(\frac{1}{n} \cdot x\right)\right) = \frac{m}{n} \cdot f(x) = r \cdot f(x).$$

г) Ең соңында λ иррационал болсын. Содан кейін λ –ға жинақталатын $\{r_n\}_{n=1}^{\infty}$ рационал сандардың кез келген тізбегін аламыз. Сонда мынаны аламыз

$$f(\lambda \cdot x) = f\left(\left(\lim_{n \rightarrow \infty} r_n\right) \cdot x\right) = f\left(\lim_{n \rightarrow \infty} r_n \cdot x\right) = \lim_{n \rightarrow \infty} f(r_n \cdot x) =$$

$$= \lim_{n \rightarrow \infty} (r_n \cdot f(x)) = \left(\lim_{n \rightarrow \infty} r_n \right) \cdot f(x) = \lambda.$$

f –тің үзіліссіздігі осы тізбектің үшінші теңдігінде ғана пайдалатынын байқаймыз.

1.3. Сызықты функция үшін бар және біреу болу теоремасы

Сызықты функциялардың бар болуының ешқандай қиындығы жоқ. Шынында да, $a \in \mathbb{R}$ санын бекітіп және $f(\cdot)$ функциясын барлық $x \in \mathbb{R}$ сандары үшін $f(x) = a \cdot x$ теңдігімен анықтаймыз. Осылайша анықталған $f(\cdot)$ функциясының 1.2 анықтамасын қанағаттандыратынын, демек, оның сызықты екенін тексеру қиын емес. (1)–(3) қасиеттері орындалатын $f(\cdot)$ функциясының біреу болуы (6) қасиеттен шығады.

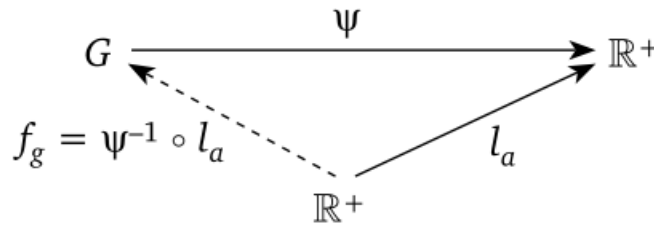
Шынында, $f(x) = f(1 \cdot x) = x \cdot f(1) = a \cdot x$, ал егер g –де (1)–(3) қасиеттері орындалатын болса, онда $g(x) \equiv a \cdot x$, яғни барлық $x \in \mathbb{R}$ үшін $f(x) = g(x)$. Бұл мынаны дәлелдейді

1.1 теорема. $a \in \mathbb{R}$ саны берілсін. $l_a(x)$ коэффициенті бар бір ғана сызықты функция бар және барлық $x \in \mathbb{R}$ сандары үшін $l_a(x) = a \cdot x$.

1 ескерту. Мектеп математикасында $y = a \cdot x + b$ функциясы сызықтық деп аталады. Жоғары математикада оны *аффинді-сызықтық* немесе қысқаша айтқанда *аффиндік функция* деп атайды. $b \neq 0$ үшін $y = a \cdot x + b$ функциясы 1.1 анықтаманы қанағаттандырмайды.

1 салдар. Егер G топологиялық $\mathbb{R}^+$ тобына изоморфты болса, онда әрбір $g \in G$ үшін $f_g(1) = g$ болатын $f_g: \mathbb{R}^+ \rightarrow G$ түріндегі бір ғана үздіксіз гомоморфизм бар болады. Егер $g \in G$ –денейтрал элемент болмаса, онда f_g –изоморфизм болып табылады.

$\psi: G \rightarrow \mathbb{R}^+$ қандайда бір изоморфизм және $\psi(g) = a \in \mathbb{R}$ болсын. $f_g: \mathbb{R}^+ \rightarrow G$ –ті $f_g(1) = g$ теңдігі арқылы анықтаймыз, ол басқа екі қабырғасы үздіксіз гомоморфизмдер болып табылатын үшбұрыштың үшінші қабырғасының «салуы» ретінде ыңғайлы түрде 2-суретте бейнеленген.

2 сурет

Сонда үздіксіз гомоморфизмдердің композициясы ретінде f_g –де үздіксіз гомоморфизм болып табылады және егер g нейтрал болмаса, онда $a = \psi(g) \neq 0$. Сондықтан $l_a \psi$ сияқты изоморфизм болып табылады. Демек, f_g – изоморфизм. Сондай-ақ, $f_g(1) = \psi^{-1}(l_a(1)) = \psi^{-1}(a) = g$.

Егер $h_g(1) = g$, қасиетке ие тағы бір үздіксіз гомоморфизм $h_g: \mathbb{R}^+ \rightarrow G$ бар болса, онда $\psi \circ h_g: \mathbb{R}^+ \rightarrow \mathbb{R}^+$ композициясы $\psi \circ h_g(1) = a$ қасиетімен үздіксіз гомоморфизм болып табылады, ал 1.1 теоремасы бойынша бізде $\psi \circ h_g = l_a$, яғни $h_g = \psi^{-1} \circ l_a = f_g$.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Куликов Л. Я. Алгебра и теория чисел. Учеб. пособие для педагогических институтов. – М.: Высш. школа, 1979. – 559 с.
- А.Қ. Абиров, А. Д. Құзыреден. Функционалдық теңдеулерді ауыстыру әдісімен шешу// «Физика – математикалық білім берудің даму тенденциялары: теориялық зерттеулер және практикалық тәжірибе» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференция материалдар жинағы. Атырау. 2022. 40 – 44 б.

Ғылыми жетекші:

ф.–м.ғ. к., Абиров Аққабұл Құсайынұлы.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО**Н.О. Кабдрахманова
(Алматы, Казахстан)****ПРОФЕССОР БЕРТА СОЛОМОНОВНА МАРАНЦ**

В числе последователей Г. Нейгауза в успешном развитии фортепианного искусства СССР и, в том числе – Казахстана, стоит отметить имя Берты Соломоновны Маранц (1907-1998). Об обучении в классе выдающегося педагога Б. Маранц писала следующее: «Сила дарования Нейгауза в единстве эмоционального и аналитического. <...> после уроков хотелось не только играть, хотелось научиться мыслить вширь и вглубь» [1]. Советская пианистка, профессор, педагог, который повлиял на становление и развитие фортепианного искусства региональных исполнительских школ. Ее педагогическую деятельность высоко оценивали коллеги. Так, К. Игумнов называл ее «одним из наиболее ценных педагогов советского поколения и едва ли не лучшим из числа работающих в периферийных консерваториях» [2].

Берта Соломоновна Маранц родилась на Украине и игре на рояле обучалась под руководством известнейшего педагога Б.М. Рейнгальд (1897-1944), из класса которой выпустилось много известных пианистов, среди которых можно упомянуть имя великого Э. Гилельса. Берта Михайловна Рейнгальд является носителем традиций Одесской консерватории, которую закончила в 1919 году с золотой медалью. Из ее класса вышли такие звезды мирового фортепианного искусства, как Э. Гилельс, Т. Гольдфарб, М. Гринберг, Я. Зак, М. Карандашова, Б. Козель, Л. Сосина и многие другие. Важнейший акцент в педагогике Рейнгальд приходился на воспитание постоянного самосовершенствования, как технического, так и художественного. Ученикам каждый урок ставились новые задачи и требовалось, чтобы они пытались находить пути их решения самостоятельно, при этом технические аспекты фортепианного исполнительства находились под постоянным требовательным контролем [3]. Уже в раннем возрасте исполнительское искусство Б. Маранц характеризовалось достаточно высоким уровнем мастерства и одаренности, чему способствовала работа под чутким, строгим и высокопрофессиональным контролем Б. Рейнгальд.

Обучаясь в Московской консерватории, Б. Маранц далее совершенствует свое мастерство, расширяя собственный кругозор и пианистическую оснащенность. Постоянное самосовершенствование, высокая требовательность к себе, неустанные поиски и работа на инструменте – все это позволило Б. Маранц вырасти в музыканта мирового уровня, концертная жизнь которого продолжалась 70 лет. В своих дневниках Б. Маранц не упоминает техническую работу, которую они проводили с ее учителем, так как основное внимание в них обращено на художественно-содержательную сторону музыки, воплощение образов и идей, которые несут в себе музыкальные интонации. Скорость слуховой реакции, а не скоростное движение пальцев по клавиатуре – вот то основное, что заложил Г. Нейгауз в продолжателях своих фортепианных традиций.

Педагогика Берты Маранц ознаменована многими годами плодотворной работы, из ее класса вышло более 200 профессиональных пианистов, среди которых лауреаты международных конкурсов, доктора наук, успешно претворяющие и обогащающие традиции своего учителя. Важным аспектом педагогической работы того времени являлось многостороннее воспитание личности учащегося. В классе Г. Нейгауза Б. Маранц твердо усвоила необходимость близких доверительных отношений со своими студентами. По окончании ее класса студенты не разбегались и не теряли связь с педагогом, а на протяжении многих лет поддерживали контакт. Подобные формы педагогического сопровождения после окончания консерватории способствовали последующему укреплению и распространению заветов ее фортепианной школы.

Собственно педагогическая деятельность Маранц начинается в 1935 году в Свердловской консерватории. В течение 20 лет она вела класс специального фортепиано, и результатом ее деятельности было внедрение и обогащение нейгаузовских традиций на Урале. По словам Нейгауза, «Берта Соломоновна Маранц представляет образец талантливого и высококультурного музыкального деятеля, который является украшением не только Свердловской консерватории, но, в частности, и моей школы» [4]. Помимо педагогики пианистка также активно концертирует, исполняя сочинения мировой фортепианной литературы. Кроме того, она активно пропагандирует творчество современников. Примечательно, что Маранц стала второй после Гилельса исполнительницей Восьмой сонаты С. Прокофьева. В 1938 году она становится призером Всесоюзного конкурса музыкантов-исполнителей в Москве, где кроме диплома она удостоена Специального приза за исполнение Сонаты ор.110 Л. Бетховена [5]. В Интернете есть запись Тридцать первой сонаты Бетховена, сделанная уже в поздние годы [6]. В целях воссоздания некоторых индивидуальных признаков исполнительского стиля в данной работе приводится анализ исполнения Бертой Маранц Четвертой Баллады Ф. Шопена [7]. Первое, что привлекает к себе внимание – это великолепное чувство формы. Единство формы достигается следующими факторами: темповое единство; магистральная динамика, позволяющая выстраивать длительные звуковые перспективы; отсутствие явных контрастов, вся Баллада звучит как бы в едином образном ключе. Особого внимания заслуживает тончайшее интонирование, каждая фраза закончена и, в

то же время, фразировка построена таким образом, что мысль как бы не останавливается нигде. Фактура на протяжении всей Баллады звучит ажурно, графично, заслуживает внимания удивительное полифоническое звучание музыкальной ткани. Каждый пласт ткани проинтонирован, при этом явно вычлняются ее уровни, то есть, в звучании фактуры пианистка придерживается строгой иерархии. Это говорит о точном расчете, что, в свою очередь, свидетельствует о рационалистичном подходе к интерпретации, кстати, здоровый вкус и мастерское построение формы также напоминает об интеллектуализме исполнения.

В отличие от многих исполнителей Баллады, Маранц основной акцент делает на лиризме звучания, даже в драматичных эпизодах. Берта Соломоновна, как уже упоминалось, сохраняет темповое единство на протяжении всего произведения, кроме того ускорения, указанные автором, выполняются пианисткой без излишней экзальтации, что также свидетельствует в пользу рационализма и здорового вкуса.

Звуковое разнообразие в исполнении, с одной стороны, определяется содержанием Баллады, с другой – мастерством пианистки. Примечательно, что Маранц владеет огромной палитрой *p*, *pp*, при этом кульминации и, особенно – кода, звучат благородно, без «кричащих» красок. Также звуковое мастерство отмечается в длительном динамическом движении на протяжении всего сочинения. Это также говорит о точном расчете в исполнении.

Итак, как показывает анализ исполнения Четвертой Баллады Шопена, Б. Маранц – исполнитель интеллектуального толка, каждая деталь в интерпретации выверена, что доказывает тесную связь пианистки с традициями Г. Нейгауза.

Насыщенная творческая жизнь пианистки оказала безусловное влияние на становление ее педагогических принципов. По воспоминаниям М.И. Олле, Берта Маранц была очень требовательным педагогом, с участием относившимся к каждому своему ученику [8].

Как свидетельствуют ее ученики, один из наиболее блестящих приемов, которыми владела сама Маранц, заключался в пальцевой технике *perle*. Сегодня мало кто из пианистов в должной мере владеет этим приемом. Маранц тщательно работала над мелкой техникой и приучала к этому своих учеников, не случайно, как вспоминают ее современники, качество ее исполнения всегда было высочайшего уровня. Как замечает Игорь Беров, она работала над этим приемом с каждым учеником, добиваясь жемчужного звучания даже в этюдах К. Черни [9]. Таким образом, один из принципиально важных факторов ее педагогики и исполнительства заключается в достижении максимального блеска в мелкой технике.

Она постоянно требовала вслушиваться в звучащую фактуру, тщательно дифференцируя ее, придавая значение глубине и наполненности басов. Фактура разделилась на так называемые «этажи». То есть, ученик сначала распределял фактуру на уровни, а потом тщательно отработывал каждый ее пласт, разумеется под требовательным руководством педагога. Кроме того, практически всегда Берта Маранц показывала на инструменте, к чему должен стремиться студент.

Как уже упоминалось, пианизм Б. Маранц отличался интеллектуальным подходом, и здесь необходимо отметить требование максимальной экономии движений (как было отмечено в пальцевой технике), октавы и скачки также требовалось учить в медленном темпе, доводя ощущения до автоматизма. Вообще, выработка игровых движений и ощущений до абсолюта, с одной стороны позволяет абсолютно свободно чувствовать себя на сцене и полностью управлять процессом, с другой – гарантия качества исполнения. И здесь также проглядывает интеллектуально-аналитический подход к игре на рояле.

Относительно кантилены необходимо отметить, что Маранц учила добиваться певучего звука и переводить звук в звук более вытянутыми пальцами, как бы поглаживая клавиши при максимальном контроле над звуком и интонацией. Интересна аналогия, которую она приводила, объясняя, как надо филировать звук. Она сравнивала фразу с ниткой, и если резко отрезать нитку ножницами, то звук как бы «откусывается», а если зубами оторвать, то на нитке остаются маленькие волоски, которые постепенно исчезают [10]. Как видно из вышесказанного, Маранц была мастером аналогий, кроме того, мы видим, что деталей и случайностей в игре на рояле для нее в принципе не существовало.

Как показывает мировая практика, каждый крупный музыкант в своей деятельности руководствуется целым рядом принципов, которые он прививает своим последователям. И весь этот комплекс формируется, благодаря индивидуальной системе художественных предпочтений и исполнительских и педагогических принципов. В случае Б. Маранц ее ученики отмечали следующее:

1. Доскональное изучение текста. Знание стилевых, исторических, социальных особенностей времени сочинения, биографии композитора. Только в этом случае она видела возможность добиться результата (интеллектуализм);
2. Развитие ассоциативного мышления за счет исследования смежных видов искусства, изучение жизненных ситуаций (художественное мышление, эмоциональность);
3. Ученики всегда приходили с текстом, выученным наизусть (профессионализм);
4. Разумная свобода в выборе репертуара, безусловно по принципу минимакса (развитие индивидуальности);
5. Умение слушать себя, критически оценивать в процессе исполнения, максимальный самоконтроль (интеллектуализм, масштабное мышление);
6. Самодисциплина, которую она воспитывала собственным примером (профессионализм);

7. Воспитание собственного художественного мировоззрения, ученики слушали записи выдающихся мастеров, безусловно, учась на этом, но они должны были выстраивать собственную сюжетную фабулу и создавать свои собственные механизмы для передачи содержательных и исполнительских аспектов;

8. Абсолютная самоотдача во время занятий с учениками и, что очень важно, она всегда играла и показывала изучаемые сочинения студентам на рояле, при этом всегда была в идеальной пианистической форме [11].

Таким образом, педагогические принципы Б. Маранц являются прямым следствием ее исполнительского облика и направлены, главным образом на комплексное воспитание творческой личности, обладающей высоким профессионализмом, базирующемся на интеллектуальном подходе и главенстве творческой индивидуальности.

Литература:

1. Архив Б.С. Маранц (без указания номера) [Текст] // Архив Нижегородской государственной консерватории имени М.И. Глинки: документы: личные записи, справки, афиши Б.С. Маранц
2. Берта Маранц: Играть? Обязательно играть!: воспоминания, статьи, переписка [Текст] / сост. Б. Гецелев, Т. Сиднева. – Нижний Новгород: Деком, 2007. – с. 29
3. Гилельс Э. О моем педагоге: к 65-летию со дня рождения Б. М. Рейнбальд // Советская музыка. 1964. № 10. С. 154-155
4. Панкова Н. Г. Б. С. Маранц // Уральская государственная консерватория имени М. П. Мусоргского. 75 лет истории / ред.-сост. Е. Н. Федорович, Л. К. Шабалина, 2009. С. 207-208
5. Панкова Н. Играет Берта Маранц // Берта Маранц. Играть? Обязательно играть!: Воспоминания, статьи, переписка. К 100-летию со дня рождения / [сост. Б. Гецелев, Т. Сиднева]. Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2007. С. 147-148. [(Замечательные нижегородцы)].
6. https://youtu.be/f6h15WH_iuY
7. <https://youtu.be/OfmLhshnFU8>
8. Горбовец Л. Пианисты Екатеринбурга. Творческие портреты. Екатеринбург: Полиграфист, 2000. - с. 98
9. Беров И. Незабываемая Берта. -<https://berkovich-zametki.com/2005/Zametki/Nomer11/Berov1.htm>
10. <https://i.ytimg.com/vi/Myx7uVhezIQ/hqdefault.jpg?sqp=-oaymwExCNACELwBSFryq4qpAyMIARUAAIhCGAHwAQH4AbYEgALAAooCDAgAEAEYZSBgKFkDw==&rs=AOn4CLC7ahxjh-pBiYw5zFCOBwmc8wEfA>
11. Дегтярева Г.С. Воспоминания о профессоре Берте Соломоновне Маранц. – <https://cyberleninka.ru/article/n/vospominaniya-o-professore-berte-solomonovne-marants>

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Зоя Бондаренко, Анастасія Двали
(Дніпро, Україна)

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Студентський період є важливим етапом соціалізації, під час якого молоді люди проявляють більшу самостійність у виборі цінностей і роду діяльності, взаємодіють у новому середовищі, удосконалюють механізми самокорекції. За результатами цього процесу формується особистість, яка зможе максимально проявляти свої якості не тільки на благо себе, а й усього суспільства.

Проте є деяка категорія студентів, які через власні особливості мають певні труднощі з процесом навчання. Такими учнями є студенти із порушенням здоров'я, студенти, які опинились у складній життєвій ситуації, обдаровані студенти, студенти-учасники військових дій, вагітні студентки та ін.

Кожна з цих груп має обмежені фізичні здібності та/або особливості психічних реакцій, які ускладнюють процес навчання та його ефективність. Так, наприклад, студенти із порушенням слуху можуть потребувати як додаткових наочних джерел інформації, так і певної психологічної підтримки. Для задоволення цих потреб при деяких закладах вищої освіти створені спеціальні освітні групи. Навчальний процес останніх враховує специфічні особливості їх учасників, що покращує професійний розвиток студентів.

Відомо, що здебільшого здобувачі вищої освіти з особливими освітніми потребами навчаються в неадаптованих студентських групах. Тоді функція соціалізації таких студентів перекладається на освітнє середовище і викладачів [1].

Вплив освітнього середовища на здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами відбувається через власне сприйняття цими студентами закладу вищої освіти. Якщо вони не відчують внутрішній дискомфорт через його відвідування, прагнуть до самовираження та мають мотивацію до навчання, то можна говорити про успіх процесу соціалізації.

У той же час викладач – це людина, яка встановлює рівновагу між потребами освітнього процесу та власними прагненнями студента. Для цього використовуються наступні принципи:

- залучення кожного студента до навчального процесу;
- виявлення чуйності та поваги до інших;
- позитивна спрямованість процесу;
- створення системи певних правил;
- спрямованість освітнього процесу як етапу здобуття нового досвіду.

Указані принципи можуть бути реалізовані за таких умов:

- робота з упередженнями у стосунках між учнями, формування позитивного ставлення стосовно кожного;
- наголошення на тому, що кожен студент є неповторною особистістю, яка здатна приносити суспільну користь;
- розвиток емпатії;
- підвищення рівня впевненості та віри в успіхи кожного студента.

Позитивний психологічний клімат освітнього середовища значною мірою залежить від роботи студентської групи як єдиної згуртованої команди. Цього можна досягти шляхом:

- заохочення здобувачів вищої освіти до дискусій, діалогу та інших форм діяльності, в яких між ними відбувається обмін поглядами і цінностями;
- навчання студентів роботі в кооперації, акцентування на позиції «ми» для підтримки командного духу, визнання досягнень кожного в оцінці командного результату.

Проведення цілеспрямованої освітньої діяльності щодо полегшення соціалізації здобувачів з особливими освітніми потребами має позитивний вплив не тільки на особистісне становлення студентів з порушеннями розвитку, але й для всієї студентської групи загалом [2].

Відзначимо, що інклюзія особливо підкреслює надання можливостей для рівної участі осіб з інвалідністю (фізичною, соціальною і емоційною) в загальній системі здобування освіти, для індивідуального вибору і отримання спеціальних послуг і пристосувань для тих, кому це необхідно.

Відомо, що Міністерство освіти і науки України активно сприяє підвищенню рівня фаховості інклюзивно-ресурсних центрів щодо психолого-педагогічного супроводу осіб з особливими освітніми потребами та турботи про їх психічне здоров'я особливо в умовах цифровізації. Це свідчить, що в освіті постає потреба в фахівцях інклюзивної освіти й заклади вищої освіти з цим завданням успішно впораються [3].

Література:

1. Литовченко С.В. Психолого-педагогічний супровід навчання осіб з порушеннями слуху у вищих навчальних закладах (організаційний аспект) // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наукових праць. №5 (7). 2008. С. 5-8.

2. Ткачук В., Єчкало Ю. Класифікація студентів ВНЗ з особливими освітніми потребами // Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: зб. наукових праць. №26. 2017. С. 91-93.
3. Язловецька О. Соціалізація та виховання студентської молоді у ВНЗ // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Вінниченка. №107-2. 2012. С. 260-270.

**Бакытгуль Джугембаева, Манас Қайыржан, Абдуррахман Бақтыгереев
(Атырау, Қазақстан)**

МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қазіргі студент мобильді құрылғыларға бағытталған қызметтерді тұтынушылар болып табылады, олар кез-келген туындаған мәселелерді зерделеу және шешу үшін мобильді телефонды кеңінен қолданады. Қазіргі заманғы адамды мобильді құрылғысыз елестету қиын. Телефон, смартфон немесе басқа да коммуникаторлар болсын – бұл құрылғылар қоғамда алмастырылмайтын күнделікті байланыс құралдары ретінде берік және ұзақ уақытқа нығая түсті.

Мобильді индустрияның жаһандық дамуын зерттеуші GSMA мәліметтері бойынша бүгінді таңда қолданыстағы мобильді құрылғылардың саны әлем халықтарының санынан әлдеқайда артық болып отыр. Мәселен, 2019 жылдың соңына қарай GSMA құралдары 7,400 млрд. мобильді қосылуларды тіркеген болса, бұл кезде әлем халықтарының сандық көрсеткіші 7,200 млрд. адамды құрады. Бұл статистикалық мәліметтерден мобильді технологиялар мен мобильді интернеттің әлемдік қауымдастықта қолжетімді және ең тиімді байланыс құралдары болып отырғанын байқаймыз. Осы жағдайда, қазіргі білім беру саласындағы «Оқуды қалай оқытуымыз керек?» деген сұраққа сәйкес өзекті «Халықтың қолындағы заманауи мобильді құрылғыларды қалай оқыту құралы ретінде тиімді қолдануға болады?» - деген мәселе туындайды.

Мобильді оқытудың тарихына көз жүгіртіп көрейік. 20-шы ғасырдың басында, яғни 2000-2001 жылдарда алғаш рет ағылшын тілді ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «мобильді оқыту» («m-learning») туралы айтыла бастады. Уақыт өте келе, біздің еліміздің білім беру жүйесінде ақпараттандыру, жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және электронды оқыту жүйесін жасау, енгізу бағдарламаларын іске асыру кезеңінде «мобильді оқыту» мәселесі талқыланып, тіпті жекелеген педагогтермен қолданысқа енгізіле бастады. Мобильді құрылғылардағы оқушыларға қызықты қолжетімді түрлі оқыту бағдарламалары мен қосымшалары және сенсорлық интерфейспен жабдықталған құрылғылар білім арудың қосымша көзіне айналды. Оқушылардың білім сапасын арттыруға және білім алу мүмкіндіктерінің кеңеюіне ықпал ететін бұл құрылғыларды білім беру технологиясына айналдыру әлемдік педагогика саласының мәселесіне айналды.

ЮНЕСКО ақпараттық технологияларға оқыту Институтымен 2010 жылы жарық көрген «Сапалы білім мен әлеуметтік дамуға мобильді оқыту» бағдарламалық құжатында қазіргі педагогтер мен оқушылардың арасында сұранысқа ие мобильді құрылғыларды оқыту үдерісіне оңтайландыру жолдарын қарастыру мәселесі қарастырылды.

Мобильді құрылғыларды теориялық және практикалық мақсатта пайдаланылуы, мобильді білім беру ресурстарын жасау мәселелері бірқатар шетелдік ғылыми орталарда зерттеліп, қызу талқыланды. Осы мәселені дамыту саласында 2005 жылдан бастап Европада «Мобильді оқыту» (International Conference Mobile Learning) Халықаралық конференциясы, 2002 жылдан басқа «MLearnCon» Халықаралық конференциясы, 2007 жылдан бастап Англияда «The Mobile Learning Network Project» (MoLeNET – мобильді оқыту жүйесі) Халықаралық конференциялары үнемі өткізіліп келеді. Мақсаты – мобильді оқыту технологияларын жасау және тарату, әлем мектептері мен колледждері үшін біртұтас виртуалды мобильді оқыту жүйесін жасау болып табылады.

Мобильді оқытуды білім саласына енгізу жобаларын жүзеге асыруда түрлі мобильді құрылғылардың: смартфондар, mp3 плеерлер, планшеттер, дауысты құралдардың дидактикалық мүмкіндіктері зерттеліп, білім алуға оңтайландырыла бастады.

Мысалы: американдық «Mobile Learning Environment Project» (The MoLE – мобильді оқыту ортасы) жобасы мобильді оқыту технологияларын түрлі пәндерді оқытуға бағыттап мобильді білім беру ресурстарын құрастырды және оны меңгеруге арналған қолданылу әдістемесімен бірге бірыңғай платформа жасап, қолданысқа енгізді.

Осы істеліп жатқан жобалар әлемнің білім беру жүйесінен электронды оқыту, мобильді оқытуды қалайда тиімді оқыту технологиясына айналдыруды талап етті. Шешуді талап ететін мынадай мәселелі сұрақтар туындады:

Біріншіден, «мобильді оқыту» дегеніміз не?

Екіншіден, қазіргі білім беру жүйесінің деңгейлері мен компоненттеріне (теориялық-әдіснамалық негіздері, мақсаттары мен мазмұны, әдіс-тәсілдері мен құралдары, технологиялары мен формалары, оқыту әрекетінің түрлері) қандай өзгерістер енгізу керектігіне зерттеулер жасау;

Үшіншіден, мобильді құрылғылардың қасиеттерін, дидактикалық қызметін, оқу үдерісіне кіріктіру шарттарын анықтау.

Технологиялық ерекшелігі мен дидактикалық мүмкіншілігіне байланысты «Мобильді оқыту» туралы ғылыми әдебиеттерде бірнеше анықтама келтірілген. Мысалы, MoLeNet (www.molenet.org.uk) жобасы «мобильді оқыту» ұғымын - оқушының білім алуына оңтайландыру және қолдау көрсету үшін, ақпараттармен жұмыс істеуін қанағаттандыратын, оқу әрекеттерінің тиімділігін арттыруға пайдаланылатын портативті, сымсыз, ыңғайлы және қолжетімді құрал деп қарастырады.

«Мобильді оқыту» - білім беруде педагогтердің жұмысын жеңілдетуші, мүмкіндіктерін кеңейтуші, білім тереңдігін күшейтуші технология және негізгі оқыту формасына қосымша көмекші құрал деп те қарастырылады.

Дж. Тракслер «Мобильді оқыту» - дәстүрлі оқыту үдерісін өзгертеді, оқу материалдарының берілуін, оған қолжетімділікті түрлендіреді және сана мен менталитеттің жаңа формаларын қалыптастырады», - деп жаңаша тұжырымдайды.

Осы саланы зерттеп жүрген ғылыми орта: «...заманауи білім беру жүйесін мобильді оқытумен кіріктіру өз уақытында (just-in-time), жеткілікті деңгейде (just enough) және жеке тұлғаға (just-for-me) бағытталып жүріп жатқан үдеріс», - деп санайды.

«Мобильді оқыту» «қашықтықтан оқыту» ұғымымен тығыз байланысты. Себебі, оқытушы мен оқушының арасындағы қарым-қатынас формасы қашықтықтан (оқушы – объект, оқытушы - субъект) орындалады, оқу үдерісінің компоненттері (мақсаты, мазмұны, әдіс-тәсілі, ұйымдастыру формасы, оқыту құралдары) толық қамтылады. Мобильді оқытудың *оқыту формасының* қашықтықтан оқытудан өзгешелігі, мобильді оқыту *технологиясы* оқу үдерісін нақтылайды, яғни оқушы өзінің білім алуына қатысушы белсенді (білім беру үдерісінде оқушы - субъект).

Осы қасиеттері «мобильді оқытудың» электронды оқыту (*e-learning*) мен аралас оқытудан (*Blended learning*) ерекшелігін сипаттайды.

Мобильді оқытудың дидактикалық принциптері: мультимедиялығы, құрылымдылығы, модульдылығы, интерактивтілігі, қолжетімділігі.

Аралас оқытудан (*Blended learning*) айырмашылығы ретінде мобильді оқытудың жеке тұлғаға бағытталуы мен формальды еместігін айта кеткен жөн.

Сонымен, «Мобильді оқыту» деп – мобильді құрылғылардың көмегімен кез келген уақытта, кез келген жерден білім алуды айтамыз.

Біздің елімізде қазір «мобильді оқыту» электронды оқытудың қосымша формасы ретінде қолданылуда. Бірақ қолданылу аясы әлі де болса қажетті деңгейде емес. Оған себеп:

1. Сапалы білім беретін контенттердің жеткіліксіздігі және оны іске асыруға қажетті алғы шарттардың жеткіліксіздігі.

2. Жаппай білім алуға пайдаланылатын біртұтас жүйенің жасалмауы;

3. Желілік байланыс қызметінің бағасының жоғарылығы.

Мобильді құрылғыларды қолдану неліктен тиімді:

- оқу үдерісіне қатысушылар: оқушылар өзара және оқытушы үйреншікті, ыңғайлы құралдарымен әрекеттеседі;

- сыныпта бірнеше компьютер қойғаннан гөрі, қолда бар мобильді құралдарды пайдалану ықшам және тез;

- мобильді құрылғыларда жүктелген электронды контенттермен жұмыс істеу, қағаз оқулықтар мен компьютерді қолданудан гөрі жеңіл және жылдам. Стилус немесе сенсорлық экран арқылы жұмыс істеу клавиатураны қолданудан ыңғайлы;

- мобильді құрылғыларға арналған кроссплатформалық қосымшаларды (WhatsApp, Viber, Telegram) пайдалану арқылы оқушылар мен оқытушы ортақ істелетін тапсырмамен жылдам бөліседі, топ ішінде ақпараттарды бір мезгілде және әркім өзінше өңдей алады;

- кез келген уақытта, кез келген жерден білім алуға мүмкіндік бар;

- жаңа технологиялық құрылғылар: смартфондар мен заманауи гаджеттер оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырады.

Неліктен «мобильді оқытуды» енгізу білім беру үшін тиімді:

- «мобильді оқыту» – жеке тұлғаға бағытталған. Оқушылар өздерінің қойған мақсаттарына сәйкес, қажеттілігін қанағаттандыратын білім мазмұнын таңдау мүмкіндігіне ие болады;

- білімді меңгеруге икемді құрал арқылы, жылдам қол жеткізу оқушының еңбегін өнімді етеді;

- өзінің сұранысын қанағаттандыратын контентке жылдам қол жеткізу. Оқушылар сабақтан тыс уақыттардарын тиімді пайдаланады, мобильді құралдары арқылы алыстан бірлесіп білім алуға мүмкіндік бар.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінде электронды оқытудың «аралас оқыту» (*blended learning*) формасы кеңінен қолданысқа енгізілуде.

Аралас оқыту немесе *Blended Learning* - оқушының өздігінен, онлайн және оқытушымен бірге дәстүрлі білім алуы. Аралас оқыту дәстүрлі әдістер мен қашықтықтан оқыту технологияларын кіріктіруді қарастырады. Мұнда білім берудің әртүрлі формаларын үйлестіру арқылы және интерактивті оқыту ортасын құру тенденциясын іске асырады. Аралас және мобильді оқытуды үйлестіру арқылы оқушылардың интерактивті оқу шарттарын қанағаттандыратын орта құруға болады.

Мобильді оқытудың кемшіліктері қандай:

- мобильді құрылғылардың экраны шағын, бұл берілетін ақпараттардың түрлері мен сандарын шектеуі мүмкін;
- мобильді құрылғылардың батареялары үнемі жұмыс істеп тұруы керек, ақпараттарды сақтау уақытында және дұрыс орындалмаса, жоғалып кету қаупі бар;
- компьютерлер мен ноутбуктерге қарағанда сенімділігі төмен;
- 3G және 4G технологиялары енгізілсе де графикалық ақпараттармен жұмыс істеу әлі де болса қолайлы емес;
- мобильді құрылғылардың мүмкіндіктері үнемі жетілдіріліп отыратындықтан, олар тез ескіреді;
- бір уақытта аудиторияда сымсыз желіні қолдану, пайдаланушылар санының өсуі құрылғылардың ақпаратты өткізу қабілетін төмендетеді;
- мобильді құрылғыны үздіксіз қолдану денсаулыққа кері әсерін тигізуі мүмкін.

Жоғарыда көтерілген мәселелер болашақта *мобильді оқытуды дамытуда* оны өндірушілер, мобильдік қызмет көрсету саласы білім беру индустриясы мамандарымен бірлесіп жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Мобильді оқытуды біздің елімізде білім беру жүйесінде енгізу үшін келесі формалар мен әдістерді сынуға болады:

1. Электронды білім беру порталдарында қашықтықтан оқыту формасын ұйымдастыруда мобильді құралдарды пайдалану.

Мобильді құрылғылар Интернет желісіне қосылу құралы. Электронды оқыту курстары, білімді бақылау, тестілеулер, практикалық жұмыстарды орындау және басқа да оқу материалдарына қол жетімділікті ұйымдастырушы арнайы порталдарды қолданушылар мобильді құрылғыларды пайдалана алады.

Мысалы, Learning Academy Worldwide швед компаниясының M-Ubuntu жобасы. Компания өзінің қашықтықтан оқыту платформасын білім беруге арналған жаңа технологиялардың озық үлгілерін белсенді пайдалануға алыстағы аймақтардың педагогтерін тарту үшін жасап ұсынды. Жобада мобильді құрылғыларды пайдалануға ерекше көңіл бөлінді. Мобильді құралдарға бағытталып педагогтер үшін арнайы біліктілікті арттыру курстарының қосымшалары, тестілеу және білімді бақылау бағдарламалары жасалды. M-Ubuntu платформасын пайдаланушы оқытушы ірі университет профессорларынан консультация алу мүмкіндігін жасады.

2. Мобильді құрылғы – білім беру ақпараттарын: дыбыстық, мәтіндік, бейне және графикалық мәліметтерді жеткізуші құрал.

Мобильді құрылғылар пайдаланушыларға арналып жасалған арнайы бағдарламалар арқылы Word, Power point, Excel – Office файлдармен жұмыс істеуді ұйымдастырушы жайлы интерфейсті платформалар қосымшалары сұранысқа ие. Білім алуға арналған шет тілдерін үйрену бағдарламалары көптеген аудио- және бейне- курстар мен электронды кітаптармен жабдықталған.

Мысалы, Япония және Қытайдың бірқатар университеттері осы бағытта табысты білім беру әдіс-тәсілдерін қолданады. Қоғамды ақпараттануға бағыттайтын оқушы үшін білім алу траекториясын өзі басқаратындай орта жасап шығарған осындай жобалар болашағы зор деп бағалануда. Nokia фирмасының Қытайда ұйымдастырған Mobiledu жобасы ағылшын тілінде түрлі пәндерді оқыту үшін сапалы контенттерімен жасақталып, мобильді нұсқасы 20 млн. астам оқушыларға ұсынылды және олардың білім алуын қамтамасыз етуде.

3. Мобильді құрылғылар платформасы өз бетінше білім алуға бейімдеп электронды оқулықтар, оқыту курстары, оқу құралдары және арнайы типтегі файлдарды қолдануды қарастырады.

Мобильді құрылғыларға бейімделіп әртүрлі пәндерден электронды оқулықтар құрастырылған және оларды арнайы Java-қосымшалары арқылы жүктеп алуға болады. Заманауи технологияларды қолдану арқылы жылдам және сапалы ойын бейнесінде бағдарланған электронды оқу құралдары қазір оқушылар арасында үлкен сұранысқа ие. Білімді тексеру үшін түрлі тестілеу бағдарламалары да пайдаланушылардың сұранысына ие. Электронды ағылшын тілінің сөздігі, калькуляторлар, түрлі пәндерге қосымша шпаргалка бағдарламалары бүгінде әрбір оқушының мобильді құрылғысына жүктелген. ҰБТ-ге дайындалу бағдарламаларын да осы топқа жатқызуға болады.

Мобильді технологиялардың мүмкіндіктері күннен күнге жетілдіріліп келеді. Бұл құрылғылар заманауи білім берудің сұранысын қанағаттандыруға мейлінше дайын болуды көздейді. Қазіргі білім беру стратегиялары мен әдістері, оқыту формалары мобильді оқытуды енгізуге бағытталып жасалады, бұл саланы зерттеу, әдістемелік және ұйымдастырушылық жұмыстар да жасала береді. Сондықтан, отандық білім беру саласы мобильді оқытуды енгізу мәселесін жүйелі шешуді қарастырған жөн.

Қазіргі білім берудің мақсаты - білім алып, білік пен дағдыға қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүріп, жұмыс істей алатын, элеуметтік және кәсіби біліктілікке, яғни ақпаратты өзі іздеп тауып, ұтымды пайдалана алатын, жан-жақты дамыған білімді, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын, Отанның дамуына элеуметтік, экономикалық жағынан зор үлес қоса алатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұл орайда мемлекеттік білім беру стандартын сапалы жүзеге асыру, білім беру жүйесін жетілдіру, жаңа технологияларды оқу үдерісіне енгізу жүзеге асырылуда. Соның ішінде, мобильді технологияны оқу үдерісіне енгізу жеке тұлғаның дамуына оң әсер етеді:

- мұнда оқу үдерісіне қатысушылардың еркіндігін қамтамасыз етеді;

- білім беру ұйымдарынан тыс оқу үдерісіне қатысуға, білімді өз бетінше жетілдіруге мүмкіндік береді;
- мүмкіндігі шектеулі жандар үшін үздіксіз білім алуға мүмкіндік жасалған;
- мобильді құралдарды пайдалану, оқу материалдарына жылдам қол жетімділік, экономикалық тұрғыдан тиімді;
- білім алушылар арасында сымсыз технологиялар арқылы (WAP, GPRS, EDGE, Bluetooth, Wi-Fi) байланыс оқу қажеттілігін қанағаттандыратын орта;
- мультимедиялық ақпараттар оқушылардың есіне жылдам сақталады және олардың білім беру үдерісіне қызығушылығын арттырады.

Еліміздің болашағы бүгінгі оқушыны психологиялық және техникалық тұрғыдан мобильді құралдармен білім алуға дайындаумен байланысты. Білім беру жүйесіне осы бағыттағы әдістемелік-зерттеу жұмыстарының нәтижесін енгізу, стратегиялары мен формалары, әдіс-тәсілдерін ұйымдастыруға мемлекеттік қолдаулар керек.

Қорытынды

Биылғы жылы ұялы телефондарды құрайтын қосылған мобильді құрылғылардың саны тарихта алғаш рет ғаламшар тұрғындарының санынан асып түседі. Мұндай кең таралған және бірегей оқу мүмкіндіктеріне қарамастан, бұл технологиялар ресми білім беру жүйелерімен жиі тыйым салынады немесе еленбейді. Бұл әлеуетті пайдалануға болмайды. Оқу саласындағы мобильді технологияның мүмкіндіктері әсерлі және көптеген жағдайларда жақсы негізделген. Панацея болмай, сонымен бірге мобильді технологиялар жаңа және тиімді тәсілді қолдану арқылы білім берудің кейбір өзекті мәселелерін шешуге көмектеседі. Байланыс және Ақпаратқа қол жеткізу құралдарына тәуелділік өсіп келе жатқан әлемде мобильді құрылғылар өтпелі құбылыс болмайды. Мобильді құрылғылардың қуаты мен мүмкіндіктері үнемі өсіп келе жатқандықтан, олар білім беру құралдары ретінде кеңінен қолданыла алады және ресми және бейресми білім беруде орталық орынға ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» № 319 Заңы, 27.07. 2007 ж.
2. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2011ж.
3. Кукульска-Хьюм А. Мобильное обучение. URL: <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214679.pdf>.
4. Леонтьев С. Использование мобильных телефонов в разных странах. <http://www.cossa.ru/articles/152/37433/>
5. MoLeNETproject [Электронды ресурсы] URL: www.molenet.org.uk.
6. eLearning Guild. Mobile Learning: What it is, why it matters, and how to incorporate it into your learning strategy URL: <http://www.m-learning.org/knowledge-centre/whatismlearning>.
7. Traxler J. Current State of Mobile Learning // Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. 2009 [Электрондық ресурсы] URL: <http://www.aupress.ca/index.php/books/120155>.
8. А.В. Маматов, А.Н. Немцев, А.И. Штифанов, В.А. Беленко, Р.А. Загороднюк, С.Н. Немцев. Использование технологии сотовой связи и мобильных устройств в дистанционном обучении.
9. Система «Білім ал» [Электрондық ресурсы] URL: www.bilimal.kz.
10. Логинова А. В. Использование технологии мобильного обучения в образовательном процессе // Молодой ученый. — 2015. — №8. — С. 974-976.

Ғылыми жетекшісі:

Абыканова Бакытгуль Толыбековна
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Мадина Еркинова
(Атырау, Қазақстан)

ДӘЛЕЛДЕУДІҢ ЖЕТЕКШІ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мұғалім теорема оқытылатын сабаққа дайындала отырып, дәлелдеудің әдісін, жолын, идеясын және басқа да ерекшеліктерін анықтап алуы керек.

Мектеп математика курсына көптеген теоремалар қарама-қайшылыққа келтіру әдісімен дәлелденеді, сондықтан мұндай теоремаларды оқып-үйрену кезінде мұғалімнің міндеті оқушылардың назарына тек теоремаларды ғана емес, сонымен қатар оларды дәлелдейтін әдісті жеткізуі керек. Оқушылармен бірлесіп теореманы қарама-қайшылыққа келтіру әдісімен дәлелдеу жоспарын жасауға болады [1, 160 б.].

Бұл келесідей болуы мүмкін:

- 1) дәлелдеуді қажет ететін нәрсені терістеуді құрастырамыз;

2) алынған терістеуді теореманың шартына қосамыз және оны ашамыз, яғни салдарлар тізбегін саламыз;

3) теореманың, анықтаманың не шартына, не белгілі қасиетіне қайшы келетін жағдайларды іздейміз;

4) біздің ұйғаруымыз қате, бірақ оны теріске шығару ақиқат, яғни дәлелдеуді қажет ететін нәрсе ақиқат деп қорытынды жасаймыз.

Көбінесе бұл әдіс жалғыздық теоремалары мен түзулер және жазықтықтардың параллелдігі мен перпендикулярлығына байланысты теоремалар, сондай-ақ кері теоремаларды дәлелдеу үшін қолданылады.

Айта кету керек, оқушылар теоремаларды дәлелдеудің әртүрлі алгоритмдерін неғұрлым жақсы білсе, соғұрлым олардың дәлелдеулерді іздеу қабілеті жоғары болады.

Мәселен, мысалы, тікбұрышты үшбұрыш пен шеңбердегі метрикалық қатынастар туралы бірқатар теоремалар бірдей дәлелденеді. Осы теоремалардың дәлелдеулерін талдау негізінде оқушылармен бірге дәлелдеу алгоритмін әзірлеген жөн. Оқушыларға осы алгоритмді қолдануды үйрету арқылы біз оларды теоремалардың тұтас тобын дәлелдеудің жалпыланған қабілетімен қаруландырамыз. Мұны қалай жасауға болатынын көрсетейік.

Қандай да бір геометриялық фигурада $AB \cdot CD = EM \cdot KT$ теңдігі орындалатынын дәлелдеу талап етілсін. Бұл теңдік $AB:KT = EM:CD$ пропорциясынан туындауы мүмкін, оның өзі қабырғалары қарастырылып отырған пропорция мүшелері болып табылатын үшбұрыштардың ұқсастығынан туындайды. Сондықтан мынадай қорытынды жасауға болады: есеп шартына сәйкес фигура бойынша мұндай теңдіктерді дәлелдеу үшін қабырғалары дәлелденетін теңдіктің мүшелері болатын үшбұрыштарды бөліп алу немесе қайта салу, осы үшбұрыштардың ұқсастығын белгілеу, дәлелденетін теңдік алынатын пропорция жазу керек. Мұндай алгоритмді білу бұл теоремаларды басқа жолмен дәлелдеу мүмкіндігін жоққа шығармайды.

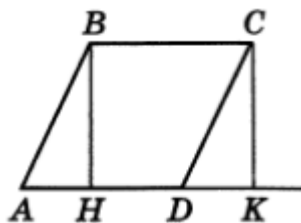
Олай болса, оқушыларға мұндай есептерді шешудің және теоремаларды дәлелдеудің алгебралық әдісімен дәлелдеу үшін мұғалімнің оқушыларға теңдеу құруға көмектесетін ұсыныстар бергені жөн деп қорытынды жасауға болады. Теңдеуді құрастыру үшін Пифагор теоремасы, тікбұрышты үшбұрыштағы метрикалық қатынас, тікбұрышты үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштары арасындағы байланыс, ұқсас үшбұрыштардың қабырғаларының пропорционалдығы, биіктіктері мен периметрлері, үшбұрыш биссектриса теоремасы, синус пен косинус теоремалар, аудандарды есептеуге арналған әртүрлі формулалар пайдаланылады. Әдістің мәні мынада: бір элемент белгілі және белгісіз шама арқылы екі түрлі тәсілмен өрнектеледі және алынған өрнектер бір-біріне теңестіріледі.

Дәлелдеудің жетекші әдісіне қатысты келесі фактіні атап өтеміз: оқушылар белгілі бір тақырып бойынша мәселені шешу (дәлелдеу) әдістерін көрсетуі керек. Мәселен, мысалы, «Трапеция» тақырыбы бойынша есептерді шешудің негізгі әдістері келесідей:

- ұқсастық әдісі;
- аудан әдісі (бір фигураның ауданы әртүрлі тәсілдермен есептеледі, содан кейін алынған өрнектер теңестіріледі және осы теңдіктен қажетті элемент анықталады);
- трапецияның «спецификасын» қолдануға негізделген әдіс (тең қабырғалы, тікбұрышты, диагоналдары өзара перпендикуляр); шеңберді сырттай сызуға болады; шеңберді іштей сызуға болады; шеңберді іштей де сырттай да сызуға болады; бүйір қабырғаларының жалғасы перпендикуляр және т.б.)

Сабаққа дайындала отырып, мұғалім теореманы дәлелдеу кезінде туындайтын математикалық жағдайды зерттеп, барлық мүмкін болатын жағдайларды қарастыруы қажет.

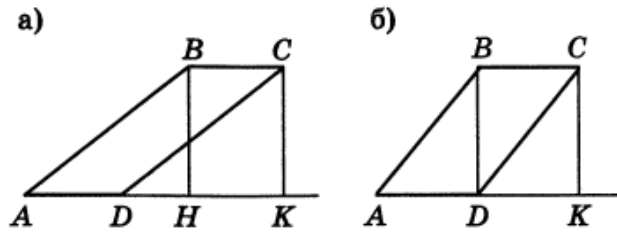
Мысал қарастырайық. 8-сынып геометрия курсында параллелограммның ауданы туралы теорема дәлелденді. Теореманы дәлелдеу сызба арқылы жүзеге асырылады (1 – сурет).

1 сурет

Бұл суретте параллелограммның биіктіктерінің табандарының бірі табанын түскен, ал екінші биіктігі табанының жалғасында жататыр.

Екі биіктіктің де табандары параллелограмм табанының жалғасында жататын (2, а-сурет) және биіктіктердің бірінің табаны параллелограммның төбесіне түсетін (2, б-сурет) жағдайлары да болуы мүмкін.

2 сурет

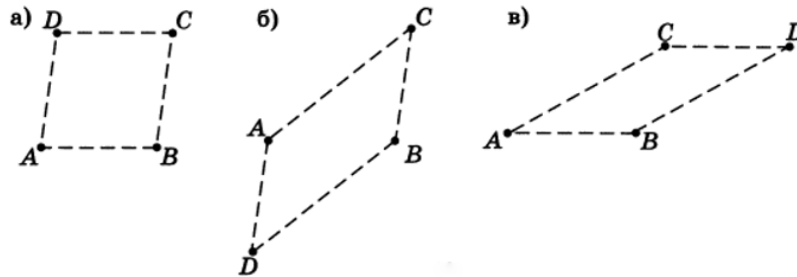
Оқушыларды осы жағдайларға жеткізу үшін теореманы оқымас бұрын оларға тапсырма ұсынуға болады: «3 – суретте A, B, C нүктелері берілген D нүктесінің орнын A, B, C және D параллелограммның төбелері болатындай етіп көрсетіңіз.

•C

•A   •B

3 сурет

Жағдайды талдау оқушыларды 4 а, б, в–суретте көрсетілген үш мүмкін шешімге апаруы керек [2, 373 б.]

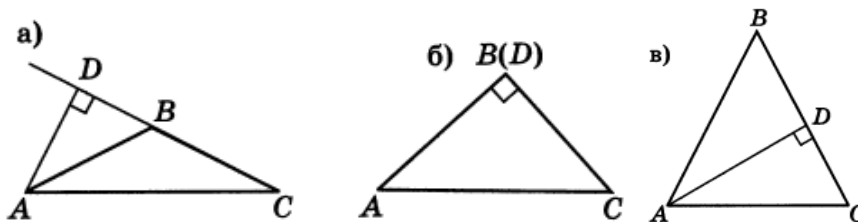

4 сурет

Теоремамен, есептермен жұмыс істегенде оқушылар өздеріне мына сұрақтар қоюы керек: «Табылғанға тең емес, сонымен бірге есептің шартын қанағаттандыратын басқа фигураны салуға бола ма?», «Берілген элементтердің қандай мәндері үшін берілген фигураны салу мүмкін емес?» және т.б.

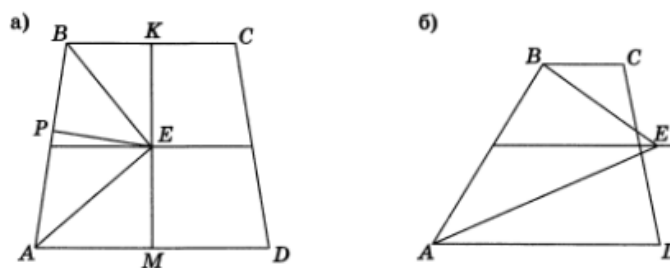
1 есел. ABC үшбұрышының AD биіктігі AB және AC қабырғаларының қосындысының жартысынан аз екенін дәлелдендер.

Бұл тапсырма 5 а, б, с суретте көрсетілген үш ықтимал жағдайды қарастыруды талап етеді.

5 сурет

2 есел. Трапецияның бүйір қабырғасына іргелес жатқан екі бұрыштың биссектрисаларының қиылысу нүктесі осы трапецияның орта сызығында жатқанын дәлелдендер.

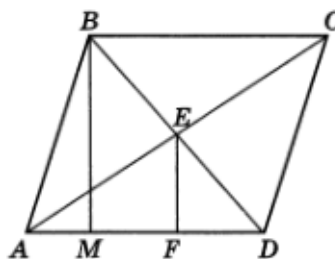
6 сурет

Есепте сипатталған жағдайды талдау биссектрисалардың көрсетілген қиылысу нүктесі трапецияның орта сызығында (6а – сурет) және трапецияның орта сызығының жалғасында (6б – сурет) жатуы мүмкін екенін көрсетеді.

Бұл есептің оңай шешілетінін көрсетелік. Ол үшін $EK \perp BC$, $EM \perp AD$, $EP \perp AB$ жүргізу керек (6а – сурет). Биссектрисаның барлық нүктелері бұрыштың бүйір қабырғаларынан бірдей қашықтықта орналасатын қасиеті бойынша, $EK = EP$, $EP = EM$ болады, бұдан $EK = EM$, яғни E нүктесі трапеция табанынан бірдей қашықтықта орналасқан, ал бұл оның трапецияның орта сызығында жатқанын білдіреді.

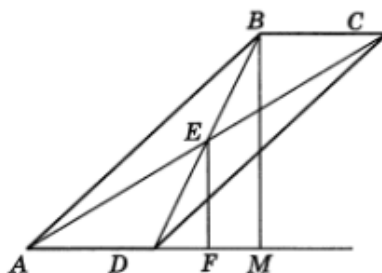
3 есеп. $ABCD$ параллелограммының A бұрышының мәні $\pi/6$, ал кіші BD диагонали 13-ке тең. E – параллелограммның диагональдарының қиылысу нүктесі AD түзуінен $11/2$ қашықтықта орналасқан. $AD > AB$ екені белгілі болса, параллелограммның қабырғаларының ұзындықтарын және үлкен диагональін табыңыз.

Есептің шарты бойынша 7 – суретте көрсетілген сызбаны саламыз.

7 сурет

Бұл есепті шешу үшін қосымша AD -ға перпендикуляр BM түзуін салуды орындау керек. Бірақ мұндай сызбамен есептің шешімі толық болмайды. 8 – суретте көрсетілген жағдай шығуы мүмкін.

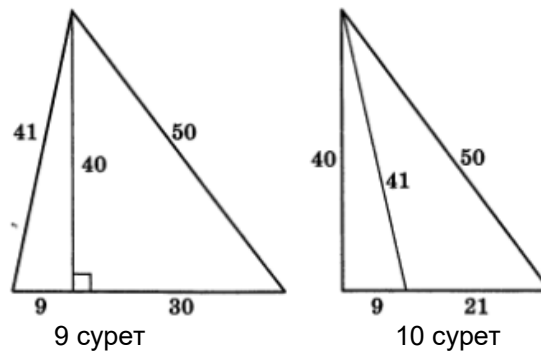
8 сурет

Бірақ бұл жағдайды қарастырудың, яғни мұндай жағдайдың болуы мүмкін еместігін көрсетуі керек. Шынында да, есептің шартында бойынша AD параллелограммның ұзын қабырғасы, сондықтан $AD > AB$. Үшбұрышта үлкен қабырғаға қарама-қарсы үлкенірек бұрыш болғандықтан, $\triangle ABD$ -дан келесі $\angle ABD > \angle ADB$ теңсіздігі шығады. Үшбұрыштың бұрыштарының қосындысы 180° болғандықтан, $\angle ADB$ тікте, доғал да бола алмайды, демек 7 – суретте бейнеленген жағдай ғана болуы мүмкін.

Келтірілген дәлелдер жоғарыда ұсынылған есепті шешудің міндетті бөлігі болып табылатынын ескеру керек.

4 есеп. Екі қабырғасы 41 см және 50 см, ал үшінші қабырғасын атүсірілген биіктік 40 см болатын үшбұрыштың ауданын есепте.

Мәселенің жағдайын талдау 9, 10-суреттерде көрсетілген екі ықтимал жағдайға әкеледі.

9-суреттен бүйір қабырғаларының проекцияларының ұзындықтарын табамыз: $\sqrt{41^2 - 40^2} = \sqrt{1 \cdot 81} = 9$ және $\sqrt{50^2 - 40^2} = \sqrt{10 \cdot 90} = 30$.

Олай болса үшбұрыштың үшінші қабырғасы $9 + 30 = 39$. Сонда $p = 65$, $S = \sqrt{65 \cdot 24 \cdot 15 \cdot 26} = 780$

10 – суреттен бүйір қабырғаларының проекцияларының ұзындықтарын табамыз: $\sqrt{41^2 - 40^2} = \sqrt{1 \cdot 81} = 9$ және $\sqrt{50^2 - 40^2} = \sqrt{10 \cdot 90} = 30$.

Бұдан үшбұрыштың үшінші қабырғасы $30 - 9 = 21$. Сонда $p = 56$, $S = \sqrt{56 \cdot 15 \cdot 16 \cdot 35} = 280\sqrt{6}$.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абиров А.Қ, Еркинова М. М. Оқушыларды геометриялық сызбаларды орындауға және оларды оқуға үйрету // Дифференциалдық теңдеулер, анализ және алгебра проблемалары IX халықаралық ғылыми конференция. II том (4, 5 секциялар). Ақтөбе. 2022 жыл. 158-163 б.
2. Абиров А.Қ, Еркинова М. М. Дәлелдеуде анықтаманы пайдалану // Сборник научных трудов № 14 (22). Горно-Алтайск. 2022. 372 – 374 с.

Ғылыми жетекші:

ф.–м.ғ. к., Абиров Аққабұл Құсайынұлы.

Юлія Лютик
(Дрогобич, Україна)

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ НОВИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ШКОЛІ

Метою роботи – вивчення сучасних інформаційних освітніх технологій для вивчення іноземної мови.

Об'єкт дослідження – вивчення дидактичних умов використання нових інформаційних технологій при вивченні іноземної мови у школі.

Інформаційні процеси (збір, обробка та передача інформації) завжди відігравали важливу роль у науці, техніці та суспільстві. В ході еволюції людини існує постійна тенденція до автоматизації цих процесів, хоча їх внутрішній зміст залишається по суті незмінним.

Інформатизація суспільства – широке здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного та своєчасного використання достовірної інформації, узагальнених знань у всій соціально значущій діяльності людини [4].

Інформатика (англ. IT) – широкий клас дисциплін і галузей, пов'язаних з управліннями даними та технологіями обробки, включаючи використання комп'ютерних технологій [2].

Інформаційні технології – це сукупність методів, процесів, програмного та апаратного забезпечення, об'єднаних у технологічний ланцюг, що забезпечує збір, обробку, зберігання, розповсюдження та відображення інформації з метою зменшення трудомістких процесів використання інформаційних ресурсів, а також підвищити їх надійність та ефективність.

Сьогодні ми зосереджуємо увагу на особистості дитини та її внутрішньому світі, а головне завдання сучасного педагога – підібрати методи та форми організації навчальної діяльності учнів, які оптимально розвивають особистість учня. Учитель зобов'язаний активізувати пізнавальну діяльність учня в процесі вивчення іноземних мов, створити умови для оволодіння мовою кожного учня на практиці, підбирати методи навчання, які дозволять кожному учню бути активним і творчим. Основною метою навчання іноземних мов є формування та розвиток культури спілкування учнів, навчання практичному оволодінню іноземною мовою.

Зростання потреб суспільства у висококваліфікованих, інтелектуально розвинутих, конкурентоспроможних професійних перекладачах висуває нові вимоги до підвищення професійної підготовки дітей у цій сфері. Оптимізація професійного розвитку майбутніх перекладачів у процесі підвищення кваліфікації передбачає використання інноваційних педагогічних технологій, зокрема на основі таких пріоритетів, як процесуальна, полілогічна та діалогічна міжособистісна взаємодія, активізація розумової діяльності, створення умов для саморозвитку дітей. для подальшої самореалізації.

Адже освіта – це галузь соціальної сфери, в якій сталий розвиток інновацій слід сприймати як процес відтворення людського капіталу на розширеній та інноваційній основі. Такими педагогічними інноваціями є інтерактивні технології.

Тому актуалізується реалізація дефінітивно-термінологічного аналізу основних компонентів такого поняття як «інноваційні педагогічні технології» з метою встановлення сутності та специфіки інтерактивних технологій.

Аналіз наукових публікацій з проблеми інтерактивного навчання майбутніх фахівців показує, що використання взаємодій у навчальному процесі привертає увагу багатьох дослідників, які трактують інтерактивне навчання як інноваційне педагогічне явище як інструмент засвоєння нового досвіду.

Досліджено проблему використання інтерактивних технологій у навчанні майбутніх фахівців у контексті аналізу інтерактивності в навчальному процесі; обґрунтування цілеспрямованості та ефективності використання інтерактивних технологій під час курсів навчальних дисциплін у школі; вивчення психологічних основ використання інтерактивних методів у процесі навчання спеціалістів з вищою освітою; обґрунтування інтерактивних методів та специфіки їх використання в школі, обговорення досвіду впровадження інтерактивних технологій.

За допомогою ІКТ можна не лише створити штучне мовне середовище, а й наблизити його до цілком природного мовного середовища, організувавши спілкування з носіями мови. За допомогою ІКТ можна вирішувати проблеми співпраці у вивченні англійської мови, а також індивідуалізоване та диференційоване навчання, яке враховує різні фактори: рівень іноземної мови, швидкість оволодіння, обмеження часу, стилі навчання, індивідуальні освітні потреби та траєкторії навчання. Застосування ІКТ у викладанні англійської мови не лише безсумнівне для широкої громадськості, але й стало необхідністю та символом моменту.

Тому використання ІКТ для організації самостійної роботи учнів іноземної мови є не тільки посилення роботи, а й закладенням основи для подальшої самоосвіти, отже, шляхом інтеграції комплексу програмно-технічних засобів і традиційних форм навчання, і визначає самостійну роботу учнів ІМПС як більш самостійну та творчу.

Таким чином, «цифрова революція» змінила спосіб навчання людей та інші аспекти життя. Постійне збільшення обсягу інформації та поява нових ресурсів і технологій цифрових медіа змушує розробляти нові форми, методи, прийоми та освітні стандарти.

У світі стрімкого розвитку різноманітних видів інформаційно-комунікаційних технологій зростає їх значення в умовах інтернаціоналізації та глобалізації, де віртуальне міжособистісне спілкування набагато активніше, ніж у реальному житті, навчання та вивчення (другої) іноземної мови за допомогою цифрового ЗМІ є одним із головних завдань сучасної мовної освіти, зокрема методології. Очевидно, що використання цифрових медіа-ресурсів автоматично не покращить (друге) вивчення іноземної мови.

Література:

1. Агапова О. И. О трех поколениях компьютерных технологий обучения в школе. Информатика и образование. № 2. 1994. С. 34-40.
2. Азимов Є. Г. Матеріали Інтернету на уроках англійської мови Є.Г. Азимов Іноземні мови в школі. 2001. №1. С. 25-27.
3. Боднар С. В. Використання Інтернет-технологій у системі автономного вивчення професійно-орієнтованої іноземної мови студентами немовних спеціальностей С. В. Боднар Інформаційні технології і засоби навчання. 2013. Том 34. № 2. С. 75-81.
4. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти В. Ю. Биков. Київ: Атіка, 2009. 684 с.
5. Інформаційно-комунікаційні технології у навчанні іноземних мов для професійного спілкування: Колективна монографія Коваль Т. І., Асоянц П.Г., Каменєва Т. М. та ін.; За ред.: Коваль Т.І. К.: Видавничий центр КНЛУ, 2012. 280 с.
6. Коваленко Ю. А. Використання інформаційних технологій у навчанні іноземних мов. Ю.А. Коваленко Іноземні мови. 1999. № 4. с. 37-41

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Намачинська Г.Я.

ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Широке використання сучасних ІКТ з метою надання вільного доступу до інформації та відомостей є базовим принципом цифрового суспільства, проголошеним Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. Терміни інформаційно-комунікаційні, електронні, цифрові технології сьогодні використовуються як синоніми (наприклад, електронні освітні ресурси – цифрові освітні ресурси, інформаційне, електронне суспільство – цифрове суспільство). Еволюційний поступ суспільного розвитку – від цифрового до знаннєвого, передбачає, що основні здобутки цифрового суспільства будуть не тільки збережені, а й примножені – цифронізація суспільства суттєво поглиблюється, а її масштаби охоплюють всі сфери професійної, громадської і побутової діяльності людей, передусім науку і освіту [1, с. 26].

XXI століття називають добою інформації. Бурхливий розвиток програмно-технічних засобів створення, збереження й обробки інформації у світі дедалі швидше змінює орієнтації сучасного суспільства. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дедалі більше впроваджуються у різні сфери життя, стають невід'ємною частиною сучасної культури. Входження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у різні сфери діяльності людини не оминає і галузь дошкільної освіти. Інформатизація освіти спрямовується на формування та розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп'ютерних методів навчання та дистанційного спілкування, що надає можливість вирішувати проблеми освіти на вищому рівні з урахуванням світових вимог. Одним із важливих напрямків розвитку інформатизації освіти є нові комп'ютерні технології. Інтерактивність, інтенсифікація процесу навчання, зворотний зв'язок – помітні переваги цих технологій, котрі зумовили необхідність їх застосування у різних галузях людської діяльності, насамперед у тих, які пов'язані з освітою [2].

Необхідність модернізації змісту дошкільної освіти визначається Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, Законом України «Про дошкільну освіту». У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки наголошується на важливості оновлення змісту, форм, методів і засобів навчання, виховання і розвитку дітей дошкільного віку відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти та чинних програм розвитку дитини, зокрема, програми «Впевнений старт».

Сучасний стан суспільства в умовах світової пандемії та військового стану вимагають модернізації системи дошкільної освіти, а від педагога-дошкільника – використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації освітньої діяльності [3].

Актуальність проблеми розглядається як вирішення протиріччя між сучасними вимогами часу, суспільства, можливостями нового покоління дітей та існуючими, застарілими формами й методами роботи в дошкільній освіті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі розвитку освіти проблему використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації освітньої діяльності як ключового компоненту медіаграмотності досліджували науковці і педагоги практики такі як: В. Іванов, Г. Онкович, А. Литвин, Б. Потятиник, Г. Почепцов, В. Різун, В. Робак, А. Сулім, Т. Федорів та інші. Теоретичні та прикладні аспекти використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації освітньої діяльності стали предметом наукового зацікавлення багатьох зарубіжних дослідників, зокрема таких як К. Безелгет, Дж. Браун, К. Ворсноп, Дж. Гербнер, Ж. Гоне, І. Жилавська, Р. К'юбі, М. Ліпман, М. Маклюен, Л. Мастерман, Дж. Пандженте, Дж. Поттер, Ф. Рогоу, К. Тайнер, Ю. Усов, С. фон Файлітзен, І. Фатєєва, О. Федоров, Е. Харт, А. Шариков, С. Шейбе та інші.

Процес інформатизації суспільства й освіти знайшов своє відображення у вітчизняній та зарубіжній педагогічній літературі. Зокрема, використання засобів ІКТ у навчально-виховному процесі розглядають В. Беспалько, В. Биков, Р. Гуревич, О. Кареліна, В. Краснопольський, Є. Полат, Д. Соєр, О. Романишина, Р. Шенк та інші. Цій темі в Україні присвячені дослідження таких науковців, як Я. Булахова, О. Бондаренко, В. Заболотного, О. Пінчук, Г. Козлакова, О. Міщенко, О. Шестопала та інші.

Як свідчать дослідження учених, основними напрямками формування перспективної системи освіти, що мають принципово важливе значення для України є такі: підвищення якості освіти шляхом її фундаменталізації, інформування здобувачів освітніх послуг про сучасні досягнення науки у більшому обсязі та швидшими темпами; забезпечення орієнтації навчання і виховання на нові технології ІС і насамперед на ІК; забезпечення більшої доступності освіти для різних верств населення; підвищення творчого потенціалу педагогів і освіти в цілому.

Метою статті є висвітлення та аналіз на основі наявних досліджень процесу використання інформаційно-комунікаційних технологій навчання в закладах освіти.

Виклад основного матеріалу. Інформаційно-цифрові технології – це сукупність технологій, що забезпечують фіксацію інформації, її обробку і обмін інформацією (передачу, поширення, розкриття). Інформаційні технології – це методи і засоби отримання, перетворення, передачі, зберігання і використання інформації.

Інформаційно-цифрові технології навчання (ІЦТ) – це сукупність методів і технічних засобів застосування цифрових технологій на основі комп'ютерних мереж і засобів зв'язку для забезпечення ефективного процесу навчання.

До сучасних інформаційно-комунікаційних технологій навчання відносяться Інтернет-технології, мультимедійні програмні засоби, офісне та спеціалізоване програмне забезпечення, електронні посібники та підручники, системи дистанційного навчання (системи комп'ютерного супроводу навчання).

Інформатизація освіти (ІО) – це сукупність взаємопов'язаних організаційно-правових, соціально-економічних, навчально-методичних, науково-технічних, виробничих та управлінських процесів, спрямованих на задоволення інформаційних, обчислювальних і телекомунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу, а також тих, хто цим процесом керує та його забезпечує.

Матеріальною основою інформаційних технологій, за допомогою яких здійснюється збирання, збереження, передавання й оброблення інформації є програмно-технічні засоби, що використовують відповідні програмні продукти. Формування єдиного освітнього інформаційного простору є одним із стратегічних завдань щодо розвитку системи освіти. Фундаментом має бути інформаційна мережа, що охоплює всі ланки системи освіти, заклади, установи й органи управління ними та підготовлених користувачів.

На сучасному етапі реформування освіти головною метою інформатизації освіти є підготовка здобувачів освіти до активної і плідної життєдіяльності в інформаційному суспільстві, забезпечення підвищення якості, доступності та ефективності освіти, створення сприятливих освітніх умов для широких верств населення щодо здійснення ними навчання протягом усього життя за рахунок широкого впровадження в освітню практику методів і засобів ІКТ і комп'ютерно-орієнтованих технологій підтримки діяльності людей [3, с. 64].

Таким чином, відбувається створення, на основі ІКТ, нових додаткових умов для підвищення якості освіти, а саме:

- упровадження в практику нових освітніх особистісно-орієнтованих технологій навчання;
- диференціація і демократизація освітнього процесу, його спрямування на розвиток нахилів і здібностей людини, задоволення її запитів і потреб, розкриття її творчого потенціалу;
- організація ефективної колективної освітньої діяльності, екстериторіальної і спільної міжнародної (освіта без кордонів);
- розширення освітнього простору;
- підвищення ефективності вільного доступу до інформаційних ресурсів, баз даних і знань, засобів формування, зберігання, пошуку і представлення інформаційних освітніх матеріалів, створення автоматизованих бібліотечних систем;
- створення нового покоління комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання, у тому числі, комп'ютерних програмних засобів навчального призначення;
- створення засобів оцінювання результатів навчальних досягнень, впливу педагогічних інновацій на результати освітньої діяльності, засобів управління процесом навчання.

Серед інформаційно-цифрових технологій, які можуть бути використаними у практиці дошкільної освіти, слід зазначити:

- технології планування й управління;
- інтернет-технології та електронна пошта;
- технології забезпечення навчального процесу та відповідні засоби: комп'ютери, проектори, сенсорні екрани, інтерактивні електронні дошки;
- навчальні програмні продукти;
- цифрові та програмовані іграшки тощо.

ІЦТ у дошкільних закладах створюють можливості для вирішення цілої низки завдань і, зокрема, забезпечують:

- розвиток психофізіологічних функцій, що забезпечують готовність до навчання (дрібна моторика, просторова орієнтація, зоровомоторна координація, збагачення кругозору);
- опанування різними соціальними ролями; формування навчальної мотивації, розвиток особистісних компонентів пізнавальної діяльності (пізнавальна активність, самостійність, довільність);
- формування відповідних віку загально інтелектуальних умінь;
- організація сприятливого для розвитку дитини предметного та соціального середовища.

Робота з дітьми з використання ІЦТ в пізнавальному розвитку дітей дошкільного віку, має базуватися на наступних принципах:

1. Принцип наочності. З представленими в комп'ютерній формі об'єктами можна здійснити різні дії, вичленувати головні закономірності досліджуваного предмета, явища або розглянути їх у деталях. Процеси, що моделюються комп'ютером, можуть бути різноманітними за формою і змістом, демонструвати екологічні та інші явища дійсності.

2. Принцип привабливості. Завдяки презентаціям діти, які зазвичай не відрізнялися високою активністю в безпосередньо освітньої та спільної діяльності, стали активно висловлювати свою думку, міркувати.

3. Принцип систематичності і послідовності. Передбачає, як з організацією пізнавального матеріалу, так і з системою дій дитини по його засвоєнню: сприйняттям з екрану, роз'ясненням вихователя, самостійною роботою.

4. Принцип психологічного комфорту. Передбачає зняття всіх стресоутворюючих факторів у навчально-виховному процесі, створення в групі атмосфери, орієнтованої на реалізацію ідей педагогіки співробітництва, розвиток діалогових форм спілкування.

5. Принцип цілісності. Передбачає формування у дітей узагальненого системного уявлення про світ (природу, суспільство, самого себе) [5, с. 52].

Вимоги до інструментів ІКТ в роботі з дітьми дошкільного віку:

- інструменти, що використовуються в перші роки навчання дітей дошкільного віку, повинні бути за природою своєю абсолютно освітніми;

- інструменти ІКТ повинні сприяти інтеграції. Інструменти ІКТ слід якомога тісніше інтегрувати з іншими традиційними видами діяльності (іграми, роботою над проектами тощо), що забезпечують розвиваючий характер навчального процесу для дітей.

Висновки. Отже, застарілі методи та засоби організації освітнього процесу не відповідають нинішнім вимогам і не підлягають тенденціям стрімкого розвитку, саме це спонукає до використання інформаційно-комунікаційних технологій та адаптування цих технологій в освітній процес. Особливо ця проблема гостро постає при формуванні умінь та навичок у дітей дошкільного віку, оскільки, навчальний процес вимагає використання великої кількості наочних матеріалів, та інтерактивних засобів, які в свою чергу позитивно сприяють покращенню досягнення навчальної мети. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у освітньому процесі закладів дошкільної освіти є ефективним засобом досягнення навчально-виховної мети. Актуальність, важливість та необхідність використання інформаційно-комунікаційних технологій педагогічними працівниками закладів дошкільної освіти не викликає сумніву. Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Продовження наукового пошуку за даною проблематикою можливо у таких напрямках як проектування ІКТ-орієнтованих методичних систем навчання освітян та ін.

Література:

1. Бибик С.П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2018. – 623 с.
2. Биков В. Ю. Сучасні завдання інформатизації освіти [Електронний ресурс] / Биков Валерій Юхимович. Інформаційні технології і засоби навчання. 2020. №1(15). – 18 с.
URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/25/13>.
3. Борак Н.А., Маркова О.С. Підвищення якості освітньо-виховного процесу в дошкільному навчальному закладі засобами ІКТ: навч.-метод. посіб. Вінниця, 2019. 114 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене і виправлене – Рівне: Волинські обереги, 2021. – 522 с.
5. Леус І. Створення мультимедійної презентації. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2019. №8. С. 50-55.
6. Леус І., Балаюш О. Технологія створення інтерактивних дидактичних ігор у програмі Power Point засобами перемикачів. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2019. №1. С. 33-38.

Тетяна Шевченко
(Суми, Україна)

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Глобальні процеси, які відбуваються в сучасному світі, стають каталізатором трансформації традиційної системи освіти. Діяльність більшості освітніх установ реорганізується згідно з розвитком та використанням інформаційних технологій у поширенні знань, що є одним із головних завдань покращення якості освіти у XXI столітті. В результаті відбувається формування єдиного освітнього простору та світового ринку освітніх послуг.

Економічні, політичні й соціальні зміни, які відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність прискорення реформування системи освіти. Перш за все це стосується задоволення освітніх потреб громадян протягом всього життя, забезпечення доступу до освітньої та професійної підготовки всіх, хто має необхідні здібності й адекватну підготовку. Тому передбачено впровадження у навчально-виховний процес новітніх педагогічних технологій та науково-методичних досягнень, створення нової системи інформаційного забезпечення освіти, входження України у міжнародну систему комп'ютерної інформації.

Найбільш ефективному рішенню вищезазначених проблем сприяє дистанційне навчання, тому запропонована тема є актуальною. Глобалізація в освіті веде до зростання академічної мобільності, уніфікації навчальних планів і методів навчання, широкого поширення дистанційної освіти.

Навчання дітей безперечно має ставити за мету підготовку фахівця, знання й уміння якого повністю відповідають умовам сучасного інформаційного суспільства. Але виникають певні труднощі, оскільки не можна цього досягти, використовуючи застарілі підходи та методи. В умовах, щосклалися, головним

завданням освіти в XXI столітті є використання нових інформаційних технологій в поширенні знань, у тому числі дистанційних методів.

Отже виникає потреба навчитися самостійно вирішувати типові й нетипові завдання, вести пошук інформації, постійно опановувати нові знання. Для реалізації цього необхідні нові підходи щодо організації навчальної діяльності та створення необхідних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз джерел з проблеми дослідження засвідчує значний інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до питань розвитку сучасної освіти. На даний момент досліджено напрями підвищення ефективності навчання з використанням інформаційних технологій (В. Биков Р. Гуревич, М. Кадемія, Д. Опеншоу, Н. Тверезовська, І. Хорев, М. Жалдак, Ю. Жук); концептуальні педагогічні положення про дистанційне навчання (О. Андрєєв, Г. Козлакова, І. Козубовська, В. Олійник, Є. Полат, П. Стефаненко, А. Хуторський); дидактичні властивості комп'ютерних засобів (Є. Полат); педагогічні підходи до комп'ютеризації навчального процесу (Б. Гершунський, Є. Машбиць, І. Підласий); теорія і практика модульного навчання (В. Огнев'юк, О. Фурман); теорія і практика особистісно-орієнтованого навчання (І. Бех, С. Подмазін, І. Якиманський, В. Рибалка); методи творчого навчання за допомогою телекомунікаційних засобів (Г. Андріанова, А. Кудін, А. Хуторський). Незважаючи на велику кількість досліджень сучасна дистанційна освіта в Україні покищо нагадує традиційні форми заочного навчання, не розкриваючи всіх можливостей використання принципово нових форм і методів навчання.

Мета статті

Проаналізувати сучасний стан впровадження дистанційної освіти в Україні та за кордоном, розглянути особливості, переваги, труднощі та перспективи дистанційної форми навчання для системи вищої освіти України в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу

Основні принципи дистанційного навчання – це встановлення інтерактивного спілкування між вихователем та дитиною без забезпечення їх безпосередньої зустрічі та самостійне освоєння певного масиву знань і навичок за обраним курсом при використанні певних інформаційних технологій [4]. В Україні поняття дистанційного навчання належить до тих дидактичних понять, місце яких серед дидактичних категорій не є суворовизначеним. Цьому сприяла відсутність донедавна єдиної концепції дистанційного навчання. Нині існують різні погляди на дистанційне навчання – від його абсолютизації як нової універсальної форми навчання, спроможної змінити традиційну, до технологічної комплектування засобів і методів передачі навчальної інформації. Сучасні комп'ютерні телекомунікації здатні забезпечити передачу знань і доступ до різноманітної навчальної інформації іноді ефективніше, ніж традиційні засоби навчання. Експериментально підтверджено, що якість і структура навчальних курсів, так само як і якість викладання при дистанційному навчанні, часто набагато краща, ніж при традиційних формах навчання. Нові електронні технології, такі як інтерактивні диски, електронні дошки оголошень, мультимедійний гіпертекст, доступні через глобальну мережу Інтернет, не тільки можуть забезпечити активне залучення студента в навчальний процес, а й дозволяють керувати цим процесом на відміну від більшості традиційних навчальних середовищ. Інтеграція звуку, рухомого зображення і тексту створює нове, надзвичайно багате за своїми можливостями навчальне середовище, з розвитком якого збільшиться і ступінь залучення студента в процес навчання. Інтерактивні можливості програм і систем доставки інформації, що використовуються в системі дистанційного навчання, дозволяють налагодити і навіть стимулювати зворотний зв'язок, забезпечити діалог і постійну підтримку, які не можливі в більшості традиційних систем навчання [7]. Дистанційне навчання у своїй основі базується на використанні комп'ютерних і телекомунікаційних технологій.

Отже, дистанційне навчання – це форма навчання з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів та студентів на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі. Це ідеальне рішення для тих, хто надає перевагу сучасним інформаційним технологіям в освіті та цінує свій час.

Наразі дистанційна форма навчання демонструє свої переваги перед іншими формами навчання завдяки своїй значно вищій інформативності, доступності та економічній ефективності. Вона також потребує менше часу та енергії для засвоєння знань, є значно мобільнішою та комфортнішою, ніж інші форми навчання. Самецими та іншими причинами зумовлюється експансія дистанційної форми навчання в усьому світі, а групове навчання в аудиторіях та читальних залах поступово втрачає свої позиції. До переваг дистанційної освіти можна віднести наступне: можливість індивідуалізації навчання, вибір бажаного темпу та швидкості навчання, висока якість контролю знань за допомогою модульної системи навчання, ефективне тестування. Треба зазначити, що дистанційна освіта не є просто електронним варіантом заочного навчання, адже вона потребує підготовки спеціальних учбових курсів.

Висновки

На сучасному етапі інформатизації суспільства все більшого поширення в різноманітних сферах життя набувають комп'ютерні технології, які виступають одним із інструментів пізнання. Стрімкий розвиток глобалізації впливає на всі сфери життя людей – особистісну, соціальну, культурну. Супутниковий зв'язок та Інтернет руйнують усі бар'єри в сучасному світі. Тому одним з основних завдань сучасної освіти є підготовка фахівця, який вільно орієнтується у світовому інформаційному просторі, має знання та навички щодо пошуку, обробки та зберігання інформації, використовуючи сучасні комп'ютерні технології.

Дистанційне навчання покликане допомогти в глобальному освітньому просторі. Воно виступає як ефективне доповнення традиційних форм освіти, як засіб часткового вирішення її нагальних проблем. Цей напрямок вважається перспективним, адже в цілому освіта характеризується як велика система, якісне функціонування якої неможливе без використання сучасних телекомунікаційних і комп'ютерних засобів зберігання, опрацювання, передавання та подання інформації. Розвиток дистанційного навчання в системі української освіти буде продовжуватися і вдосконалюватися з розвитком інтернет-технологій і вдосконалення методів дистанційного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Албегова, И. Ф. Образовательные информационно-коммуникационные технологии: суть, специфика и перспективы развития / И. Ф. Албегова // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2009. – № 8. – С. 49–53.
2. Богданова, Н. Проблема інформатизації і соціалізації освіти / Н. Богданова // Вища освіта України. – 2009. – № 2. – С. 83–89.
3. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи // Укл. В.П. Бех, Ю.Л. Маліновський; за ред. академіка В.П. Андрущенко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
4. Гозман Л. Я. Дистанционное обучение на пороге XXI века / Гозман Л. Я., Шестопад Е. Б. – Ростов-н/Д.: Мысль, 1999. 368 с.
5. Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття». Київ, 1994 // Законодавчі акти та нормативні документи (на допомогу керівникам закладів та установ освіти). Збірник. – К., 1999. – 401 с.
6. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб.заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
7. Ибрагимов. И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения: учеб.пособие для студ. вузов. / И.М. Ибрагимов – М.: Академия, 2005. 336 с.
8. Кадан А.М., Заяц Ю.Э. Современные глобальные сетевые технологии. Программа спецкурса. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://mf.grsu.by/Kafedry/kaf001/academic_process/104/pr?dwnld=1.
9. Кремень В. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті і формування інформаційного суспільства // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. Науково-методичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 5-9.
10. Лапшина, І.С. Адаптивні підходи до моделювання освітніх процесів у системі дистанційного навчання / І.С. Лапшина // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2012. – № 6. – С. 42-47.
11. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студ. высш. учеб.заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; под ред. Е.С. Полат. – 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2009. – 272 с. – (Высшее профессиональное образование).
12. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали травень-грудень 2004 р.) / За редакцією Кременя В.Г. Упорядники: Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Київ-Тернопіль, Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004. – Частина 2. – 202 с.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

**Наталія Горбова
(Запоріжжя, Україна)**

КОНСТИТУЦІЙНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЗА УМОВ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Російська федерація розв'язала широкомасштабний міжнародний збройний конфлікт в Європі. Дезінформація, спеціальні інформаційні операції, операції культурного впливу, а разом з ними масові вбивства, зґвалтування, насилля, грабежі, вандалізм і ще ціла низка злочинів стали викликами для всієї системи захисту прав людини, які так довго і складно вибудовувалися у світі після Другої світової війни. Для України ця війна стала першою після проголошення незалежності у 1991 році. І якщо Росія вже встигла взяти активну участь у кровопролитній чеченській війні, війні проти суверенної Грузії, а також війні проти власного народу, то Україна вимушена опанувати шляхи до відповідей на воєнні виклики на ходу.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженім Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, в Україні введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб, дія якого потім неодноразово продовжувалась.

Цілком очевидно, що за таких обставин в Україні було введено воєнний стан. При цьому такий стан зумовлює можливість суттєвого обмеження прав людини. Зважаючи на відсутність досвіду функціонування органів публічної влади в таких умовах, недостатньо дослідженою є проблематика забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. Відзначимо, що з 26 листопада до 26 грудня 2018 р. в Україні було введено воєнний стан, фактором чого стала агресія російських кораблів у Чорному морі щодо українських кораблів. Однак тоді не було активних бойових дій, воєнний стан було оголошено на окремих територіях України. Отже, тематика забезпечення прав людини в умовах воєнного стану є вкрай актуальною для української правничої науки.

Варто вказати, що висвітлення предмету дослідження ґрунтується на теорії прав людини, яка виходить з природного, невідчужуваного та невід'ємного характеру прав людини. Положення цієї теорії доволі системно висвітлено у роботах таких вітчизняних учених, як С. Головатий, Д. Гудима, М. Козюбра, А. Кучук, В. Лемак, П. Рабінович, М. Савчин та ін.

Статтею 3 Указу визначено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». [3]

Зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб визначаються нормами Закону України «Про правовий режим воєнного стану». [6]

Військовому командуванню в умовах воєнного стану надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану. Для цього військово командування наділяється правом видавати обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, саме на державі лежить обов'язок забезпечувати права людини. При цьому відзначається, що саме права людини є тим явищем, що визначає напрям діяльності держави, її функціональну спрямованість і саме держава є відповідальною за реалізацію та утвердження прав людини [3].

Виходячи із цього постулату, можна зробити однозначний висновок, що воєнний стан не може бути використаний для того, щоб «відмовитися» від свого обов'язку забезпечувати права людини. Особливо в умовах сьогодення, коли українська державність проходить перевірку не тільки на міцність, а й доказує усьому світу свою демократичність і відданість європейським цінностям навіть в умовах війни

Права людини є тим засобом, що обмежують публічну владу, запобігаючи її свавіллю. Саме тому права людини є характерною рисою демократичного державно-правового режиму. Авторитарний і тоталітарний режими натомість не визнають природний характер прав людини та пов'язують їх із власним волевиявленням: права існують лише тоді, коли влада їх «освятити», закріпивши у тексті нормативно-правового акту (при цьому переважно йдеться про соціально-економічні права). Отже, за недемократичного режиму права людини повною мірою залежать від волі державних органів.

У контексті предмету нашого дослідження наведене положення дає змогу встановити, що введення воєнного стану у державі з недемократичним державно-правовим режимом несуттєво впливає на стан забезпечення прав людини, оскільки останні не визнаються як такі, що належать людині від народження;

визнання ж окремих прав не впливає значною мірою на державу, яка в будь-який момент може відмовитися від їх сприйняття, ґрунтуючись на «революційній доцільності».

Висновки. Таким чином, воєнний стан доцільно розглядати як засіб відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізувати свої права та свободи. Відповідно, права людини визначають межі діяльності публічної влади щодо введення воєнного стану та засоби, що нею використовуються. При цьому низка прав не може бути обмежена, а обмеження інших прав не може знищувати їх сутність. Окрім визначення прав людини, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, конституційно-правові норми визначають особливості реалізації окремих прав за досліджуваних обставин: права на власність та права на працю.

Література:

1. Обушко В.В. Обмеження прав людини і громадянина в умовах введення воєнного стану в Україні. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: мат-ли III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 15 березня 2019 р. Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 59-60.
2. Горбова Н.А., О.М. Нестеренко Теоретико-методологічні механізми впливу державної політики на процес формування свідомої особистості. / Прикарпатський юридичний вісник 1 (4 (29)), 2020, 33-37
3. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Кучук А.М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави: навчально-методичний посібник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
7. Сокурено В.В. Права людини як фундаментальна цінність. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. Харків, 2016. С. 7–9.
8. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану / Ю.О. Фігель // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична». – 2015. – Вип. 2. – С. 222–230. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvfkau_2015_2_24.

Ганна Нестерук
(Рівне, Україна)

ОТРИМАННЯ ДЕРЖАВНИХ ДОПОМОГ ТА ПІЛЬГ ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Від початку воєнного стану на території України гостро постало питання отримання пенсій та соціальних допомог, які українці отримували раніше, та отримання виплат громадянами, які постраждали через бойові дії, в рамках нових програм грошової допомоги. Кабінет Міністрів України в даних умовах адаптував механізм отримання соціальних виплат по всій території України, в тому числі на тимчасово окупованій частині України та в регіонах ведення активних бойових дій.

Було прийнято та внесено суттєві зміни, які відображені у Постанові Кабінету Міністрів України від 07 березня 2022 року № 214 «Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану» та Постанові Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам». [6]

Державна соціальна допомога виплачуватиметься протягом дії воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування. Під час воєнного стану не потрібно звертатися за її перепризначенням або підтвердженням права на її отримання.

Для цивільного населення в умовах воєнного стану в Україні передбачено можливість отримати грошову допомогу: на проживання для вимушено переміщеним особам, від міжнародних організацій відповідно до визначених та закріплених домовленостей стосовно реалізації програм між центральним органом виконавчої влади та відповідною міжнародною організацією, встановлену виконавчими органами сільських, селищних, міських рад за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових гарантій щодо соціального захисту населення, особам, які евакуюються з населених пунктів, розташованих у районах проведення воєнних (бойових) дій (можливих бойових дій), у безпечні райони, особам, які проживають у деокупованих населених пунктах, в разі якщо інформація про таких осіб не міститься в Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб.

Також за рахунок коштів, що надійшли в національній та іноземній валюті на поточний рахунок Мінсоцполітики, цивільне населення в період воєнного стану мають право самостійно вирішувати у якому напрямку їх витратити: чи на задоволення продовольчих потреб, забезпечення одягом та взуттям, товарами першої необхідності, гігієнічними засобами, забезпечення медичними засобами, забезпечення гуманітарною допомогою, облаштування місць розміщення громадян, які у зв'язку з проведенням воєнних (бойових) дій залишили місце проживання/перебування (вимушеним переселенцям).

Особи, які проживають у населених пунктах, що перебувають у тимчасовій окупації, оточенні, нарахування які належать до соціальних виплат (пенсій, соціальних допомог, пільг та субсидій) продовжуються в повному обсязі з урахуванням особливостей, визначених постановами Кабінету Міністрів України. До отриманої грошової допомоги цивільному населенню не враховується під час обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги, що надаються відповідно до законодавства, та не включається до розрахунку загального місячного (річного) оподатковуваного доходу.

Грошові допомоги цивільному населенню (за винятком допомоги на проживання Внутрішньо переміщених осіб)

Надання допомоги тим, хто цього потребує, — дуже благородна та корисна місія. На жаль, через ситуацію в країні вона набула колосальних масштабів! Радіє те, що ми змогли об'єднатися. Але наміри потрібно ще й правильно оформити. Тож розглянемо нюанси допомоги під час воєнного стану.

Хто відноситься до грошової допомоги, сюди входять: допомоги малозабезпеченим сім'ям, допомоги на дітей одиноким матерям, на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність, щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме, щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг, тимчасової державної соціальної допомоги непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, пільги, які було призначено раніше.

Якщо, отримувачами державної соціальної допомоги пропущено строк перегляду допомоги, грошова допомога таких видів не зупиняється на період введення воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування [1].

Разова грошова допомога особам, які проживають у деокупованих населених пунктах. Право на виплату мають особи, які проживають у деокупованих населених пунктах. Виняток складають особи, які отримують допомогу на проживання ВПО.

Розмір допомоги становить:

3000 грн – для осіб з інвалідністю та дітей;

2000 грн – для інших осіб.

Особи, які мають право на отримання соціальних виплат

Сюди входять особи, що перемістилися:

- з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя,

- з території адміністративно-територіальної одиниці, де проводяться бойові дії та яка визначена в переліку, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 204 (а саме: Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, м. Київ, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська та Чернігівська області) [7].

Важливо пам'ятати що, допомога не надається внутрішньопереміщеним особам, які були внутрішньопереміщені до 24 лютого 2022 року у регіонах, що не включені до переліку відповідних територій, за винятком осіб, які отримували щомісячну адресну допомогу внутрішньопереміщеним особам для покриття витрат на проживання, у тому числі на оплату житлово-комунальних послуг відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 року № 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньопереміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг».

Час виплати грошової допомоги надається щомісячно на весь період введення воєнного стану з місяця звернення плюс один місяць після його припинення чи скасування. Допомога виплачується за повний місяць незалежно від дати звернення за її наданням та дати припинення чи скасування воєнного стану.

Допомога внутрішньопереміщеним особам, які звернулися за її наданням до 14 квітня 2022 року, надається починаючи з березня 2022 року.

Виплата грошової допомоги внутрішньопереміщеним особам не здійснюватиметься за ті місяці, у яких вони отримували щомісячну адресну допомогу внутрішньопереміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг.

Внутрішньо переміщені особи для отримання допомоги, які перемістились з місць активних бойових дій, окупованих населених пунктів або мають зруйноване житло, їм потрібно [2] звернутися до управління соцзахисту за місцем проживання або тимчасового перебування, або до ЦНАПів. За допомогою мобільного порталу «Дія» частину із соціальних допомог можна оформити дистанційно. Усі види соціальної допомоги, які передбачені законодавством, та які вони можуть отримати за новим місцем перебування.

Особи які перемістились з місць активних бойових дій, окупованих населених пунктів або мають зруйноване житло, можуть розраховувати на отримання допомоги на проживання внутрішньопереміщеним особам.

<p>Розмір допомоги становить:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 3000 грн – для осіб з інвалідністю та дітей; • 2000 грн – для інших осіб. 	<p>Право на виплату мають особи, які евакуюються з населених пунктів, розташованих у районах проведення воєнних (бойових) дій (можливих бойових дій), у безпечні райони. Виняток складають особи, які отримують допомогу на проживання ВПО.</p>
--	---

При цьому отримана допомога на проживання не враховується при обчисленні сукупного доходу домогосподарства під час призначення інших видів соціальної допомоги та не оподатковується податком на доходи фізичних осіб.

Наша влада попереджає громадян, що у зв'язку із великою кількістю людей, що досі переміщуються, можливі затримки з реєстрацією внутрішньопереміщених осіб.

Особам, які опинились у тимчасовій окупації, Мінсоцполітики продовжує нараховувати та фінансувати усі належні їм соціальні допомоги, пільги, субсидії в повному обсязі. На тимчасово окупованих територіях органи соціального захисту не працюють, відповідно, не можуть нарахувати допомоги, пільги та субсидії. Для отримувачів допомоги, яким кошти виплачувались на картку, нічого не змінюється, а виплати можна отримати самостійно або також в банку. Якщо людина отримувала допомогу через «Укрпошту» готівкою, то вона зможе отримати її готівкою як грошовий переказ у будь-якому відділенні «Ощадбанку» із паспортом та індивідуальним податковим номером.

Стосовно пенсійних виплатна тимчасово окупованих територіях на відміну від соціальних допомог, нараховуються централізовано як і до впровадження воєнного стану. Виплати здійснюються шляхом зарахування коштів на особисті банківські карткові рахунки, або через грошовий переказ через відділення «Укрпошти».

Проблемним залишається питання із виплатою пенсій пенсіонерам, які отримували їх саме готівкою через відділення «Укрпошти» в регіонах, де «Укрпошта» не має змоги працювати через ведення бойових дій. Тому Мінсоцполітики впровадило механізм схожий на механізм виплати соцдопомоги в умовах воєнного стану, вся сума пенсії зараховується на рахунки, які їм відкриті в «Ощадбанку». Якщо людина не звернеться до «Ощадбанку» за коштами, то вся сума пенсії зберігається, і одразу після відновлення можливості «Укрпошта» доставить людині всю неoderжану суму за місцем проживання. [7]

Якщо пенсіонер переселився на безпечну територію, то за його зверненням до Пенсійного фонду пенсія може виплачуватися «Укрпоштою» за новим місцем перебування, через «Ощадбанк» або інший уповноважений банк, який він сам обере.

Дії особи яка підлягає отримати грошову допомогу. Щоб отриманням допомоги такі особи звертаються до проміжного приймального пункту евакуації, розташованого на залізничному вокзалі. Виплата коштів здійснюється не пізніше наступного дня після прибуття.

Документи для отримання допомоги особа пред'являє:

- документ, що посвідчує особу/е-документ;
- Реєстраційний номер облікової картки платника податків (крім фізичних осіб, які відмовилися від прийняття такого номера і мають відмітку про це в паспорті);
- свідоцтво про народження дитини/е-свідоцтво про народження.

Якщо особа втратила або не має при собі документів які б могли підтвердити її особу то зазначаються дані документів двох осіб, що можуть підтвердити особу, яка отримує допомогу.

Укрпошта, Пенсійний Фонд України, Міністерство соціальної політики України та органи соціального захисту населення роблять все, щоб навіть в складних умовах воєнного стану особи своєчасно отримали свої виплати.

Дії отримувача допомоги. За отриманням допомоги такі особи звертаються протягом 10 календарних днів після відновлення діяльності внаслідок здійснення заходів з деокупації територіальної громади до виконавчого органу сільської, селищної, міської ради/військової адміністрації. Кошти виплачуються протягом п'яти робочих днів з дня їх надходження.

Варто зауважити, що грошова допомога цивільному населенню, яке проживає у деокупованих населених пунктах, не надається, якщо особа отримує допомогу на проживання ВПО. У разі встановлення факту отримання особою грошової допомоги цивільному населенню та допомоги на проживання ВПО, така особа зобов'язана повернути грошову допомогу цивільному населенню протягом 10 робочих днів із дня виявлення факту подвійного отримання коштів на поточний рахунок виконавчих органів сільських, селищних, міських рад/військових адміністрацій. Зі свого боку виконавчий орган сільської, селищної, міської ради/військова адміністрація на наступний робочий день після надходження коштів від особи на свій поточних рахунок повертає їх на поточний рахунок Мінсоцполітики у Національному банку України.

Грошові виплати від міжнародних організацій Проєкти, які передбачають виплати цивільному населенню, реалізуються в рамках спільної роботи Мінсоцполітики та окремих агенції ООН, як-от Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Всесвітня продовольча програма (ВПП), Міжнародна організація RED ROSE, Міжнародна організація з міграції (МОМ), Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України.

Для отримання грошових виплат від міжнародних організацій, відповідно до визначених та закріплених домовленостей між центральним органом виконавчої влади та відповідною міжнародною організацією стосовно реалізації програм, особи можуть подати заявку на отримання допомоги, заповнивши форму на інформаційній платформі «є Допомога» (edopomoga.gov.ua) та, в разі технічної реалізації, засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного додатка порталу Дія

Отже, державна соціальна допомога виплачуватиметься протягом дії воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування. Під час воєнного стану не потрібно звертатися за її перепризначенням або підтвердженням права на її отримання. Допомога виплачується за повний місяць незалежно від дати звернення за її наданням та дати припинення чи скасування воєнного стану. Виплати здійснюються за допомогою Укрпошти, Ощадбанку. Пенсійний Фонд України, Міністерство соціальної політики України та органи соціального захисту населення роблять все, щоб навіть в складних умовах воєнного стану особи своєчасно отримали свої виплати.

Література:

1. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
2. Конвенція про захист цивільного населення; https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
3. Закон України «Про гуманітарну допомогу»; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text>
4. Постанова КМУ від 16.04.2022 року № 457 «Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України»; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2022-%D0%BF#Text>
5. Порядок надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні, затверджений постановою КМУ № 220. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2022-%D0%BF#Text>
6. Постанові Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>
7. Методичні матеріали щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та цивільного населення, які постраждали від військової агресії РФ проти України 1 Методичні матеріали щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та цивільного населення, які постраждали від військової агресії РФ проти України 1309-metodicni_rekomendacii_1_12_rozdili.pdf

Науковий керівник:

викладач юридичних дисциплін, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист Матковська І.Д.

А.Ю. Пєшкічева, М.О. Резникова
(Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ СТЯГУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У складі судових витрат для сторони цивільного процесу, важливим є не лише питання витрат на сплату судового збору, а й витрати на правничу допомогу. Відшкодування витрат на правничу допомогу немає розгалуженої практики. Ба більше, це стягування такого роду витрат радше є виключенням з загального правила, аніж усталеною практикою.

Конституцією України, а саме ст.59, закріплено принцип, згідно з яким кожен має право на правову допомогу. А ст.15 ЦПК України встановлює: учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. [1]

Відомості про стягнення витрат на професійну правничу допомогу мають міститися в першій заяві по суті спору. Відповідно до ст.134 ЦПК України разом з першою заявою по суті спору кожна сторона подає до суду попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які вона понесла і які очікує понести в зв'язку із розглядом справи. А у разі неподання стороною попереднього розрахунку суми судових витрат суд може відмовити їй у відшкодуванні відповідних судових витрат, за винятком суми сплаченого нею судового збору. Питання вимог складання позовної заяви прописані статтею 175 ЦПК України. Така вимога закріплена і в статті 178 ЦПК (вимоги до відзиву).

Якщо перша заява по суті спору не містить прохання стягнути з іншої сторони судові витрати, то в подальшому таке прохання заявляється до суду разом з клопотанням про поновлення строку. Звичайно в такому клопотання вказуються поважні причини пропуску строку.

В своїй статті «Як компенсуються витрати на правничу допомогу в цивільному процесі» Надія Гришанова, юрист-аналітик, радить вимогу про стягнення витрат на професійну правничу допомогу в першій заяві по суті спору краще формулювати без зазначення конкретної суми. Звичайно для стягнення

такого роду витрат потрібно подавати попередній розрахунок, в якому і має бути вказана конкретна вартість адвокатських послуг, проте:

1) сам розрахунок є орієнтовним;

2) подальша вартість адвокатських послуг може коливатись. Все залежить від кількості судових засідань, обсягу документів, що мають бути підготовлені та подані та інше. [2]

Варто згадати, що п. 17 ч. 2 ст. 197 ЦПК передбачає обов'язок суду в підготовчому засіданні з'ясувати розмір заявлених сторонами судових витрат.

Проте в своїй статті «Компенсація витрат на правничу допомогу в цивільному процесі» Юрій Колос, адвокат, вивчав середню вартість відшкодованих витрат на правничу допомогу.

Проаналізувавши судову практику він побачив, що у 2017 році районні суди міста Києва за клопотанням сторони цивільного процесу відшкодовували у середньому 2-3 тисячі гривень витрат на правничу допомогу за ведення судової справи. Цікавим зауваженням від нього є те, що навіть у справах із ціною позову у декілька мільйонів гривень суди обмежували компенсацію витрат. Таке обмеження становило кілька тисяч гривень, що у десятки разів менше сплаченого на користь держави судового збору у таких справах. А процентна частка справ, в якій стягнення сума витрат на правничу допомогу перевищувала хоча б 5 тисяч гривень, є малою.

Юрій Колос зробив слушний висновок, що насправді гонорари професійних адвокатів та юридичних фірм за ведення судових справ є значно більшими в порівнянні з тими сумами, що стягується на правничу допомогу. І це створює цікавий прецедент правничої поведінки: юридичні фірми та їх клієнти в більшості випадків навіть не ініціюють перед судом питання про відшкодування витрат на правничу допомогу. Як пояснює Ю.Колос, це зумовлюється небажанням і правників, і клієнтів витратити час на збирання та підготовку відповідних доказів.

Цікавим є факт, що нова редакція ЦПК (від 15 грудня 2017 року), не встановлює граничний розмір компенсації витрат на правничу допомогу. Такий граничний розмір встановлювався старою редакцією ЦПК, а сам ч.2 ст.84, а також застосовувався Закон України «Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах» (втратив чинність від 15.12.2017). Цей Закон встановлював розмір компенсації витрат за правничу допомогу, який обмежувався 40 % прожиткового мінімуму для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року, за годину участі особи, яка надавала правничу допомогу, у судовому засіданні, під час вчинення окремих процесуальних дій поза судовим засіданням та під час ознайомлення з матеріалами справи в суді. Багато правників наголошує на тому, що це доволі позитивне нововведення. [3]

Також новою редакцією ЦПК встановлюється поняття співмірності. Відповідно до ч.4 ст.137 ЦПК України розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із: 1) складністю справи та виконаних адвокатом робіт (наданих послуг); 2) часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг); 3) обсягом наданих адвокатом послуг та виконаних робіт; 4) ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи.

Окрім того, відповідно до ч.3 ст.141 ЦПК, під час вирішення питання про розподіл судових витрат суд враховує: 1) чи пов'язані ці витрати з розглядом справи; 2) чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, в тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес; 3) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо.

Важливо також пам'ятати, що потрібно обов'язково прописати всі витрати на правничу допомогу в договорі про надання правничої допомоги. Якщо послуги не будуть зазначені в договорі, то відшкодуванню вони не підлягатимуть. Наприклад, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду у постанові у справі №826/856/18 від 22.12.2018 р. вказав: «Акт виконаних робіт по договору про надання правничої допомоги від 19.04.2018 №19/03/18 містить вид послуг (зібрання необхідних доказів), що не були передбачені договором... Наведене спростовує доводи позивача у касаційній скарзі щодо обґрунтування вимог щодо безпідставності зменшення судом апеляційної інстанції розміру витрат, понесених позивачем на професійну правничу допомогу у суді апеляційної інстанції». [4]

Але договір про надання правничої допомоги, який найчастіше укладається як договір доручення, і як договір про надання юридичних послуг, не є єдиним доказом, який потрібно буде подавати суду. Також потрібно надати:

1. документи, що свідчать про оплату гонорару та інших витрат, пов'язаних із наданням правничої допомоги, оформлені у встановленому законом порядку (квитанція до прибуткового касового ордера, платіжне доручення з відміткою банку або інший банківський документ, касові чеки, посвідчення про відрядження та ін.);

2. докази щодо обсягу наданих послуг і виконаних робіт (акти наданих послуг, акти виконаних робіт та ін.);

3. інші документи, що підтверджують обсяг, вартість наданих послуг або витрати адвоката, необхідні для надання правничої допомоги.

Відповідно до ч. 8 ст. 141 ЦПК докази на підтвердження понесених витрат на правничу допомогу подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву.

Можна згадати, розглянуту Верховним Судом у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду справу № 755/7943/20-ц. В цій справі Суд досліджував питання підтвердження витрат на правничу допомогу.

Проблема полягала в тому, що заявник не подав до суду примірника договору про надання правової допомоги адвокатом, тому апеляційний суд був позбавлений можливості перевірити не лише порядок обчислення гонорару, а й його розмір. Також апеляційний суд вказав, що це позбавило його змоги пересвідчитись, що отримані адвокатом кошти за наданими квитанціями до прибуткового касового ордера сплачені за представництво заявника саме у цій справі.

ВС розглядаючи справу зазначив, що незважаючи на те, що заявник не надав суду примірника цього договору про надання правової допомоги адвокатом це не спростовує факту понесення ним витрат на правничу допомогу саме у цій справі.

Ц пояснюється тим, що адвокатом було надані інші належні та допустимі докази, а саме: ордер на надання правничої (правової) допомоги від 04 червня 2020 року, виданий на підставі договору про надання правової допомоги від 03 березня 2020 року; свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю від 16 грудня 2004 року; квитанції до прибуткового касового ордера № 14, № 2 і № 3.

Верховний Суд сформулював і й інший висновок: перелік документів, які можуть бути подані для підтвердження складу та розміру витрат, пов'язаних з оплатою правової допомоги не є вичерпним. Суд наголосив на своєму праві оцінки питання достатності доказів, які подані чи будуть подані у підтвердження понесених витрат на професійну правничу допомогу. [5]

Варто також згадати і про інше нововведення від 2017 року: забезпечення та попередня оплата судових витрат, що прописуються ст.137 ЦПК України.

Наприклад, суд може зобов'язати сторони внести на депозитний рахунок суду попередньо визначену суму судових витрат, пов'язаних з розглядом справи або певною процесуальною дією, про що постановляє ухвалу про забезпечення судових витрат.

Як позивач, так і відповідач, на підставі ухвали суду, може бути зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду попередньо визначену суму судових витрат. Вказана процедура може бути застосована, якщо є обґрунтовані сумніви у тому, що інша сторона процесу має достатньо коштів або майна для відшкодування судових витрат.

Також в новій редакції ЦПК (частини 4-7 статті 135) передбачено забезпечення права на відшкодування судових витрат та витрат на правничу допомогу для відповідача у певних специфічних випадках:

1) якщо позов має ознаки завідомо безпідставного або інші ознаки зловживання правом на позов;

2) або якщо позов подано іноземцем (іноземною юридичною особою), який не має на території України ні зареєстрованого місця проживання (місцезнаходження), ні майна, достатнього для відшкодування судових витрат.

Таке забезпечення судових витрат також може бути застосоване, якщо суду надані докази того, що майновий стан позивача або його дії щодо відчуження майна чи інші дії можуть ускладнити або зробити неможливим виконання рішення суду про відшкодування судових витрат відповідача у випадку відмови у позові.

Є таке поняття як «гонорар успіху» адвоката. Варто пам'ятати, що найчастіше воно прописується в питаннях не цивільного, а господарського судочинства. Наприклад, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12 травня 2020 року у справі N 904/4507/18 фактично дійшла висновку про можливість існування «гонорару успіху» як форми оплати винагороди адвокату. Суддя дійшли висновку що це є додатковою винагородою адвоката, платою за досягнутий правником результат, нарахування та сплата якого залежать від настання певної події. [6]

І насамкінець, в межах цивільно-правових відносин між адвокатом та особою, якій він надає професійну правничу допомогу можна виокремити 2 правила:

1) оплата може, а не має визначатися за взаємною домовленістю;

2) така оплата прописується на власний розсуд сторін договору про надання правової допомоги.

Отже, питання відшкодування витрат на правничу допомогу і досі залишається недостатньо врегульованим. Для вирішення спірних питань варто вивчати не тільки судову практику Верховного Суду України, а й аналітичні матеріали практикуючих адвокатів-юристів.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 06.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
2. «Як компенсуються витрати на правничу допомогу в цивільному процесі» Надія Гришанова. 22.09.2022. ЮРЛІГА. https://jurliga.ligazakon.net/news/198428_yak-kompensuyutsya-vitrati-na-pravnichu-dopomogu-v-tsilivnomu-protses
3. Ю. Колос. «Компенсація витрат на правничу допомогу в цивільному процесі». «Юрист і Закон», №3, 25 січня 2018 р. URL:

https://vkr.ua/publication/kompensatsiya_vitrat_na_pravnicchu_dopomogu_v_tsivilnomu_protsesi

4. Відшкодування судових витрат (судова практика). Офіційний сайт кваліфікаційно-дисциплінарної комісії київської адвокатури. 05.11.202. URL: <https://kdkako.com.ua/vidshkoduvannya-sudovykh-vytrat-sudova-praktyka/>
5. С. Попов. «Які документи можуть бути подані для підтвердження розміру витрат, пов'язаних з оплатою правової допомоги». 28.01.2022. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/227545-yaki-dokumenti-mozhut-but-i-podani-dlya-pidtvrdzhennya-rozmiru-vitrat-povyazanikh-z-oplatoyu-pravovoyi-dopomogi>
6. О. Баконіна. «Верховний Суд задовольнив позов щодо стягнення "гонорару успіху" адвоката». ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/212982_verkhovniy-sud-zadovolniv-pozov-shchodo-styagnennya-gonoraru-uspkhu-advokata

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

**Zauresh Issabayeva
(Taldykorgan, Kazakhstan)**

**GETTING RID OF DISABLED PERSONS, INCLUDING NEWBORNS, AS A FORM OF SELF-DEFENSE
OF A PERSON AND A STATE IN THE ANCIENT WORLD**

The perception by healthy fellow citizens of persons with physical and mental ailments in different historical epochs had its own characteristics and evolved in different ways. Thus, the history of the attitude towards abnormal children in ancient Greece and Rome testifies to the inhumane way of treating them (Plutarch). In society, such treatment was understood as a form of protecting the nation from the influence of anomalous persons. This position was justified philosophically (Aristotle, Plato). There is also evidence that there was a law of the king of Sparta, Lycurgus (IX - VIII centuries BC), ordering fellow citizens to kill physically handicapped babies, guided, according to the Roman philosopher Seneca, "by the rules of reason: to separate the unfit from the healthy." Parental feelings were not taken into account by anyone. Roman law classified the insane and deaf-mute as incompetent persons and deprived them of their civil rights, including both poor and rich citizens in this category [1].

The period of the Middle Ages did not bring positive changes in the lives of the families of mentally ill persons. Superstition dominated the worldview of the people of that time. "The carrier of the disease was perceived as an inferior being, and therefore not worthy of attention. A disabled person could not even count on the neutral attitude of those around him, since most of them during the period under review were convinced that deafness, blindness, insanity, congenital deformity is a punishment for a person for sins, or interference in his fate by Satan" (N.N. Malofeev) [1].

The emergence and development of a humanistic attitude towards anomalous persons

The Renaissance, which replaced the Middle Ages, proclaims the fundamental idea of the equality of people. It was during this period that the first humanistic ideas arose in relation to persons with psychophysical disabilities (N. N. Malofeev) [1].

Philosophical treatises of Erasmus of Rotterdam, convincing his contemporaries of the fundamental equality of all people, regardless of their social status, research by Giordano Bruno, relating bodily defects and deformities of a person to natural flaws, and not to his personal properties, the classification of mental illnesses by Felix Platter, the experience of the Spanish monk Pedro Ponce de Leon, who created an original method of teaching the speech of deaf persons, the ideas of the famous Slavic teacher Jan Amos Comenius, who believed that "all abnormal children can be taught, and no one except a non-human can be excluded from human education", the amazing experience of the famous French psychiatrist Jean Itard, who made an attempt and achieved a positive result in the education and upbringing of the boy Victor with deep mental retardation, which he found in the forest, as well as the works and studies of other humanist scientists were innovative germs of a new humane perception of persons with psychophysical disabilities. These ideas have become milestones in the history of the development of society's attitude towards people with disabilities [2].

Involvement of family members to achieve the goals of treatment, education and upbringing of persons with developmental disabilities. Organization of advisory assistance to parents of "defective" children

In Russia, the first experience of the positive influence of the family on the state of the mentally ill arose at the beginning of the 19th century. Specialists who worked with this category of patients drew attention to the possibility of using the family and its members both for the prevention and treatment of various mental disorders.

At the end of the 30s. 19th century on the initiative of one of the founders of public psychiatry, I.F. Ryul, for the first time in world practice, a nationwide census of mentally ill people was carried out. Simultaneously with the generalization of the results of the census, I. F. Ryul compiled a "Short Instruction" (1839) for parents and relatives of mentally ill persons. Along with general advice, the "Instruction" determined the measures that family members were to take in relation to a mentally ill person. Among them, mention was made of "friendly manners in conversation with each other", about "the stability of positive habits and lifestyle." Parents were charged with the duty to conduct explanatory conversations with children and engage them in useful work [3].

The experience of working with families in patronage was discussed at the 1st Congress of Russian Psychiatrists in 1887. In the report, which was made by the famous Russian psychiatrist S. S. Korsakov, categories of patients were identified, whom he considered possible to treat at home. It has been argued that treatment in families gives good results when they are placed in close proximity to each other. The patient's family became not only a well-known background for therapeutic measures and psychotherapy, but also its definite component. The family assisted the doctor in choosing the right method and created the appropriate environment for its use [3].

Domestic experts attached particular importance to holding advisory and explanatory events for parents, including lectures on the nature of the defect and the shortcomings of family education, and providing them with special assistance. Yes, Sun. P. Kashchenko resorted to explaining to parents the reasons for the "defective character" of the child and the difficulties of his upbringing, and also gave recommendations on the daily routine, tactics of attitude towards the child and special literature for reading [3].

Grigory Yakovlevich Troshin made a great contribution to understanding the need to organize this type of assistance. He developed an anthropological and humanistic concept that considers the personality of an abnormal child as the highest value that needs development, protection and care. G. Ya. Troshin assigned a special role in the process of raising such a child to the social environment and the pedagogical influence of the family on him. The scientist outlined his ideas about understanding the essence of the development of an abnormal child and the conditions that provide it in the well-known work "Anthropological foundations of education. Comparative psychology of normal and abnormal children" (1915) [2].

The inclusion of the parental theme in the range of issues discussed is evidenced by the works and publications of famous psychiatrists, psychologists and teachers of the late 19th-20th centuries. One of these works, which was especially popular among specialists, was the monograph by J. Demora "Abnormal children, their upbringing at home and at school", published in Russia in 1909. The book revealed a wide range of issues related to abnormal children, including the problem of their contacts with parents and the problem of education [1].

The well-known work of the German scientist and educator B. Mennel "Schools for mentally retarded children", translated into Russian in 1911 by doctor M. Vladimirovsky, describes the structure of the system of special education for mentally retarded children in Germany. This monograph included a separate chapter "Parents and living conditions of the student", devoted to the problems of educating the parents of the wards [3].

The origins of the formation of family psychotherapy in Russia are associated with the formation of medical and educational institutions and the organization of family patronages for mental patients. In 1882, such an institution was established in St. Petersburg. It was headed by the famous doctor and teacher I. V. Malyarevsky. Experience in such institutions was of interest at that time and abroad. V. M. Bekhterev, answering the question of one of the Western correspondents, reported that 12 institutions of this kind achieve success in this matter not only by treatment, but also by providing pedagogical influence on the pupils [3].

Thus, the best representatives of the domestic medical, psychological and pedagogical sciences back in the 19th century. traditions of using the influence of the family to resolve the medical and educational problems of a child with developmental disabilities were laid [1].

The expansion of this experience was continued in Russia and in the Soviet era in the works of leading domestic psychologists, teachers, psychiatrists: N. L. Belopolskaya, L. S. Vygotsky, S. D. Zabravnaya, M. V. Ippolitova, I. Yu. Levchenko, E. I. Leonhard, A. R. Maller, E. M. Mastukova, M. S. Pevzner, L. I. Solntseva, E. A. Strebeleva, G. V. Tsikoto and others [3].

During the Soviet period in our country, the issues of including the family in the process of labor adaptation of the child traditionally received the most coverage (T. A. Vlasova, A. P. Gozova, A. I. Dyachkov). In addition, parents were given detailed recommendations on getting to know the outside world, developing the thinking and speech of children, developing their self-service skills, etc. (B.D. Korsunskaya; N.A. Rau, F.A. Rau, E. F. Rau). Teachers in their works suggested some forms of interaction between the family and the school in the upbringing of an abnormal child: parent meetings and conferences, open days, individual conversations, correspondence with parents, etc [3].

The content of work with parents was advisory in nature until the 1990s. 20th century However, it should be recognized that the emphasis on public education, which was dominant at that time, significantly limited the possibility of using the family factor.

References:

1. Malofeev N. N. Special education in Russia and abroad: in 2 hours. Part 1. - M., 1996.
2. Dzhurinsky A.N. History of Pedagogy. - M., 2000.
3. Tkacheva V.V. Technologies of psychological assistance to families of children with developmental disabilities: textbook. allowance. - M., 2007. - (Higher school).

Scientific Supervisor:

Doctor of Philosophy (PhD) Aizhan Sapargaliyeva

**Тетяна Кириченко
(Переяслав Україна)**

ПСИХОЛОГІЧНИЙ І ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ

Основні підходи до проблеми спілкування дослідники визначають на основі розуміння зв'язку між категоріями: спілкування, діяльність і взаємодія.

Мовлення – це діяльність спілкування, вираження впливу повідомлення через мову. До мовлення належать говоріння (мовленнєвий акт) і результати говоріння (текст).

Поняття мовленнєвого спілкування є міждисциплінарним, воно охоплює не тільки психологічний, а й психолінгвістичний аспекти вивчення.

Перші спроби виокремити процес мовлення як самостійний предмет наукового аналізу сягають часів В. Гумбольдта [4], Ф.де Соссюра [12]. Саме в цей період утворилось розмежування предмету дослідження

психології та психолінгвістики. Психологія вивчає процеси говоріння, мовлення та мову. Психолінгвістика вивчає мовлення як систему, трактуючи її в матеріальному або ідеальному аспектах, але не ставить за мету вивчати реалізацію цієї системи.

Всі психічні процеси людини активно і своєрідно взаємодіють в структурі особистості, однак, мова й мовлення посідають особливе місце, значний внесок у рішення взаємовідношення яких було зроблено Л. С. Виготським [2]. Саме мовлення посідає провідну роль в супроводженні всіх інших психічних явищ, пронизуючи та пов'язуючи їх в єдине ціле є важливою складовою психічного життя людини. За своєю психологічною сутністю воно є перетворення неусвідомлюваного в свідоме. У цьому разі, людина усвідомлює лише ті сторони власного психічного життя, які набули своєї форми у слові. Уявлення, яким у момент появи не була надана відповідна словесна форма, зникають. Мовлення є перетворенням пережитих почуттів і уявлень у форму слів і зв'язних висловлювань, а отже – надання символічної форми власного досвіду.

Звертаючись безпосередньо до аналізу сутності мовленнєвого спілкування, слід насамперед визначити співвідношення мовлення з іншими психічними категоріями, такими як-от: мова, мовлення, мовленнєва діяльність.

Посідаючи особливе місце серед когнітивних процесів, мовлення, перш за все, філогенетично, історично і онтогенетично пов'язується із розумовими процесами та формується разом із ними.

Так, Ф. де Соссюр перший протиставив «мову» та «мовлення» як соціальне та індивідуальне, як потенційне та таке, що реалізується, як стійке та змінне, зробивши неоднорідність цих мовних явищ предметом широкого огляду [12].

В розумінні М. І. Жинкіна, мовлення не є простою маніфестацією мови, а має власну структурну та функціональну специфіку. Мова й мовлення не різні явища, а різні сторони одного явища. Мовлення є певним пізнавальним процесом, тоді як мова є системою засобів мовленнєвої діяльності. Проте, мовлення як фактор індивідуального життя людини без засвоєння певної мови є неможливим [5, с. 70].

Мовлення найтісніше пов'язане із мисленням і без нього у вищих своїх формах не існує. Сучасні психолінгвістичні дослідження свідчать про діалогічний характер мислення людини і, зокрема, її внутрішнього мовлення. Мисленнєва дія, думка часто розгортається як таке зіткнення різних позицій і підходів, яке знаходить своє відображення і у внутрішньому мовленні [6, 7, 9].

Мовлення у нормі завжди осмислене, а мислення здійснюється на мовній основі. Як наголошував О.О. Леонтьєв, мовлення не є простою вербалізацією, пошуком або підклеюванням словесних ярликів до мисленнєвих сутностей, а є творчою інтелектуальною діяльністю [7].

Мова є основним засобом передачі думок. За допомогою мови людина усвідомлює й розуміє свої думки. Великого значення співвідношенню мовлення і мислення надається у працях С. Л. Рубінштейна. Досліджуючи це співвідношення, автор зазначає, що слово виражає узагальнення, при цьому, воно є формою існування понять й думки. Мовлення генетично виникло разом із мисленням у процесі суспільної практики [9].

За визначенням В. А. Семиченко, мовлення є формою існування внутрішніх мисленнєвих дій і саме тому процес інтеріоризації (перетворення зовнішніх дій у мисленнєві), проходячи ряд етапів, обов'язково завершується етапом, коли дія коментується та контролюється вже за допомогою мовлення не зовнішнього, а внутрішнього [11, с. 56-59].

В.П. Белянін [1] у підручнику «Психолінгвістика» зазначає, що в процесі розуміння слухач встановлює між словами смислові зв'язки, які складають в сукупності смисловий зміст конкретного висловлювання, результатом якого є розуміння або ж нерозуміння смислового змісту висловлювання.

Отже, з точки зору В.П. Беляніна, доречне формулювання смислів мовцем і на підставі цього успішне формування смислів реципієнтів (слухачів) забезпечують доцільне мовленнєве спілкування.

Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування завжди співвіднесене із комунікативною ситуацією та орієнтоване на учасників мовленнєвого процесу. При цьому в ньому викладається позиція мовця з урахуванням знань і можливої емоційної реакції комунікантів-слухачів (реципієнтів). Очевидно, що як розгорнуте висловлювання так і текст включені в діяльність більш високого порядку, а ніж просто мовленнєве спілкування (заради спілкування). Формування смислів засвідчує не тільки контекстне розуміння, а й розуміння мовленнєвих намірів і прихованих мотивів [1, с. 50-51; 55].

Аналізуючи психологію мовлення, багато дослідників сходяться на думці, що розвиток свідомості нерозривно пов'язаний із мовленнєвою активністю. Так, розглядаючи різні аспекти проблеми мовлення й свідомості О. Р. Лурія наголошував на тому, що слово, мовлення займає центральне місце у формуванні людської свідомості [8]. Поділяючи цю позицію, О. О. Леонтьєв зазначав про те, що індивідуальна свідомість кожної людини, завдяки мовленню, не обмежується особистісним досвідом, особистісним спостереженням, підпитується та збагачується суспільним досвідом. Вчений наголошував, що процес присвоєння суб'єктом предметного світу у формі його свідомого відображення реалізується шляхом трансформування продукту діяльності завдяки функціонуванню мови [7].

Мова як прояв людського духу, як безперервну дію духу на членороздільний звук, засобами якого виражаються думки описував В. Гумбольдт. Відповідно, мову він визначав не як мертвий продукт, а як акт її постійного народження. Немає нічого глибокого, тонкого і багатооб'ємного у психіці людини, що не переходило б у мову. З іншого боку, дослідник звернув увагу на розуміння відмінностей мови не як різних

позначень одного й того ж предмету, а як його різного бачення, вводячи у цьому контексті важливе поняття мовної свідомості народу [4, с. 9].

Мовлення як своєрідна діяльність посідає провідну роль в структурі і механізмах психічної діяльності, у процесі психічного розвитку людини. Традиційним для вітчизняної психології є аналіз мовлення у контексті загальнопсихологічної теорії діяльності [1, 9, 13], яка інтерпретує діяльність як реальний процес, що складається із сукупності дій та операцій, а основну відмінність між видами діяльності вбачає у специфічності їх предметів. Людська діяльність не існує інакше, як у формі дії або ланцюга дій [13]. Розгляд мовлення в якості специфічного різновиду людської діяльності означає фіксування, з одного боку, її психологічного змісту (тобто предмета, засобів, продукту і результату, специфічних для мовленнєвої діяльності) і потреби як передумови будь-якої діяльності. З іншого боку, такий підхід припускає аналіз процесуальної сторони (фазовості) і зовнішньої структури (чи операціонально-мотиваційних планів діяльності).

В контексті основ теорії мовленнєвої діяльності, сформульованих О.О. Леонтьєвим, остання визначається автором як окремий випадок, основний вид знакової діяльності, що логічно і генетично переує іншим її видам. При цьому підході, зазначається далі, структура мовлення співпадає із структурою дії, а саме містить: наявність специфічної (самостійної або підпорядкованої) цілі; наявність специфічної мотивації; нормативність, що виявляється у факті соціального контролю за перебігом і результатом акту спілкування; результативність - міра збігу досягнутого результату з метою [7]. Проте вчений наголошує, що понятійний зміст термінів «мовлення» та «мовленнєва діяльність» є різним.

Мовленнєва діяльність або мовленнєва дія є спеціалізованим використанням мовлення для спілкування. Тоді ж як мовлення є потенційним компонентом будь-якої діяльності. Визначаючи мовлення як особливий та надто складний вид діяльності, В.А. Семиченко вказує, що воно, разом із тим, є складним процесом відображення дійсності у спеціальних символічних формах [11, с. 3].

Інше тлумачення мовленнєвої діяльності передбачає запропонований І.О. Зимньою [6] підхід до дослідження мовленнєвих процесів із точки зору теорії діяльності: а) трактування мовленнєвої діяльності не по відношенню до мовлення, а до процесу видачі і прийому повідомлення і б) визначення мовлення не як вираження думки чи навіть спілкування, а як способу формування і формулювання думки за допомогою мови в процесах говоріння, слухання, мова ж є знаряддям, за допомогою якого ці думки отримують остаточне оформлення.

Отже, автор визначає мовленнєву діяльність як активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес видачі і прийому сформованої і сформульованої за допомогою мови думки, спрямований на задоволення потреби людини в процесі спілкування [6, с. 9].

У сучасній психологічній науці поряд із діяльнісним підходом чітко визначився й інший, який припускає розгляд, передусім, мовленнєвого акту як події мови, спілкування, тобто активної соціальної взаємодії. Такий підхід активно розроблявся ще у 20-30-ті роки М. М. Бахтіним та Л.С. Виготським [2]. Теоретико-методологічні ідеї Л.С. Виготського містять положення про мовленнєве спілкування як єдність спілкування й узагальнення та знакової опосередкованості процесу спілкування.

Оригінальний і вагомий вклад у розробку проблеми психології мовлення внесли психолінгвістичні дослідження Н.О. Хомського [13]. Так, у працях цього відомого вченого викладається підхід про співвідношення мовлення із теорією інформації. Він наголошував на єдності процесів сприйняття та виробництва мовлення, що є відмінним від позиції Ч. Осгуда, а також є важливим кроком для подальшої реалізації уявлень про мовленнєву діяльність.

Мовлення – це діяльність спілкування, вираження впливу повідомлення через мову; мовлення – це мова в дії. Мовлення водночас єдине з мовою і відмінне від неї, це єдність певної діяльності спілкування й певного змісту, який позначає та шляхом позначення віддзеркалює буття. Мовлення є засобом спілкування й формою існування думки, свідомості [13].

Посідаючи важливе місце у життєдіяльності людини, мовлення виступає інструментом спілкування, пізнання, регуляції її поведінки, засобом розвитку й виховання.

Отже, у сучасній психологічній науці прийнято розрізняти поняття «мова» та «мовлення».

Так, сучасний український психолінгвіст Л.О. Калмикова у своїх працях зазначає, що мова – це система умовних символів, за допомогою яких передаються співвідношення звуків, які мають для людей певне значення й зміст. Мова виробляється суспільством і становить собою форму відображення в суспільній свідомості людей їх суспільного буття. Основне призначення мови полягає в тому, що, будучи системою знаків, вона забезпечує закріплення за словом певного значення. На противагу мові мовленням називається сам процес словесного спілкування [3].

І.М. Румянцева, автор інтегративної теорії мовлення, зазначає, що мовний сигнал не поступає в мозок людини ізольовано, лише у вигляді мовних знаків і кодів, він завжди супроводжується масою екстралінгвістичних стимулів, і в його сприйнятті працюють відразу всі органи чуттів і всі види аналізаторів. Розуміння мовлення відбувається тоді, коли починає відбуватися розрізнення мовленнєвих одиниць (фраз, слів) і слухач знаходить змістовний смисл у отриманій інформації [10, с. 124].

Література:

1. Беянин Б.П. Психолінгвістика: учебник. Москва: Флинта Московский психолого-социальный институт, 2013. 323 с.

2. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2017. 224 с.
3. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Навч. посіб. для студ. ВНЗ Київ: НМЦВО, 2013. 300 с.
4. Гумбольдт В. Введение во всеобщее языкознание. Москва: Просвещение, 1989. 357 с.
5. Жинкин Н.И. Механизмы речи. Москва: АПН РСФСР, 1958. 370 с.
6. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. Москва: МПСИ, Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2013. 432 с.
7. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2005. 287 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. 416 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и лицо. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 508 с.
10. Румянцева И. М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. Москва: ПЕР СЭ; Логос, 2015. 316 с.
11. Семиченко В. А. Психология общения: модульный курс (лекции, практ. занятия, задания для самостоят. работы) для преподавателей и студентов. Київ: Магістр - S, 2016. 152 с.
12. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию / Пер. с фр. Под ред. А. А. Холодовича. Москва: Прогресс, 1997. 695 с.
13. Хомский Н. О природе языка. Москва: Ком Книга, 2015. 288 с.

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА**Софія Драган
(Дрогобич, Україна)****КНИГА ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ВИДАННЯ**

Найдавніше значення слова «книга» є давно втраченим. Приблизно воно означає сувій паперу.

Точне і повне визначення поняття «книга» й досі залишається проблемою для дискусій у світовому книгознавстві. Існуючі десятки тлумачень «книги» як терміна не є досі загально прийнятими. Згідно до сучасних уявлень, книга – це книжкове видання, об'єм якого складає 48 сторінок.

Книжкове видання – видання у вигляді блока скріплених листків друкарського матеріалу будь-якого формату в обкладинці або політурці. Книга – дуже важливе джерело інформації.

Книга є продуктом книжкової справи – сукупності галузей культури і виробництва, пов'язаних із створенням і виготовленням книги, її розповсюдженням, зберіганням і вивченням.

Історія книги ділиться на два періоди: історія рукописної та друкарської книги.

В античному світі та середнівіки книги розмножували шляхом переписування. Рукописна книга – книга, текст й ілюстрації в якій відтворені від руки, на відміну від друкарської книги, відтворення якої здійснюється поліграфічним способом.

Форми рукописної книги є різноманітними. Наприклад, у культурі Стародавнього Сходу книга мала вигляд глиняної дощечки. У Єгипті, а пізніше в Стародавній Греції та Римі до IV-V ст. до н.е. книга існувала у формі папір усного і пергаментного сувою.

Згодом книга втратила форму сувою і прид баланову форму – вдвічі складений лист – «диплом». Це були дві дерев'яні дощечки, сполучені між собою. Греки та римляни аж до IV ст. використовували книги з дощечок або пластинок із слонової кістки з'єднані кільцями або ремінцями.

Декілька дощечок, що скріплені між собою, натертих воском, які стародавні римляни застосовували для письма, називають поліптихом. Поліптих є прототипом сучасної форми книги – кодекса. Кодекс – це прямокутні дощечки, сполучені шкіряною або іншою петлею. З'явою кодексу виникає політурка, яку спочатку робили з декількох склеєних листків папірису або пергаменту, а потім з дерев'яних дощечок, обтягнутих шкірою або матерією.

Найважливішою подією був винахід в Китаї паперу. До Європи його було завезено в XII ст., проте витіснив пергамент він лише в XIII-XV ст.

Не менш важливою подією в історії книги є винахід книго друкування в Європі у XV.

Початком книгодрукування в Україні вважається 1574 рік., а його родоначальником українського книгодрукування є Іван Федоров. Він заснував першу на українській землі друкарню, випустив на світ у Львові «Апостол», а також «Азбуку», що зіграла величезну роль в становленні української освіти.

Книга — це видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці чи оправі.

Книга має багато спільного з документом, оскільки є його різновидом. Разом з тим для книги характерна певна специфіка, що дозволяє відрізнити її від інших видів документів.

Фасетно-блочна схема класифікації документів дає можливість виявити основні відмінності книги від інших документів.

Книга – видання, що виходить одноразово, повторення якого заздалегідь не передбачено. Уразі повторення випуску книги говорять про повторне видання, перевидання. Окрім книг, як неперіодичні видання виходить велика частина друкарської продукції: брошури, листівки, ізографічні видання та ін. Періодичні видання (газета, журнал, бюлетень і тому подібне) не можуть бути книгами.

Книга, як і будь-який інший вид документа, може бути і оригіналом, і копією, а по місцю виходу в світ і території розповсюдження може бути місцевою, регіональною, загальнодержавною або зарубіжною.

Книга складається з внутрішніх та зовнішніх елементів.

Внутрішні (структурні) елементи книги розкривають інформацію, що утримується в ній. До них відносяться: текст, ілюстрації і декоративні прикраси.

Текст – головний елемент книги, що передає зміст книги, семіотичну інформацію, зафіксовану за допомогою визначеної послідовності знаків (найчастіше словесних), сприйманих візуально (виключення – книги для сліпих).

Ілюстрація (лат. *illustratio* – висвітлення, наочне зображення) – графічне зображення у виданні, що пояснює або доповнює текст.

Декоративні елементи (прикраси) – це незмістовні зображення – візерунки, орнаменти, віньетки, емблеми і т.ін.

До елементів зовнішнього оформлення книги належать: книжковий блок, обкладинка, перепліт, форзац, суперобкладинка, футляр, манжетка.

Книжковий блок – комплект скріплених у корінці зошитів або аркушів, що містить усі сторінки й комплектуючі деталі майбутнього видання, призначений для покриття обкладинкою або для вставки в палітурну кришку.

Книжкова смуга – це площа сторінки, зайнята текстом або зображенням.

Поле – це друковані ділянки по периметру сторінки видання. Їх на сторінці чотири: верхня, нижня, внутрішня й зовнішня).

Палітурка – міцне покриття з картону, пластмаси або картонних сторінок, обтягнутих шкірою, тканиною, папером, що з'єднується з книжковим блоком за допомогою форзаців і служить для захисту блоку від ушкодження й забруднення, а також для первісної інформації про видання і як елемент художнього оформлення.

Обкладинка – паперове покриття видання, не розраховане на тривале зберігання, іноді захищене плівкою прозорого полімеру, що з'єднується з книжковим блоком без форзаців.

Форзац – складений навпіл аркуш паперу або конструкція з двох аркушів, з'єднаних смужкою тканини, що скріплюють перший зошит книжкового блоку з передньою сторінкою політурки.

Суперобкладинка одягається на палітурку або основну обкладинку, приклеєну до книжкового блоку, і тримається за допомогою клапанів – широких відворотів, що згинаються на внутрішню сторону передньої й задньої сторінок політурки або основної обкладинки. Суперобкладинку рекламного або подарункового видання іноді замінюють манжеткою – це обгортка, паперова смужка (стрічка) зі склеєними кінцями, що закривають лише частину політурки.

Для забезпечення схоронності особливо коштовних книг їх вміщують у футляр – картонну або пластмасову коробку спеціальної форми для збереження книг.

Зовнішня й внутрішня форми видання тісно пов'язані зі змістом книги, є складовою частиною її змісту.

Кожна книга містить свій апарат – додаткові тексти, що включаються в неї, щоб створити читачеві більш сприятливі умови для користування нею (довідково-допоміжний апарат) і для кращого розуміння змісту (науково-довідковий апарат).

Титульна сторінка – як правило, перший двосторінковий аркуш книги, по лицьовій стороні якого розміщується необхідна для читача, продавця книгарні, фахівця в галузі інформації, бібліотекаря, бібліографа інформація.

Вихідні дані – сукупність даних, що характеризують видання й призначені для його оформлення, інформування споживачів, бібліографічної обробки й статистичного обліку (містять інформацію про осіб, що брали участь у створенні видання, заголовки, підзаголовки, вихідні й випускні дані, видавничу анотацію, реферат і т.ін., розміщені на титулі, його звороті, кінцевій смугі, на обкладинці або політурці, суперобкладинці).

Випускні дані – частина вихідних даних, що включає дату здавання видавничого оригіналу в набір, дату підписання видання до друку, формат паперу, частку аркуша, інші виробничі й техніко-економічні дані та ті, що розміщені на кінцевій смугі видання або на звороті титульного аркушу.

Зміст дає уявлення про склад книги, а також допомагає читачеві знаходити його розділи, що зацікавили, і підрозділи, глави і параграфи.

Колонтитул – довідковий текст над основним текстом смуги, що вказує читачеві який, матеріал надрукований на сторінці (у збірнику – твір і автор, у моновиданні – розділ і підрозділ твору, у словнику – слова або початкові букви чи буква алфавіту і т.ін.).

Книга проходить великий шлях від автора до читача і є результатом колективної праці. В процесі її створення автор та видавець докладають спільні зусилля: поліграфіст і розповсюджувач; автор, видавець і читач. Відсутність узгодженості між ними веде до утруднень, шкідливих для читача і книги.

Автор надає рукопис у видавничу організацію (видавництво), яка оцінює її якість, рецензує та редагує. Після цього оригінал видання передається в художню редакцію, яка розробляє проект, макетує оформлення видання. Далі укомплектований видавничий оригінал передають технічному редакторові, який виконує технічну розмітку для набору і репродукції. Через виробничий відділ видавничої організації матеріали передаються на поліграфічне підприємство.

Створення книги – це ланцюг змінюваних видів повідомлень: авторське повідомлення – видавниче повідомлення – поліграфічне повідомлення – книга-повідомлення.

Схема шляху від автора до читача: автор; видавництво; редактор; технічний редактор; художник, кресляр, фотограф; коректор; типографія; цех набору; друкарський цех; брошурний цех; оптова база; магазин, книгарня; читач.

Література:

1. ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення. - К.: Держстандарт України, 1994. – 53 с.
2. Головач А.С. Зразки оформлення документів. – Донецьк: Сталкер, 1997. – 348 с.
3. Комова М.В. Документознавство. – Львів: Тріада плюс, 2007. - 296 с.

Науковий керівник:

викладач спеціальних дисциплін Черватюк Вікторія Андріївна

КНИГА ЯК АРТЕФАКТНИЙ ДОКУМЕНТ

Цінність документа, його особливе історичне, художнє та культурологічне значення є основною ознакою, яка дозволяє віднести документ до розряду артефактних. Це не просто джерело інформації, а документ, який має особливу соціально-культурну цінність.

Як відомо, книга - це складний компонент культури, відділяти зміст книги від його матеріального втілення неможливо й неправомірно. Своім змістом книга могла вплинути на хід історії, але якщо її зовнішній вигляд буде скромним, непрезентабельним, дослідники часто не в змозі правильно визначити, яка цінність знаходиться у них в руках. З іншого боку, яскраво ілюстроване видання, яке далеко не завжди є шедевром книжкового мистецтва, може здаватися чимось надзвичайно рідкісним і видатним.

Таким чином, книжковим артефактом поза сумнівом є зразок мистецтва книги певної епохи, якщо це шедевр поліграфії або книжкового оформлення, але не менш важливим є і те, як дана книга або масив книг представляє книжкову культуру відповідної епохи в цілому.

Із історичної точки зору, характерні типові особливості видавничого оформлення книг у певний період не менш важливі, ніж окремі шедеври живопису. Наприклад, широкі поля першодрукованих книг або скромні, без титульних даних, палітурки книг XVIII ст. характерні саме для того чи іншого періоду й представляють собою рівень культури книговидавання певної епохи. Такі книги повинні зберегти первинний вигляд як артефакти свого часу.

Артефактний документ – документ, що має особливу соціально-культурну цінність, не властиву для даної категорії документів у цілому. Значна частина артефактних документів розглядаються як документні пам'ятки, зокрема й писемності, складова частина культурного надбання країни, нації, людства і, як правило, охороняються спеціальними законами.

До артефактних документів здебільшого відносять рукописи, що мають історичну, наукову, культурну цінність, стародруковані книги (манускрипти, палімпсести, інкунабули), раритети, рідкісні письмові й графічні видання, кінофотофонодокументи і т. ін.

До артефактних документів відносять і такі, що мали чи мають особливі умови чи обставини їх виникнення та побутування в зовнішньому середовищі. Такі документи вивчають з метою з'ясування їх «долі» або легенди, первинної приналежності, прив'язки до історичних подій, пам'ятних місць і т. ін.

Термін «рідкісна книга» є історично першим для визначення категорії цінності. Тут має значення й тираж видання, і інформація про знищення всього тиражу або значної його частини в силу різних обставин. Відомо, що інформація про знищення того або іншого видання часто призводила до порятунку або більш дбайливого зберігання частини тиражу, що залишилася. Іншими словами, цінність пам'ятки залежить від важливості його змісту, якості матеріалів, мистецтва виконання і кількості екземплярів. Цінність книжкових пам'яток визначається характеристиками двох складових книги - самого твору й способу його матеріального втілення (видання). У цьому полягає своєрідність книжкових пам'яток і складність виділення їх критеріїв. Наприклад, книга може бути видатною пам'яткою літератури завдяки цінності змісту тексту при посередньому поліграфічному виконанні, або ж, навпаки, може бути шедевром художнього оздоблення та поліграфічного виконання рядового, нічим не примітного тексту.

Отже, саме за такими критеріями визначення артефактної цінності і відбирають документи:

- важливість змісту;
- мистецтво виконання;
- якість матеріальної основи;
- кількість екземплярів.

Основою віднесення документа до артефакту (пам'ятка) може служити особлива цінність і унікальність змісту, передмови, супровідних статей, коментарів і т.п.

Документи цього виду відрізняються за внутрішньою структурою (складу, підбору й організації повідомлення в ньому).

Артефактні документи оснащені особливо складним апаратом. Крім основного тексту, вони можуть включати науково-дослідні статті, що пояснюють текст, великий текстологічний матеріал, історіографічні коментарі і різноманітні покажчики (тематичні, предметні, іменні). Як правило, артефактні документи мають особливу матеріальну основу, конструкцію, особливі умови побутування в зовнішньому середовищі. Вони виходять у покращеному оформленні, з численними ілюстраціями, часто в нестандартних формах, у плетіннях. Для їхнього видання нерідко використовують факсимільне відтворення.

Змістовна (інформаційна) цінність документа, його особливе історичне, художнє і культурологічне значення є основною ознакою, яка дозволяє віднести документ до розряду артефактних. Як уже відзначалося, це не просто джерело інформації, воно має особливу соціально-культурну цінність. Цінність книжкових пам'яток визначається характеристиками двох складових книги - самого твору й способу його матеріального втілення (видання). У цьому полягає своєрідність книжкових пам'яток і складність виділення їх критеріїв. Крім змісту, критерієм артефактності може служити і матеріальна основа документа, його форма: папір, плівка, шрифт, фарба, спосіб запису і відтворення інформації, обкладинка, плетіння, автор та ін.

В ідеалі, книжковими пам'ятками є видання, у яких органічно з'єднуються цінні в науковому, літературному, історичному або іншому значенні тексти з відповідним оформленням, тобто є цінні зразки книжкової культури: не тільки духовні, але й матеріальні пам'ятки культури. Це також перші (прижиттєві) твори, визнані пізніше класичними; книги, що якнайповніше представляють свою епоху - пам'ятки історії; книги - пам'ятки мистецтва, оформлені видатними художниками, незалежно від стилю або техніки виконання; перші зразки різної техніки друку, книги незвичних форматів, виконані на різних матеріальних носіях.

Книжковою пам'яткою може бути окремий екземпляр видання з автографом видатного діяча, з цікавими маргінальними записами, цінним екслібрисом, в унікальній палітурці, з додатковими вклейками тощо.

Особливу категорію складають нелегальні, заборонені цензурою видання; малотиражні, особливо бібліофільські видання; книги, основний тираж яких з різних причин був знищений.

Книжковими пам'ятками можуть бути певні книжкові колекції, зібрання, бібліотеки в цілому - як зібрання одиничних книжкових пам'яток або як пам'яток книжкового збору свого часу, тобто пам'яток культури певної епохи.

Роботу з артефактними документами згідно з законодавством України здійснюють бібліотеки, архіви, музеї, однак, залишається чимало невирішених питань і проблем, які виникають у процесі її становлення, економічними умовами, у яких на сучасному етапі реалізуються такі завдання як формування, збереження та розкриття вітчизняних колекцій пам'яток писемності та друку.

У бібліотеках, архівах, музеях, наукових установах артефактні документи, що визнані цінними й унікальними, як частина історичного, культурного надбання України перебувають під особливим контролем і обліком, задля їх збереження фізичний доступ до них обмежується.

Роботу із збереження артефактних документів організовано відповідно до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.), Закону України «Про внесення змін до Закону України», «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (2000 р.), Національної програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000-2005 рр. (затверджена постановою КМ України № 1716 від 15.09.1999 р.), стандартів: ДСТУ 7.50-90 «Консервація документів. Загальні вимоги»; ГСТУ 55.001-98 «Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду» та ін.; документів Міністерства культури і мистецтв України. Приймалися до уваги й «Основні правила зберігання та використання бібліотечних фондів».

Україна також підтримує Міжнародну програму ЮНЕСКО «Пам'ять світу», діяльність Консорціуму європейських наукових бібліотек по створенню зведеного каталогу книг періоду ручного друку, зусилля Бібліотечної Асамблеї Євразія по підготовці Закону «Книжкові пам'ятки» й відповідного стандарту, прийнятого країнами СНД.

Найважливіша задача бібліотек і інших установ держави складається в створенні спеціалізованих фондів рукописних і стародруків, рідких і особливо цінних документів нового часу, у забезпеченні їх схоронності і раціональної доступності для наукових, просвітительських і виховних цілей. Це один з напрямків загальнодержавної діяльності по реалізації закону про охорону і використання пам'яток писемності, історії і культури.

Література:

1. ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення.- К.: Держстандарт України, 1994. – 53 с.
2. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи[зі змінами]» від 13.12.2001р. №2888 //Відомості ВРУ. – 2002. - №11. – С. 81
3. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України /Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. — К., 2001.— 316 с.

Науковий керівник:

викладач спеціальних дисциплін Черватюк Вікторія Андріївна

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

**Олена Цапок, Таїса Агавердієва
(Черкаси, Україна)**

**СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЗАПОТРЕБУВАНІ ПЛАТФОРМИ ДЛЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ
КОНТЕНТУ СУЧАСНИХ ОНЛАЙН-МЕДІА**

Пришвидшений та певною мірою форсований розвиток соціальних мереж і стрімке зростання кількості дописувачів вінстаграмі, фейсбуці, телеграмі, а останнім часом ще й у мережі «ТікТок», істотно посилили їх роль в комунікаційно-інформаційному просторі. Це посутньо вплинуло на діяльність засобів масової інформації, які прагнуть нині використовувати соціальні мережі для розширення своєї присутності в інформаційному просторі та більшого охоплення цільової аудиторії.

Про доцільність такого розширення свідчать дані опитувань. Одне з них провела організація «Internews Україна». За його результатами, 74 % опитуваних послуговуються саме соцмережами, щоб дізнаватися новини [5]. Такий стан речей засвідчує те, що традиційні медіа потребують змін й адаптації до сучасних інформаційних реалій. Додамо, що на сьогодні соціальні мережі користувачі сприймають як достовірні джерела інформації та виявляють до них значний рівень довіри. Так, дослідження соціологічної групи «Рейтинг» свідчить про те, що новинам у соціальних мережах довіряють 37 % українських респондентів [3]. Зважаючи на зазначене, соціальні мережі стають для журналістів інструментом для диверсифікації сучасних медіа, тобто платформою для розширення їхньої присутності в інформаційному просторі й збільшення аудиторії.

Соціальні мережі як платформу для диверсифікації онлайн-медіа характеризували такі науковці, як А. Бондар [1], Т. Єжиганська [2], О. Кушнір [4] та інші. Вони вивчали сутність поняття, його завдання, принципи та шляхи реалізації загалом в медійному просторі та в інфопросторі України зокрема.

Варто зазначити, що термін «диверсифікація» означає процес розвитку діяльності того чи того підприємства (у нашому випадку медіа), який залежить від розширення діапазону видів та проникнення в нові сфери діяльності, опановування нових виробництв тощо. Проникнення цього поняття у сферу медіа означає використання соціальних мереж для розширення їхньої присутності в інформаційному просторі. Це збільшило можливості для розвитку онлайн-видань, оскільки в арсеналі засобів масової інформації залишилися і традиційні підходи до залучення аудиторії, й з'явилися інноваційні. Крім того, останнім часом помітно стала розвиватись інформаційна функція цих майданчиків, тоді як раніше вони більше використовувались для розваг. Нині швидкість та доступність соціальних мереж створила умови для інтеграції того контенту, який продукують ЗМІ в простір соціальних мереж.

У контексті дослідження варто звернути увагу на етимологію та зміст поняття «диверсифікація». Воно походить від латинських «diversus», тобто різний, та «facere» – робити. Спершу це поняття означало оволодіння різними невідомими до того типами виробництва, освоєння нових ринків збуту, а також переорієнтацію. Згодом це поняття потрапило у сферу медіа. У нашому випадку це перехід засобів масової інформації від звичних платформ до соціальних майданчиків. До таких дій, наприклад, у бізнесі спонукає бажання отримати нові можливості та розвинути свою справу. Натомість в медійній галузі мотивацією є прагнення розширення своєї присутності та збільшення цільової аудиторії.

Щоб застосувати диверсифікацію вдало, зокрема в галузі медіа, необхідно дотримуватися певних стратегій. Вони сприяють швидкому пристосуванню до тих чи тих змін, що відбуваються в галузі того ринку, для якого цей метод застосовують. Найпоширенішими є такі стратегії диверсифікації:

- концентрична, відповідно до якої в уже сформованому ринку послуг створюють нові пропозиції;
- горизонтальна, яка має на меті розвиток уже сформованого виробництва та введення нових заходів для його ефективнішої роботи;
- конгломератна, згідно з якою створюються дочірні організації, які пропонують новий вид діяльності.

Також виділяють ще вертикальні, горизонтальні та змішані типи диверсифікації. Однак така диференціація умовна, адже кожна фірма чи підприємство розробляє власний план диверсифікації, актуальний саме для них. Це ж повною мірою стосується й застосування диверсифікації в медіагалузі.

Ураховуючи вищевикладене, можна зазначити, що використання соціальних мереж для медіа є необхідним через ряд причин. Зокрема, вагомими з-поміж них є такі:

- соцмережі нарощують свою інформаційну функцію, оскільки опереджають усі традиційні засоби масової інформації в швидкості поширення новин;
- спілкування безпосередньо із активними дописувачами покращує репутацію медіа та допомагає розширити аудиторію;
- поширення новин через соціальні мережі є найоперативнішим способом обмінятися інформацією, який не вимагає великих обсягів, а навпаки, показує переваги стислого викладу повідомлення.

Крім цього, варто додати, що у соціальних мереж є доступ до масштабної аудиторії, яка абсолютно різноманітна. Серед плюсів можна виділити можливість безкоштовно просувати свої дописи за допомогою інструментів соціальних мереж, а це дозволяє примножити читачів видання. Робота онлайн-медіа в соціальних мережах передбачає зосередженість на творенні контенту та має різні шляхи й напрями його реалізації. Правильний підхід щодо цього передбачає такі напрями диверсифікації онлайн-ЗМІ в

соціальних мережах:

- активне залучення користувачів соціальних мереж до ознайомлення із пропонованим контентом;
- створення оригінального стилю подання новин;
- організація частоти транслявання інформаційних повідомлень;
- формування ексклюзивних рубрик та дописів;
- спілкування із аудиторією в реальному часі;
- оцінювання вподобань читачів та пошук шляхів їх задоволення;
- використання різноманітних опитувань, світлин, відеоробіт для покращення контенту на кожній із платформ та зацікавлення нових читачів.

Якщо описувати соціальні мережі з технологічного боку – це майданчик з дуже великим обсягом учасників, контент для якого створюють самі користувачі. Ця платформа утворює таке соціальне середовище, у якому громадськість може згуртуватися відповідно до своїх інтересів та обмінюватись думками із цього приводу.

Соціальні мережі є наслідком від постійної потреби людей у спілкуванні та зацікавленості у думках інших. Найпоширенішим визначенням терміну «соціальна мережа» прийнято вважати такий: це інтерактивна платформа, яка надає послуги комунікації, підтримки, утворення, розвитку та організації соціальних контактів, також і взаємообміну фактів про користувача через створення персонального акаунта.

Соціальні мережі, або соціальні майданчики, – це своєрідні об'єднання, засновані на індивідуальних зв'язках користувачів. Основним фактором цієї структури є діяльність міжособистісних зав'язків, які утворюються всередині неї. Якщо зважати на те, що «журналістика» як соціальний інститут виконує функції повного та безпристрасного інформування суспільства про соціальну дійсність, то якраз соціальні мережі суттєво розширюють можливості реалізації цієї функції.

Коли працівник медіасфери заплановано додається до певних угруповань в соціальних мережах, розширює коло своїх дописувачів, аналізує активність своїх «друзів» та їх публікації, верифікує поширену ними інформацію та далі поширює цю інформацію за допомогою класичних ЗМІ, – це підтверджує спроможність соціальних мереж конкурувати поряд з традиційними джерелами пошуку інформації. Водночас соціальні мережі використовують і для розповсюдження матеріалів, створених журналістом у процесі фахової діяльності та опублікованих у засобах масової інформації, таких як друковані видання, онлайн-ЗМІ, телебачення і радіо, інтегрованих під формат цієї платформи. Зазвичай це відбувається за допомогою поширення публікації на свою статтю, сюжет чи подкаст через сторінку видання у соціальній мережі або через акаунт автора.

Із сучасних реалій очевидно, що засобам масової інформації необхідно бути там, де їх потенційна аудиторія. Тож їхнім редакційним колективам насамперед потрібно зрозуміти, що це за аудиторія і який контент вона буде сприймати.

Ураховуючи ці чинники, можемо зазначити, що соціальні мережі – це ефективний майданчик медіа для інформування своєї аудиторії. Так, до прикладу для аналізу ми обрали соцмережі черкаського регіонального онлайн-медіа «Сіті Ньюз» та виявили таку тенденцію: найефективнішою для цього видання є соціальна мережа «Instagram», адже протягом року кількість дописувачів, які цікавляться цим медіа, зросла в ній від 295 підписників до 7854. Щодо шляхів просування контенту, то, наприклад, у цій соціальній мережі редакція поширює відформатовані новини, які вписуються в стрічку інстаграма, а також для просування дописів активно використовує інструмент «stories».

Другим за ефективністю для досліджуваного медіа виявився фейсбук, у ньому за рік кількість читачів зросла від 0 до 569 осіб. Переважно на цій платформі поширюється такий контент, як репости із сайту медіа, що дозволяє збільшувати трафік аналізованого видання.

Отже, на підставі наведеного, можемо стверджувати, що тим онлайн-медіа, які функціонують у сучасному просторі, варто зосереджуватись саме на взаємодії зі своєю аудиторією через майданчики в соціальних мережах. Оскільки такий вид інформування читачів дає змогу поширювати свої публікації на різні верстви населення, які навіть не є цільовою аудиторією видання. Світові тенденції на ринку медіа вже давно диктують осучаснені правила розвитку засобів масової інформації, зосереджуючи увагу на просуванні саме через соціальні мережі.

Література:

1. Бондар А. Соціальні мережі як інструмент формування внутрішнього і зовнішнього бренду території // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1–2. С. 82–87. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2012_1-2_13.
2. Єжижанська Т. ЗМІ у соціальних мережах: тенденції, можливості, перспективи // Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи. – 2015. – № 7–8 (6). – С. 62–68.
3. Іщенко Н. Скільки новин потрібно для людського щастя // Урядовий кур'єр. – 18.01.2018. – URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/skilki-novin-potribno-dlya-lyudskogo-shastyia/>.
4. Кушнір О. В. Поняття і суть стратегічних комунікацій в сучасному українському державотворенні // Право і суспільство. – 2015. – № 6. – С. 27–31.
5. Майже три чверті українців отримують новини із соцмереж // УКРІНФОРМ. – URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3624224-majze-tri-cverti-ukrainciv-otrimuut-novini-iz-socmerez.html>.

СКЛАД ТА НАПРЯМКИ ЗАХИСТУ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

В сучасній українській ринковій економіці обов'язковою умовою успіху підприємця у бізнесі, отримання прибутку та збереження в цілісності створеної ним організаційної структури є забезпечення економічної безпеки його діяльності. Одна з головних складових частин економічної безпеки - *інформаційна безпека*, яка досягається за рахунок використання комплексу систем, методів та засобів захисту інформації підприємця від можливих зловмисних дій конкурентів та з метою збереження її цілісності та конфіденційності.

Інформація, що використовується підприємцем у бізнесі та управлінні підприємством, банком, компанією чи фірмою, є його власною або приватною інформацією, яка являє собою істотну цінність для підприємця. Ця інформація є його інтелектуальною власністю.

Звичайно виділяють два види **власної** інформації:

технічна, технологічна: методи виготовлення продукції, програмне забезпечення, основні виробничі показники, хімічні формули, рецепти, результати випробувань дослідних зразків, дані контролю якості;

ділова: кошторисні показники, результати дослідження ринку, списки клієнтів, економічні прогнози, стратегія дій на ринку і т.і.

Власна інформація підприємця з метою її захисту може бути віднесена до комерційної таємниці та є **конфіденційною** при дотриманні таких умов:

- інформація не повинна відображати негативні сторони діяльності фірми, порушення законодавства та інші подібні факти;
- інформація не повинна бути загальнодоступною чи загальновідомою;
- виникнення чи отримання інформації повинно бути законним і пов'язано з витрачанням матеріального, фінансового чи інтелектуального потенціалу фірми;
- персонал фірми повинен знати про цінність такої інформації та навчений правилам роботи з нею;
- підприємцем повинні бути виконані дії по захисту цієї інформації.

Для документування інформації підприємця, яка є результатом творчої інтелектуальної праці в науці та виробництві, найбільш характерні не текстові, а зображувальні способи. Досить часто конфіденційна інформація документується фотографічними, відеографічними та іншими способами.

Цінність інформації може бути кошторисною категорією і відображати конкретний розмір прибутку при її використанні чи розмір збитків при її втраті. Інформація стає часто **цінною** через її правове значення для організації чи розвитку бізнесу, наприклад, установчі документи, програми та плани, договори з партнерами та посередниками і т. і. Цінність може відображати її перспективне, наукове, технічне чи технологічне значення.

Отже, власна цінна інформація підприємця не обов'язково є конфіденційною. Часто звичайний правовий документ важливо зберегти в цілісності та безпеці від викрадача чи стихійного лиха.

Цінну конфіденційну ділову інформацію, як правило, містять:

- плани розвитку виробництва;
- ділові плани;
- плани маркетингу, бізнес-плани;
- списки власників акцій та інші документи.

Найбільш цінні відомості про виробництво і продукцію, ринок, наукові розробки, матеріально-технічне забезпечення, умови контрактних переговорів, відомості про персонал, принципи управління фірмою, систему безпеки фірми і т.і.

Комерційна цінність інформації, як правило, недовготривала і визначається часом, необхідним конкуренту для створення тієї ж ідеї чи її викрадення та відтворення, опублікування та переходу до числа загальновідомих. Степінь цінності інформації та необхідна надійність її захисту знаходяться в прямій залежності.

Зарубіжні фірми з метою підвищення свого престижу та конкурентноздатності товарів часто використовують різні рекламні прийоми і, зокрема, створюють неіснуючі секрети. Такий "секрет" вміло розголошується зважаючи на загальновідому істину підслуханому вірять більше, ніж почутому.

Виявлення та регламентація реального складу інформації, що представляє цінність для підприємця і належить захисту, є основоположною частиною системи захисту. Склад цінної інформації визначається її власником і фіксується в спеціальному переліку.

Перелік цінних відомостей, що складають таємницю фірми, є постійним робочим матеріалом керівництва фірми, служб безпеки та конфіденційної документації. Він регулярно оновлюється, коректується та являє собою інвентарний список відомостей про конкретні роботи, конкретну продукцію, конкретні дослідження, конкретні контракти і т. і. В перелік включаються дійсно цінні відомості про кожну роботу фірми, хоча певна номенклатура типових відомостей в переліку може міститися.

В кожній позиції переліку рекомендується вказувати гриф конфіденційності відомостей, прізвища співробітників, які мають право доступу до них і які несуть відповідальність за їх зберігання, термін дії

грифу або найменування події, яка знімає це обмеження, види документів та баз даних, в яких ці відомості фіксуються і зберігаються.

Важливим завданням переліку є подрібнення комерційної таємниці на окремі інформаційні елементи, відомі різним особам. В свою чергу, закріплення конфіденційних відомостей за конкретними документами дозволяє виключити можливість безпідставного видання документів або включення в них надмірних даних.

Аналогічні переліки в якості розділів, що входять б загальний перелік відомостей, які складають таємницю фірми, можуть мати її великі структурні підрозділи.

На основі переліку відомостей складається і ведеться перелік (список) документів фірми, що підлягають захисту і мають відповідний гриф обмеження доступу.

Під конфіденційним (закритим) документом, тобто документом, до якого обмежений доступ персоналу, треба розуміти необхідним чином оформлений носій цінної задокументованої інформації, яка складає інтелектуальну власність підприємця.

Особливість конфіденційного документу в тому, що він представляє собою одночасно: масовий носій захищеної інформації, основне джерело накопичення та розповсюдження цієї інформації, в тому числі її розголошення (витоку), і обов'язковий об'єкт захисту.

Конфіденційний характер включеної в документ інформації позначається грифом обмеження доступу до документа, який ініціює виділеній; його з загального потоку і обробку в спеціальному автономному режимі, а також поширює на документ захисні та інші міри підвищеної уваги та контролю.

Гриф обмеження доступу до документа або гриф конфіденційності представляє собою службову відмітку (реквізит), яка проставляється на носії інформації чи супровідному документі.

Інформація і документи, віднесені до підприємницької таємниці, мають **декілька рівнів** грифів обмеження доступу, відповідних різним степеням конфіденційності інформації:

- **перший**, найнижчий і масовий рівень - грифи "Комерційна таємниця", "Конфіденційно", "Конфіденційна інформація";

- **другий рівень** - "Комерційна таємниця. Строго конфіденційно", "Строго конфіденційно", "Строго конфіденційна інформація", "Конфіденційно - Особливий контроль".

В практичній діяльності може використовуватися також однорівнева система грифування (грифів тільки першого рівня) або інколи - трьохрівнева, при якій вводиться вищий гриф - "Комерційна таємниця особливої важливості".

Під означенням грифу завжди вказується номер примірника документа, термін дії грифу або інші умови його зняття, а також уточнювані відмітки типу - "Особисто", "Тільки адресату" та ін.

Документи і інформація, віднесені до професійної таємниці (наприклад, лікарської таємниці, таємниці страхування), як правило, грифу обмеження доступу не мають, тому що в повному об'ємі є конфіденційними. В даному випадку конфіденційні масиви документів в цілому, наприклад історії хвороби, масиви облікових персональних даних та ін.

На цінних, але не конфіденційних документах може проставлятися гриф (напис, штамп), що передбачає особливу увагу до зберігання такого документа. Наприклад: "Власна інформація фірми", "Інформація особливої уваги", "Копії не знімати", "Зберігати в сейфі" і т.д. Можуть використовуватися додаткові кольорові ідентифікатори цінних і конфіденційних документів та справ для їх швидкого візуального виділення і контролю використання в процесі роботи.

Гриф конфіденційності присвоюється документу:

виконавцем на стадії підготовки проєкту документу;

керівником структурного підрозділу або керівником фірми на стадії узгодження або підписання документу;

адресатом (отримувачем) документу на стадії його первинної обробки в службі конфіденційної документації.

Зміна грифу конфіденційності документу проводиться при зміні ступеню конфіденційності відомостей, що містяться в ньому. Підставою для зміни чи зняття грифу конфіденційності є:

відповідне коректування переліку конфіденційних відомостей або конфіденційних: документів фірми; закінчення встановленого терміну дії грифу;

наявність події, при якій гриф повинен бути змінений або знятий (наприклад, закінчення дії контракту, вимога замовника продукції, опублікування опису виробу в пресі, патентування винаходу і т.д.)

Після зняття грифу документ передається до служби відкритої документації фірми. Про зміни або зняття грифу робиться відмітка на самому документі, яка посвідчується підписом керівника, який підписав або затвердив цей документ. Про внесення в документ такої відмітки повідомляється зацікавленим особам та підприємствам.

З метою своєчасної зміни або зняття грифу конфіденційності з документів рекомендується регулярно переглядати облікові (інвентарні) картотеки (журнали, списки) конфіденційних документів та виявляти ті документи, які можуть бути видалені з банку документів, що контролюються та захищаються.

Отже, будь-яка підприємницька діяльність завжди пов'язана із створенням, використанням та зберіганням значних об'ємів інформації та документів, що представляють певну цінність для фірми які належать обов'язковому захисту від різного виду погроз. З цією метою на носії інформації позначається

гриф обмеження доступу, який відносить цей носій до категорії захищених конфіденційних документів і ініціює включення по відношенню до нього системи захисних мір.

Література:

1. ДСТУ 2732-94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1994. – 53 с.
2. Комова М.В. Діловодство. – Львів: Тріада плюс, 2006. – 217 с.
3. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 №2657/ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 48.

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

**Ілля Кохановський, Наталія Журавська
(Київ, Україна)**

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД

В нашій країні почалась широкомасштабна війна яка змінила абсолютно всіх українців та нанесла радикальну шкоду суспільству та природі, «не так страшна війна як її наслідки», зробивши її головною екологічною проблемою в Україні, яка поглинає всі інші [1].

Вплив воїни та її наслідки знищує доступ до житла, що є критично важливим для кожного українця, в тому числі, наявність дому може врятувати життя не одній людині. Проаналізував моніторинговий сервіс впливу війни на питання житла та житлового забезпечення в Україні можна зрозуміти, що його мета — зафіксувати найважливіші рішення та події у сфері нерухомості під час війни, окреслити основні виклики і сформувані підґрунтя для житлової політики в майбутньому, що може облегшити долю всіх тих, хто залишився без житла через війну.

Наразі архітектори з Канадської студії WZMNArchitects розробили модульну систему, що швидко зводиться, для порятунку тисяч будівель по всій Україні, які виявилися частково або повністю зруйновані через обстріли російських окупантів.

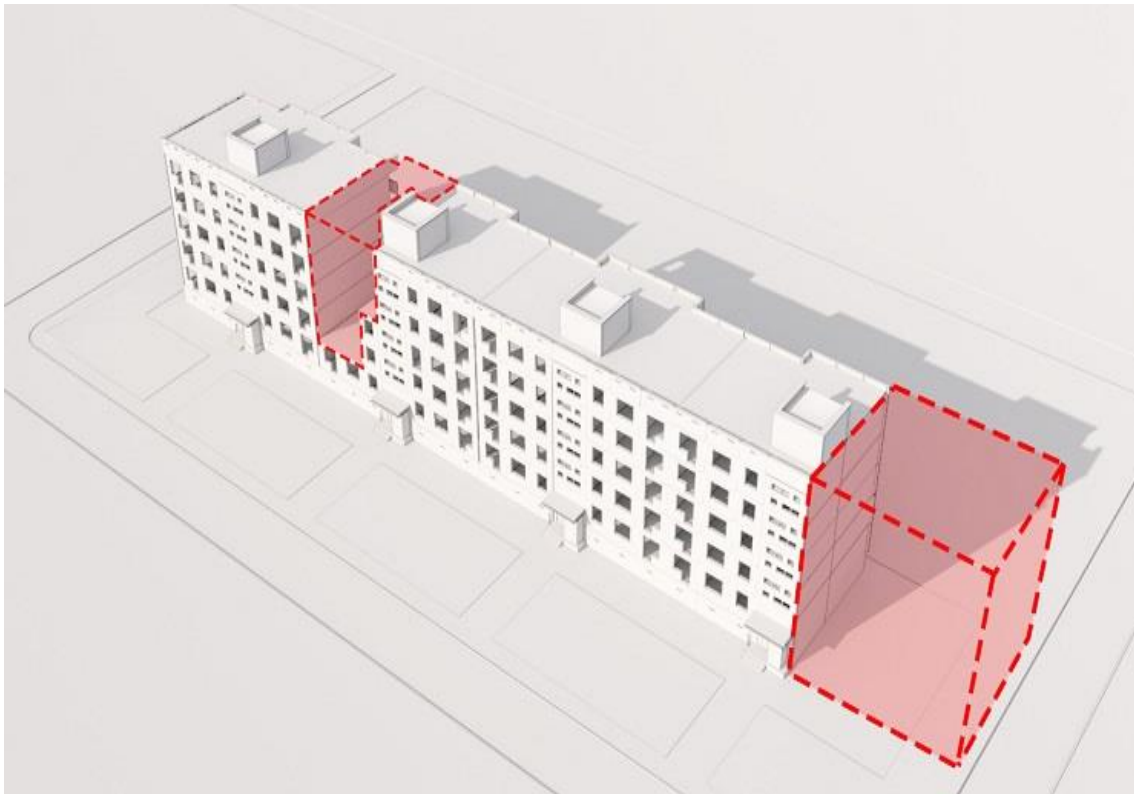
Як повідомляє Arch Daily, метою розробленої системи є інтеграція будівельних технологій у будівлі для створення більш стійких структур. Зокрема, студія створила концепцію реконструкції «хрущовки» – п'ятиповерхової бетонної панельної або цегляної будівлі, побудованої в роки холодної війни за часів СРСР. Проект називається Speedstac.

Це збірно-модульна будівельна система з ISP (Intelligent Structural Panel), яку компанія розробила спільно з Stephenson Engineering та Intelligent Engineering. Панель ISP виготовляється на місці (рис. 1), встановлюється на місці з мінімальними затратами праці та на 100% готова після підключення [2].

Рис. 1. Процес реставрації будинку панельною системою

Панель ISP виготовляється за межами об'єкту, встановлюється на місці за допомогою мінімальної робочої сили та є на 100% готовою після «підключення». Бетонні модулі значно зменшують обробку (наприклад, гіпсокартон, ковролін, плитку), що економить матеріали та потребує менше робочої сили [2].

Рис. 2. Зони пошкодженої ділянки

Якщо будинок зруйнований лише частково – заміна модуля буде відносно простою (рис. 2), адже тогочасна забудова є прикладом блокового будівництва. Комплексну відбудову зруйнованих будинків доведеться почати з розчистки знищених секцій. Після цього на їхнє місце накладають бетонні модулі. Під час монтажу конструкції вже матимуть вмонтовані (рис. 3) інженерні комунікації – їх доведеться лише під'єднати до наявної інфраструктури будинку.

Розробники стверджують, що завдяки високоміцному бетону з усіх сторін блоків, споруди зможуть продовжити свій житловий цикл з урахуванням будівельних норм. Цей бетон також містить «спеціальний з'єднувач», який полегшує процес складання будівель разом, прискорює час зведення та робить рішення, в тому числі [3], економічно ефективним. Наразі концепцію схвалило посольство України в Канаді. Надалі розробники планують співпрацювати з українським урядом.

Рис. 3. Відновлені зони пошкодженої ділянки

Таким чином, розроблені системи є інтеграцією будівельних технологій для будівництва для створення більш стійких структур впровадження яких є потужною концепцією реконструкції будинків.

Література:

1. Журавська Н.Є. Основи екології: конспект лекцій / Н.Є. Журавська. – К.: КНУБА, 2022. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://teams.microsoft.com/_/#/apps/d7958adf-f419-46fa941b1b946497ef84/sections/MyNotebook (Дата звернення 7.10.2022). - Назва з екрану.
2. Канадська фірма пропонує фрагмент у відновленні будинків пошкоджених під час обстрілів. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/09/21/kanadska-firma-proponuye-rozumnu-modulnu-systemu-dlya-vidnovlennya-poskodzhenyh-budynkiv-v-ukrayini/> (Дата звернення 10.11.2022).
3. Журавская Н.Е. Биоповреждения бетонных конструкций, мероприятия по восстановлению / Н.Е. Журавская, К.В. Шевченко и др. // Міжнародна науково-практична онлайн-конференція «Invermental protection - 2020», присвячена всесвітньому дню захисту довкілля, 5 червня. Збірник. Н.-м. робіт. - К.: КНУБА, 2020. – с. 115-118.

СЕКЦІЯ: ФІЗИКА

**Темирхан Бижигитов, Гулайм Оразымбетова, Абзал Кыздарбеков
(Тараз, Казахстан)**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ КОЭФФИЦИЕНТА ПОВЕРХНОСТНОГО
НАТЯЖЕНИЯ ВОДНЫХ РАСТВОРОВ**

Изучение физических процессов, происходящих на границах контакта молекул жидкостей, растворов и смесей друг с другом или с твердыми телами, является одной из актуальных проблем. Изучение влияния добавок и внешних параметров на взаимодействие молекул и поверхностное натяжение имеет большое теоретическое и практическое значение. Ведь, изменяя поверхностное натяжение, мы можем управлять явлениями как испарение, прилипание, впитывание жидкости [1, с. 336-360].

При соприкосновении любой жидкости с другими телами, т. е. газом, жидкостью, твердыми телами, между их молекулами возникают силы взаимодействия. Два соприкасающихся тела могут различаться по природе и плотности. Благодаря этим свойствам силы их взаимодействия также могут быть различными. Конечная сила направлена на объем жидкости или объем тела, контактирующего с ней. Под действием этой силы молекулы проникают вглубь по поверхностному слою жидкости или в контактную среду. Следовательно, совершается работа по изменению положения молекул. Если жидкость соприкасается со своим паром, то сила, действующая на молекулы, находящиеся в поверхностном слое, направлена внутрь жидкости. Это связано с тем, что плотность жидкости больше плотности насыщенного пара. Поэтому сила, действующая со стороны воды на молекулу поверхностного слоя, больше силы, действующей со стороны пара. Поэтому при движении молекулы из поверхностного слоя внутрь жидкости знак проделанной работы «положительный», а при обратном - знак проделанной работы «отрицательный». Эти закономерности учитываются в ходе исследования [2, с. 236-345].

Органические поверхностно – активные вещества, которые используют для снижения поверхностного натяжения воды способны изменять механические свойства металлов. Ориентация молекул мыла на границе раздела двух фаз вода –воздух и приводит к снижению поверхностного натяжения воды и увеличению моющего действия сильного раствора. Растворимость в воде находится в зависимости от характера катиона. А катион зависит от плотности мыла. Например, зеленое, жидкие, твердые мыла, снижение поверхностного натяжения вод способствуют отделению различных жировых загрязнений, а адсорбционные слои, обладающие высокой структурной вязкостью, препятствуют слипанию этих частиц друг с другом и их вторичному прилипанию к очищенной твердой поверхности. Моющее действие мыла до настоящего времени окончательно не изучено. Одно из возможных объяснений этого явления связана со снижением поверхностного натяжения воды при попадании в нее мыла. Поверхность содержащая капельки жира вместе с загрязненными частичками, при обработке ее воды не очищается, так как жировые частицы не смачиваются водой.

Устройство для изучения температурной зависимости коэффициентов поверхностного натяжения моющих средств и мыльных растворов от температуры показано на рисунке №1.

Зависимость коэффициентов поверхностного натяжения концентрации $\frac{1}{120}$ раствора хозяйственного мыла $\frac{0,25}{120}$, $\frac{0,5}{120}$, $\frac{1}{120}$ раствора ариеля от температуры изучалась классическим методом.

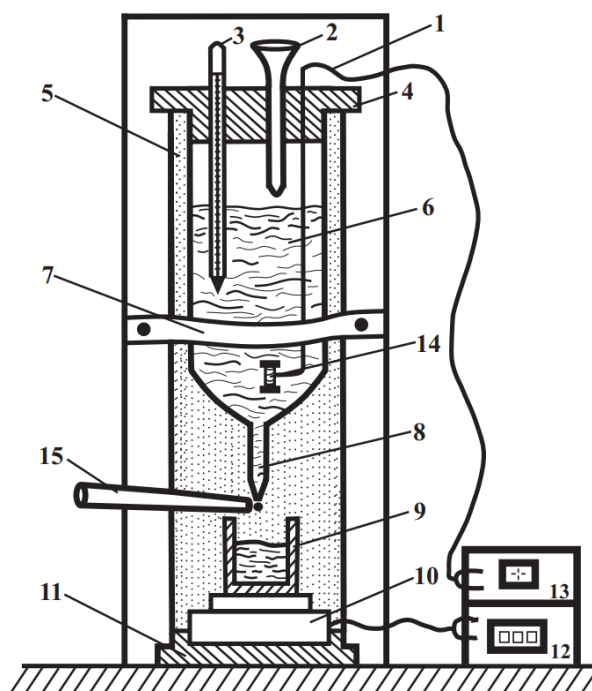

Рисунок №1. Структура установки для исследования температурной зависимости коэффициентов поверхностного натяжения жидкостей.

1 - пластина для крепления прибора, 2 - воронка для заливки жидкости, 3 - термометр, 4 - стеклотекстолитовый колпачок, 5 - пенопласт, 6 - жидкость, 7 - крепление прибора, 8 - пробирка, 9 - цилиндрический контейнер, 10 - электронные цифровые весы. 11 - крышка для размещения емкости и электронных весов, 12 - показание весов, 13 - источник переменного тока, 14 - нагреватель, 15 - трубка для подсчета капель.

$n = \frac{1}{120}$ Приготовление раствора путем добавления одного грамма моющего средства в 120 граммов воды. Массы водного мыла и Ариэля измеряли на электронных весах: Измеряем массу емкости без жидкости. Затем измеряем массу емкости, наполненной каплями. Разница между ними дает массу капли внутри емкости коэффициент поверхностного натяжения рассчитывается по следующей формуле [3, с. 456-480]:

$$\alpha = \frac{mg}{n\pi d}$$

где m – масса капли в сосуде, g – ускорение свободного падения, n – количество капель, d – диаметр трубки. Весы и емкость прикреплены на нижнюю часть системы. Каждые 10°C его очищают, открывая нижнюю крышку капельницы [4, с. 359-371].

Точность измерения электронных весов составляет 10^{-5} кг, точность измерения температуры составляет $\pm 1^\circ\text{C}$. В зависимости от концентрации раствора и температуры за 60 сек из капилляра отрываются 35-40 капель.

В нашем случае $n=200$, $d=5 \cdot 10^{-3}$ м, $g=10$ м/с², $\pi = 3,14$ в зависимости от концентрации раствора и температуры за 60 сек из капилляра отрываются 35-40 капель.

В табл. 1 сравниваются результаты, взятые из справочника и наши для хорошо изученной дистиллированной воды с целью контроля собранного измерительного прибора, как видно из таблицы существует небольшая разница между ними. Поэтому собранную установку можно использовать для исследовательской работы.

Таблица №1 – дистиллированная вода.

t, °C	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M} [1]$	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M}$	$\frac{\Delta \alpha}{\alpha} \cdot 100\%$
20	7,15	7,10	0,05
30	6,92	6,90	
40	6,70	6,67	
50	6,63	6,59	
60	6,41	6,37	
70	6,22	6,18	
80	6,02	5,93	
90	5,84	5,85	

В таблице №2 приведена температурная зависимость коэффициента поверхностного натяжения в зависимости от концентрации мыла и Ариэль в воде

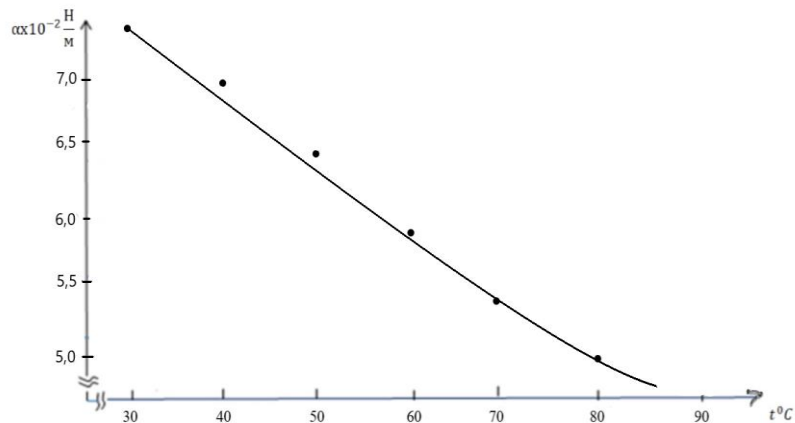
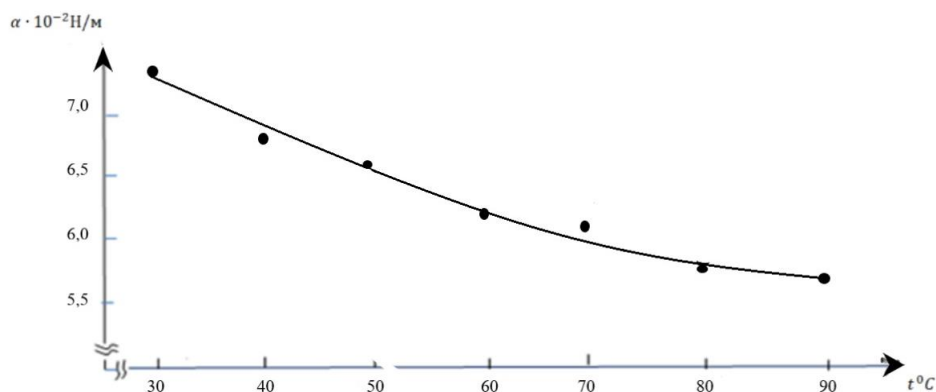

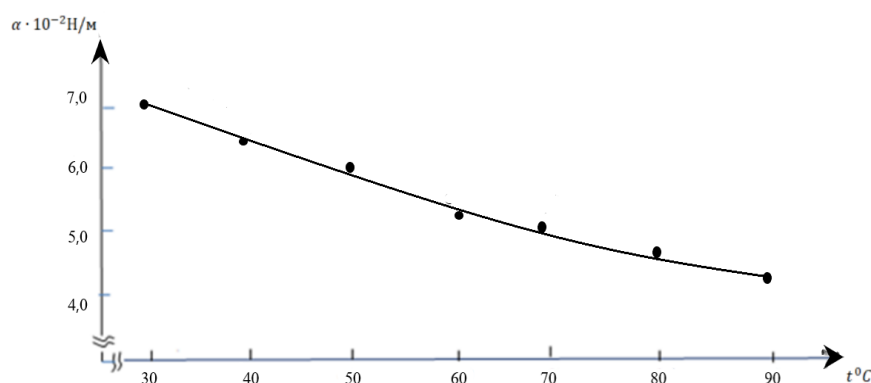
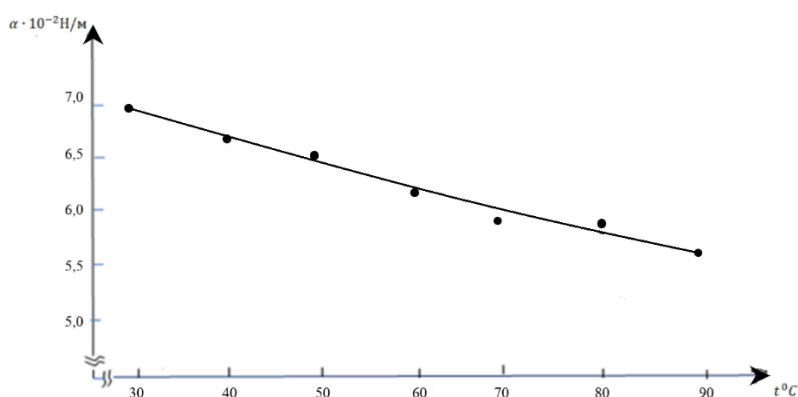
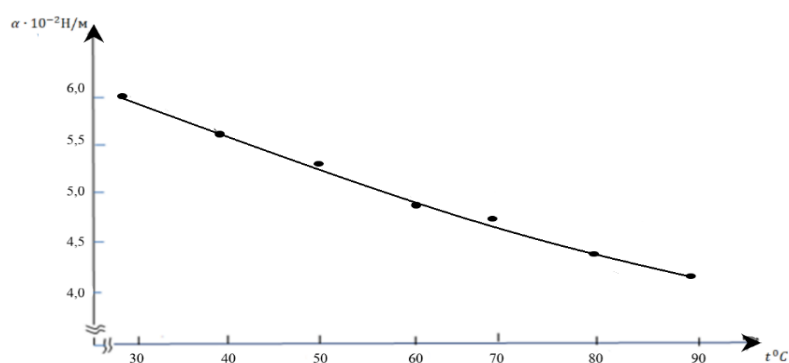
№2 таблиця

Концентрація мила в воді			Концентрація Ариэля в воді		
t, °C	n	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M}$	t, °C	n	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M}$
30	1/120	7,26	25	1/120	7,20
	0,5/120	7,35		0,5/120	7,15
	0,25/120	7,43		0,25/120	7,11

В таблиці №3 представлена температурна залежність різних концентрацій мильного розчину і Ариэля в воді

Концентрація мила в воді		Розчин Ариэля в воді
n	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M}$	$\alpha \cdot 10^{-2} \frac{H}{M}$
$\frac{1}{120}$	7,26	7,20
	6,98	6,90
	6,30	6,50
	5,99	5,55
	5,95	5,50
	5,92	5,00
	5,90	4,6
$\frac{0,5}{120}$	7,10	7,05
	6,70	6,40
	6,50	6,00
	6,25	5,45
	6,12	5,25
	5,40	4,80
	5,74	4,45
$\frac{0,25}{120}$	9,95	6,00
	6,71	5,52
	6,50	5,48
	6,10	4,58
	5,58	4,55
	5,56	4,40
	5,52	4,20

Рисунок №1. Графік $\alpha = \alpha(t)$ розчину Ариэля з концентрацією $\frac{1}{120}$ Рисунок №2 представляє собою графік залежності $\alpha = \alpha(t)$ мильного розчину з концентрацією $\frac{0,5}{120}$

Рисунок № 3 представляет собой график $\alpha = \alpha(t)$ раствора Ариэля с концентрацией $\frac{0,5}{120}$ Рисунок № 4 График $\alpha = \alpha(t)$ раствора мыла в воде с концентрацией $\frac{0,25}{120}$ Рисунок № 4. График $\alpha = \alpha(t)$ водного раствора Ариэля с концентрацией $\frac{0,25}{120}$

Из приведенных таблиц и графиков при увеличении концентрации исследуемых моющих средств в воде видно, что коэффициенты поверхностного натяжения уменьшаются. Коэффициенты поверхностного натяжения уменьшаются при повышении температуры образцов. По результатам экспериментальных измерений и расчетов аномальных явлений не наблюдалось. Все согласуется с теорией, зависимость $\alpha = \alpha(t)$ незначительно отклоняется от линейной зависимости [5-7].

Построены графики $\alpha = \alpha(t)$, и даны теоретические пояснения, определены концентрации и температурной зависимости растворов моющих средств в воде, влияющих на улучшение их качества.

1. Собрано установка для исследования зависимости коэффициента поверхностного натяжения жидкостей от температуры.

2. Построены графики зависимости коэффициентов моющих средств от концентрации и температур

3. Сделаны анализы экспериментальных и теоретических результатов и уделены внимание на их практические значения.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. А.К. Кикоин Молекулярная физика. Учебное пособие, М.: «ФМ», 1963, 500 с
2. А.Н. Матвеев Молекулярная физика. Учебник, М.: «Высшая школа», 1987, 358 с
3. Т. Бижигітов Жалпы физика курсы. Оқулық, Алматы, «Экономика», 2013, 890 б.
4. Т. Бижигітов, Е. Ақтаев Молекулалық физика. Алматы, «Экономика», 2017, 481 б.

5. Т. Бижигитов, А. Аманбаева, З. Нұржігітова Сұйықтардың беттік керілу коэффициенттерінің температураға тәуелділігін сақина әдісімен зерттеу. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті. Хабаршы №3(43), 2020-2021
6. Х. Кухлинг справочник по физике М.: «Мир», 1982, 488 с. 131-139
7. Т. Бижигитов Статистика физика. Физикалық кинетика Алматы «Альманахъ», 2022, 305 бет.

Научный руководитель:

профессор, кандидат физико-математических наук Бижигитов Темирхан.

А.М. Манасбай
(Алматы, Қазақстан)

СЕГНЕТОЭЛЕКТРИКТЕРДІҢ ПОЛЯРИЗАЦИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН «ВП ФИЗИКА» БАҒДАРЛАМАСЫ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУ

Сегнетоэлектриктер – белгілі температуралар аралығында (сегнетоэлектрлік фазаға сәйкес) бағыты сыртқы әсерлер арқылы (электр өрісімен немесе механикалық кернеулермен) өзгертіле алатын спонтанды поляризацияланған кристалл диэлектриктер (соның ішінде сұйық кристаллы). Сегнетоэлектриктерде бір жақты бағытталған спонтанды поляризация аймақтары – сегнетоэлектрлік домендер бар. Сегнетоэлектриктер көп доменді күйден монодоменді күйге өтуі мүмкін. Сегнетоэлектриктердің осы қасиеті ЕЭМ-ның еске сақтау құрылғыларын жасауда пайдаланылады. Көптеген сегнетоэлектриктердің диэлектрлік өтімділігі және пьезоэлектрлік константаларының аномальды жоғары мәндері болады және сегнетоэлектриктердің физикалық қасиеттері температураға тәуелді.

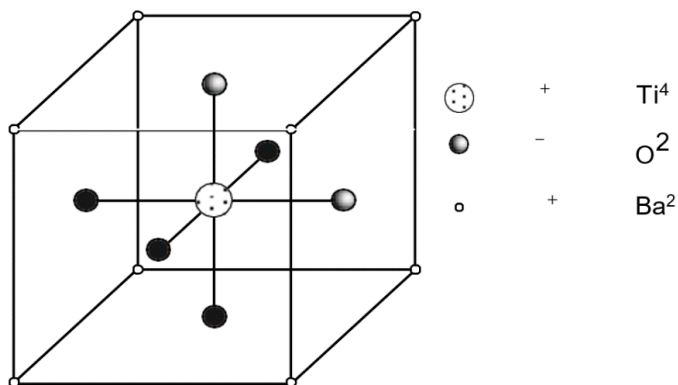
Жалпы алғанда сегнетоэлектриктерді техникалық қолдануда бірнеше бағыт бар, олардың ең маңыздылары:

- 1) меншікті сыйымдылығы үлкен болып келетін төменгі жиілікті кішкентай конденсаторларды дайындау;
- 2) диэлектрлік күшейткіштерді, модуляторлар және басқа да басқарылатын құрылғылар үшін үлкен бейсызықты поляризациялы материалдарды қолдану;
- 3) санау-есептеу техникасында жад ұяшықтары ретінде сегнетоэлементтерді пайдалану;
- 4) лазерлік сәулеленуді модуляциялау және түрлендіру үшін сегнето - және антисегнетоэлектрик кристалдарын пайдалану;
- 5) пьезоэлектрлік және пирозэлектрлік түрлендіргіштерді дайындау. Сегнетоэлектриктердің ең керемет ерекшелігі поляризацияның сыртқы электр өрісіне тәуелділігі, қарастырып отырған мақалада сегнетоэлектриктердің дәл осы қасиеттері қамтылады.

Сыртқы электр өрісі домендердің электрлік моменттерінің бағытын өзгертеді, бұл өте күшті поляризация әсерін тудырады. Бұл сегнетоэлектриктерге тән диэлектрлік өтімділіктің жоғары мәндерінің болуымен түсіндіріледі. Домендік поляризация домендік шекаралардың ығысуы есебінен жаңа домендердің пайда болуы мен өсу процестерімен байланысты. Диэлектрлік гистерезис өрістің әсерінен домендік шекаралардың қайтымсыз ығысуына байланысты. Гистерезис ілмектерін қарастыру сегнетоэлектриктің поляризациясындағы домендердің рөлі туралы көрнекі түсінік алуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта жүзден аса сегнетоэлектрик белгілі. Отандық өнеркәсіп әртүрлі электрлік сипаттамаларымен ерекшеленетін жоғары бейсызық қасиеттері бар ферро-керамикалық материалдардың үлкен тобын жасады. Осы материалдардың негізінде әртүрлі режимдерде жұмыс істеуге арналған "варикондтар" электрэлектриктерінің сериясы жасалды.

Ең танымал барий титанаты $BaTiO_3$. мысалында спонтанды поляризацияның табиғатын қарастыруға болды. Барий титанатының Кюри нүктесі $120^{\circ}C$. Бұл ретте $120^{\circ}C$ -тан жоғары температурада бұл зат қарапайым бірлік ұяшыққа ие (сурет 1).

Сурет 1. Барий титанатының Кюри нүктесі $120^{\circ}C$ -тан жоғары температурадағы қарапайым бірлік ұяшығы

Ұяшық текше, ортасында титан атомы, текшенің шыңдарында барий атомдары, ал беттік қырлар орталықтарында оттегі атомдары орналасқан. Барлық зарядтар симметриялы орналасқандықтан бірлік ұяшық дипольдық моментке ие болмайды. Егер, алайда, Ti^4 және O^2 иондары Ba^{2+} иондарына қатысты ығысатын болса (тербеліс нәтижесінде), белгілі бір конфигурациямен дипольдер түзілетін болады.

Зерттеулер $BaTiO^3$ иондарының Ti^4 және O^2 иондары сияқты ығысуларының болатынын көрсетеді. Ti^{4+} иондары Ba^{2+} иондарына қатысты $+0,05 \text{ \AA}$ ($1 \text{ \AA} = 10^{-10} \text{ м}$), шамасына ығысады, ал O^2 иондары $0,10 \text{ \AA}$ шамасында. Титан мен оттегі иондарының осындай ығысуында поляризация векторы $1,6 \cdot 10^{11} \text{ Кл/м}^2$. Поляризация векторының тікелей өлшемдері тәжірибе қателері шегінде бірдей шаманы береді.

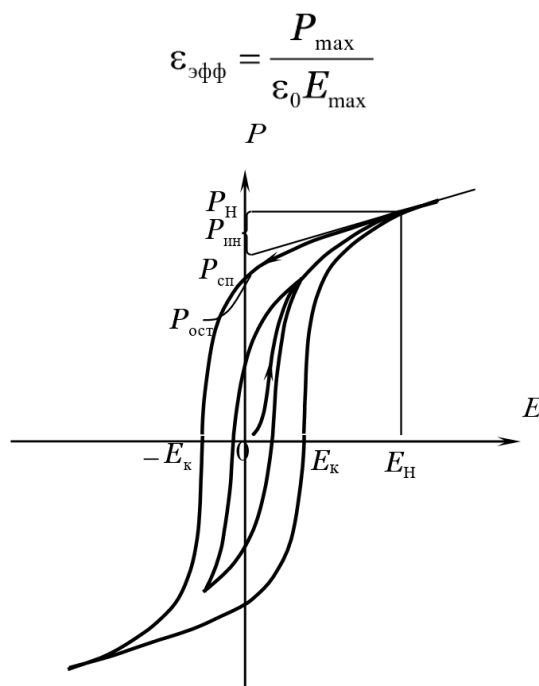
Сегнетоэлектрлік гистерезис – сегнетоэлектриктің $\vec{P}$ поляризация векторының сыртқы электр өрісінен $\vec{E}$ екіұшты тәуелділігі. Әдетте сегнетоэлектриктер (температураның белгілі бір интервалында) жеке аймақтарға бөлінеді – өздігінен (өздігінен) поляризация аймақтары – домендерге (сурет 2), бұл аймақта сыртқы электр өрісі болмаса да үлкен электр моменті пайда болады. Жекелеген домендердің поляризация бағыттары әртүрлі болғанына қарамастан, үлгінің жалпы электрлік дипольдік моменті іс жүзінде жоқ. Сегнетоэлектриктердің тепе-теңдік домендік құрылымы кристалдың бос энергиясының минимумына сәйкес келеді.

Сыртқы электр өрісінде жеке домендердегі поляризация бағыты өзгереді. Бұл өзгеріс поляризация векторларының сыртқы өрістің кернеулігі үлкен болған сайын сыртқы өрістің бағытына параллель орналасу жағдайына жақындай беруімен сипатталады. Сондықтан ферроэлектриктің поляризациясы артады (өйткені поляризация векторы көлем бірлігінде қоршалған барлық молекулалардың электрлік моменттерінің векторлық қосындысына тең диэлектриктің көлем бірлігінің электрлік моменті

$$\vec{P} = \frac{1}{V} \sum_i \vec{p}_i).$$

Поляризацияның сыртқы өрістің шамасына тәуелділігі бейсызық болады.

Егер электр өрісінің мөлшері поляризацияның қанықтылығына қол жеткізілмейтін шектерде циклдік түрде өзгерсе, онда гистерезистің шексіз циклі алынады. Сыртқы электр өрісінде жекеленген домендерде поляризация өзгереді. Өріс неғұрлым күшті болған сайын бұл өзгеріс поляризация векторларының өрістің бағытына параллель орналасуына әкеледі. Нәтижесінде кристалл поляризацияланады (диполь моментін алады). Поляризацияның электр өрісінің кернеулігіне тәуелділігі 2-суретте көрсетілген. Осылайша, сегнетоэлектриктердің поляризациясы сыртқы өрістің бейсызық функциясы болып табылады. Бұдан шығатыны, диэлектрлік өтімділік өрістің кернеулігіне байланысты. Сегнетоэлектриктер үшін тиімді диэлектрлік өтімділік ұғымы енгізіледі, ол поляризация векторының $P_{\max}$ максималды шамасының өріс кернеулігінің максималды (амплитудалық) мәніне $E_{\max}$ қатынасы ретінде анықталады.

Сурет 2. Поляризацияның негізгі қисығы және сегнетоэлектриктің гистерезис тұзағы (графикте сегнетоэлектриктің толық, қалдық, стихиялық және индукцияланған поляризациясының коэрцитивті күштерінің өз-ара байланысы кескінделген)

Сонымен, сегнетоэлектриктердің негізгі қасиеттерін зерттей отырып, сегнетоэлектриктің гистерезис тұзағының түзілуін алуға болады.

Сегнетоелектриктің поляризациялық сипаттамасын зерттеудің дәстүрлі әдістерімен қатар компьютерлік зерттеулерді де қолдануға болады.

Біздің зерттеуімізде қолданылған компьютерлік зерттеу әдісі:

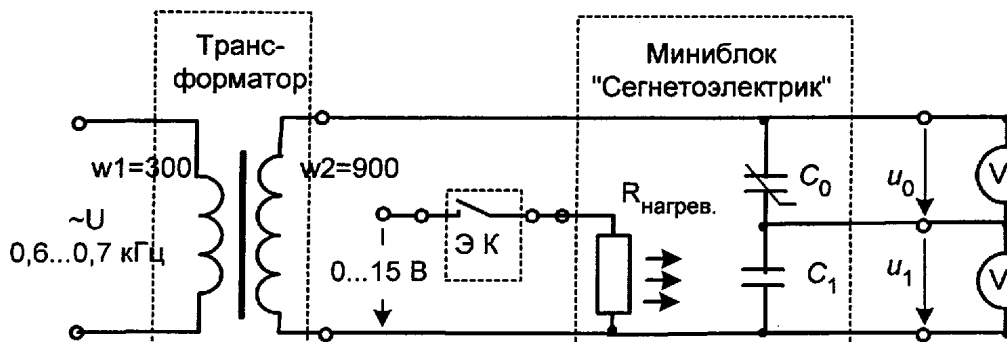
1. Эксперименттік жолмен әртүрлі температурада $q(u)$ сызықты емес конденсатордың Кулон-вольт сипаттамасын алу.

2. Температура мәндерінің бірінде диэлектриктің поляризациялық сипаттамасын есептеу және $P(E)$ тәуелділігін құру.

3. Салыстырмалы диэлектрлік өтімділіктің электр өрісінің $\varepsilon(E)$ кернеулігінен тәуелділігін есептеу және құруға мүмкіндік береді.

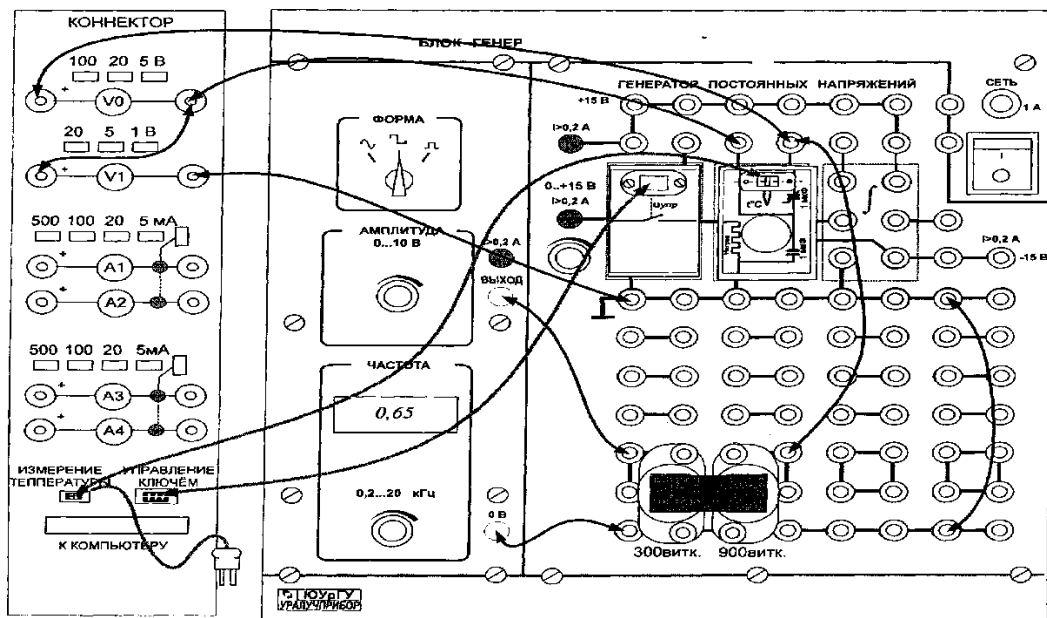
Бұл әдіс арқылы сегнетоелектриктің қасиеттерін зерттеуді айнымалы тоқтың негізгі заңдылықтарын эксперименттік зерттеуге арналған, электромагниттік құбылыстарды зерттеу және бақылау, виртуалды құрылғылармен жұмыс істеу принциптерін зерттеу үшін қолданылатын ЭМФ (001) зертханалық кешені арқылы жүзеге асыруға болады.

Тәжірибелік қондырғының принципиалды схемасы 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3. Тәжірибелік қондырғының принципиалды схемасы.

Эксперимент жүргізу үшін теру өрісіндегі 4-суретте көрсетілген зертханалық қондырғы принципиалды схемаға сәйкес жиналады. Мұнда вольтметрлердің өлшеу шектеріне - $V_0=100$ В, ал вольтметр $V_1 = 20$ В шамалары таңдап алынады.

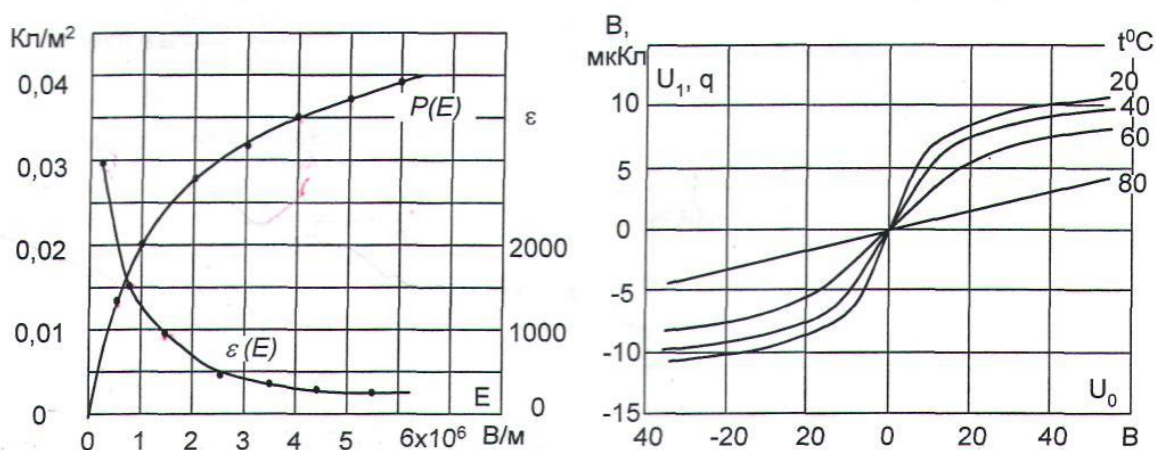
Сурет 4. Экспериментті жүргізуге арналған стенд

Барлық қажетті миниблоктар (үлгілік сегнетоелектрик, температуралық термометр, соленоид, интегратор және электронды кілт) теру өрісінде (наборное поле) құрастырылады. Айнымалы ток тізбегінің кіріс, шығыстары сәйкесінше мультиаспаптармен жалғанады. Блоктың жоғарғы терезесінде құрылғыларды іске қосылады. Бұл жағдайда X кірісіне кернеу (1 арна), ал u кірісіне кернеу (3 арна) берілуі керек. Өлшенетін шаманы өлшеу - "Амплитуда" режимінде жүргізіледі.

ЭМФ (001) зертханалық кешені арнайы плато арқылы компьютерге жалғанады, плато арқылы берілетін мәліметтер "ВП ФИЗИКА" бағдарламасы зерттеліп отырған элементтің физикалық қасиеттері мен сипаттамаларын анықтап, қажетті есептеулер мен тәуелділік графиктерін салуға мүмкіндік береді.

Експеримент нәтижесінде

1. Эксперименттік жолмен әртүрлі температурада $q(u)$ сызықты емес конденсатордың Кулон-вольт сипаттамасы;
2. Температура мәндерінің бірінде диэлектриктің поляризациялық сипаттамасын есептеу және $P(E)$ тәуелділігі;
3. Салыстырмалы диэлектрлік өтімділіктің электр өрісінің $\varepsilon(E)$ кернеулігінен тәуелділігі есептеледі және құрылады.

Сурет 5. Диэлектриктің $P(E)$ поляризациялық сипаттамасы және салыстырмалы диэлектрлік өтімділігінің электр өрісінің $\varepsilon(E)$ кернеулігінен тәуелділігі

Сонымен, эксперимент нәтижесі сыртқы электр өрісі домендердің электрлік моменттерінің бағытын өзгертеді, бұл өте күшті поляризация әсерін тудыратынын көрсетеді. Диэлектрлік гистерезис өрістің әсерінен домендік шекаралардың қайтымсыз ығысуына байланысты болып, гистерезис ілмектерін қарастыру сегнетоэлектриктің поляризациясындағы домендердің рөлі туралы көрнекі түсінік алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Клименков, Б. Д. Развитие и области применения сегнетоэлектрических материалов. От прошлого к будущему / Б. Д. Клименков. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88). — С. 256-260. — URL: <https://moluch.ru/archive/88/17428/> (дата обращения: 02.12.2022).
2. Зинер К., Упругость и неупругость металлов, пер. с англ., в кн.: Упругость и неупругость металлов, М., 1954: Микропластичность. [Сб. ст.1, пер. с англ., М., 1972.
3. Новик А., Берри Б., Релаксационные явления в кристаллах, пер. с англ., М., 1975.
4. Хандрос Л., Арбузова И., Мартенситное превращение, эффект памяти и сверхупругость, в кн. Металлы, электроны, решетка, К., 1975.
5. Головин С., Пушкар А., Микропластичность и усталость металлов, М., 1980.

Ғылыми жетекшісі:

Сариева А.К.-п.ғ.к.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

**Тарас Кириченко
(Переяслав, Україна)**

ХАРАКТЕРИСТИКА СИЛОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СУЧАСНОМУ ПАУЕРЛІФТИНГУ

До вирішальних факторів, що зумовлюють надійність і результативність діяльності на змаганнях, відноситься спеціальна силова підготовленість спортсменів, що спеціалізуються в пауерліфтингу. При цьому змагальна діяльність вимагає розвитку максимальної сили, власне силових та швидко-силових здібностей спортсменів, граничної напруги всіх м'язових груп, а також розвитку та прояву граничних силових можливостей спортсменів в умовах екстремальної діяльності, якою є гостре суперництво. Вирішального значення набуває здатність спортсмена до оптимальної реалізації силового потенціалу за умови оптимального виконання технічних елементів змагальних вправ [1, 3, 9].

Відомо, що змагальні вправи силового триборства виконуються у статико-динамічному режимі скорочення м'язів, що потребує специфічної системи тренування. Тому вивчення показників, що зумовлюють прояв максимальної м'язової сили пауерліфтингу є необхідною умовою для обґрунтування раціональної методики розвитку силових здібностей.

Поняття «м'язова сила» використовується для позначення здатності людини долати опір або протидіяти йому через напруження м'язів [8]. Рівень сили, що виявляється спортсменом, залежить від багатьох факторів: фізіологічного поперечника м'яза, співвідношення м'язових волокон, що швидко скорочуються, кількості задіяних рухових одиниць (РО), синхронізації діяльності м'язів-синергістів, своєчасного залучення м'язів-антагоністів [1, 8]. Силкові здібності у конкретних рухових діях зумовлені біохімічною структурою руху - можливістю залучення до роботи великих м'язових груп, довжиною плечей важелів [7].

В.Г. Олешко [6, 7] виділяє такі основні види силових здібностей: максимальну, швидкісну та вибухову, а також силову витривалість. Максимальною силою, яка здебільшого проявляється у пауерліфтингу, слід вважати високу можливість, яку спортсмен здатний виявити при довільному максимальному м'язовому скороченні, коли одночасно скорочуються всі функціональні рухові одиниці м'язів.

Дослідженнями підтверджено, що при повторному тестуванні за звичайних умов коливання сили не перевищують 3-4%. Якщо вимір відбувається в умовах змагання або за відповідної мотивації, приріст сили може становити 10-15%, в окремих випадках 20% і більше [8]. При цьому чим вище клас спортсмена, тим більш вагому роль для досягнення спортивних результатів відіграють його психічні можливості, значно впливаючи на рівень функціональних проявів [3, 9].

Після фізичного навантаження має місце не відновлення функцій до вихідних даних у розумінні цього слова, а перехід до нового стану відмінного від того, що був до виконання навантаження [2]. Якщо припустити, що відбувається лише відновлення, неможливо зрозуміти характер зростання сили під впливом тренування. Тому, не випадково деякі дослідники намагалися замінити термін «відновлення» поняттям «наслідок». Відомо, що природа відновлювального періоду з погляду фізіологічного механізму полягає у так званих слідових явищах у м'язових волокнах та центральній нервовій системі. Слідові процеси – це загальна властивість функціонування різних структур живого організму. Принципова сутність слідових явищ у центральній нервовій системі та в тканинах розкрита у працях І.М. Сеченова, І.П. Павлова, М.Є. Введенського [2, 5, 7, 8, 9].

Встановлено, що подовження зберігання слідових явищ залежить від стійкості створеної раніше домінанти. Особливості зміни функції визначаються характером м'язової діяльності [3, 5, 7].

Відновлювальні функції після навантаження характеризуються рядом суттєвих особливостей, які визначають не тільки процес відновлення, а й взаємозв'язок із попередньою та подальшою м'язовою діяльністю, ступінь готовності до повторної роботи [2, 5]. До таких особливостей слід віднести:

- а) нерівномірність перебігу відновлювальних процесів;
- б) фазність відновлення м'язової працездатності;
- в) гетерохронність відновлення різноманітних вегетативних функцій.

Слідові зрушення працездатності поєднуються із певними змінами електричної активності м'язів у період відновлення. У цьому величина електричної активності м'язів залежить від слідових змін працездатності [6, 3].

Заняття пауерліфтингом по-різному впливають на морфологічну будову спортсменів. Потужні силові вправи та статичні зусилля при виконанні вправ змагання ставлять вимоги до сили м'язів, їх статичної витривалості [2, 7, 9].

Величина навантаження в пауерліфтингу значною мірою обмежується часом, необхідним відновлення нервово-м'язового апарату після напружених занять і великих навантажень. За деякими даними [2, 3, 4, 6] сили м'язів відновлюються через 24-72 години і більше. Повернення до вихідних даних сили різних груп м'язів після спрямованого силового навантаження відбувається неоднаково.

Існує два щодо самостійних механізми підвищення сили. Перший механізм пов'язаний з морфофункціональними змінами у м'язовій тканині – гіпертрофією та, можливо, гіперплазією м'язових

волокон; другий передбачає вдосконалення здібностей нервової системи синхронізації можливо, більша кількість РВ, що призводить до збільшення сили без збільшення обсягу м'язів [1, 3, 5, 9]. Гіпертрофія в силовому тренуванні обумовлена постійним чергуванням процесів білкового розщеплення та білкового синтезу з переважанням останнього. Зміни нервової регуляції проявляються у покращенні синхронізації РВ [7, 8], збільшенні максимального рівня інтегрованої електроміограми [1, 5]. Саме ці нейрогенні реакції адаптації впливають збільшення максимальної сили при незначному збільшенні м'язової маси [2, 3].

Цілеспрямоване силове тренування може суттєво збільшити частку м'язів у загальній масі тіла. Видатні спортсмени, що спеціалізуються на видах спорту, потребують високих показників максимальної сили, можуть довести частку м'язів у загальній масі тіла до 50-55%, а іноді й до 60-70% за норми близько 40% [1, 3, 6].

Існують два типи м'язової гіпертрофії: короткочасна та довготривала. Перша – «накачування» м'язів під час одиничного фізичного навантаження [7, 9].

Довготривала адаптація м'язів при граничних і близьких до граничних навантаженнях, що призводять до розвитку сили, пов'язана зі значною гіпертрофією м'язів, особливо БС-волокон, що призводить до суттєвого збільшення їх площі в поперечному зрізі м'язової тканини [4, 5, 6]. При таких навантаженнях немає помітних змін васкуляризації м'язів, не змінюється потужність системи мітохондрій в м'язах.

Встановлено [7], що збільшення маси м'язів не пов'язане зі збільшенням сили прямої залежності: збільшення маси вдвічі призводить до збільшення максимальної сили у 3-4 рази. Сама собою гіпертрофія м'язових волокон малоефективна щодо збільшення робочої продуктивності у спортивному тренуванні. Для раціональної адаптації характерні помірна гіпертрофія м'язів та збільшення маси міофібрилу [6, 8].

Не менш важливою для ефективної тренувальної та змагальної діяльності в різних видах спорту, на думку багатьох авторів [4, 7], реакція адаптації пов'язана зі збільшенням здатності ЦНС до мобілізації РВ в м'язах.

При дуже швидких та інтенсивних рефлекторних або довільних м'язових діях РВ з високим порогом збудження можуть активуватися без активізації невеликих одиниць з низьким порогом збудження. Крім того, може спостерігатися ослаблення викиду РВ з низьким порогом [2, 5].

До виконання вправ з близькими до граничних чи граничних навантаженнях вдається залучити максимальну кількість РВ [1, 5]. Зумовлено це насамперед тим, що при довільних скороченнях прояв сили залежить від складу м'язових волокон, залучених до роботи, та частот активізації РВ. Чим більша кількість м'язових волокон різних типів залучена до роботи і чим вища частота їх розряду, тим вищі показники сили розвивається [1, 9].

Для процесу залучення РВ характерна асинхронність, вони не залучаються одночасно і є контрольованими багатьма нейронами, здатними передавати або збуджуючі або гнітючі імпульси. Або скорочуються м'язові волокна, залишаються розслабленими, залежить від суми імпульсів, які отримала РВ. РВ активізується, а м'язові волокна скорочуються тільки тоді, коли імпульси, що надійшли перевищують гнітючі імпульси і настає поріг збудження. Збільшення сили може відбуватися внаслідок залучення додаткових РВ, що діють синхронно та полегшують процес скорочень, але збільшують здатність м'яза проводити силу. Незрозуміло, забезпечує синхронізація активації РВ потужніше скорочення. Альтернативна умова полягає в тому, що для виконання певного завдання залучається більша кількість РВ.

Вважається [7, 8, 9], що сила скорочення в режимі тетануса і швидкість розслаблення м'язів не обумовлені зміною композиції (складі) м'язових волокон, а зміною нервової команди.

Спортсмени високого класу, що спеціалізуються на видах спорту, потребують високого рівня розвитку сили, можуть долати опір, включаючи 85-90% РВ за оптимального режиму імпульсних частот. Особи, які займаються спортом, не здатні активізувати більше, ніж 55-60% РВ [1, 5].

Важливе значення для проявів максимальної сили має знання закономірностей втоми організму спортсмена та його відновлення [2, 6]. Найбільш стомлюваними у силовому аспекті [5] є скелетні м'язи. Така втома супроводжується швидким виснаженням нервових клітин. Найбільша втома пов'язана з локальною м'язовою діяльністю [1]. У той же час існують дані [3], які показують, що ізометричні вправи викликають незначну втому порівняно з ізотонічними вправами.

Дослідження м'язової втоми методом біопсії не виявили змін ні в м'язах, що працюють, ні в м'язах, що відпочивають [1, 4]. Не встановлено кореляційний взаємозв'язок між відсотковим вмістом різних типів м'язових волокон та стійкістю до втоми [1, 8].

Існують дані [2, 7], що в основу уявлень про м'язову втому покладено концепцію про оптимальне клітинне довілля. При цьому встановлено [2, 3], що катаболічні зміни, зумовлені тренувальними вправами, в основному локалізовані менш активні м'язи та інші тканини, тобто провідною ділянкою в розвитку втоми може бути орган або функція, можливості яких неадекватні навантаженню.

Одні автори [2, 8] висловлюють гіпотезу про основну роль калію у розвитку м'язової втоми. Інші [1], навпаки, вказують, що калій не відіграє важливу роль у зниженні сили скорочення м'язів при розвитку втоми.

Існує припущення [1, 8], що відновлення м'язової сили після короткого інтенсивного навантаження залежить від аеробного окисного потенціалу скелетних м'язів, хоча є й протилежні дані [9].

Анаеробні алактатні джерела є визначальними в енергозабезпеченні короткострокової високоінтенсивної роботи. Велика концентрація креатинфосфату у м'язах призводить до негайного

ресинтезу АТФ. Кількості креатинфосфату, що у м'язах людини, достатньо для підтримки відносно постійного рівня АТФ у клітинах м'язів протягом 5-8 с. Висока потужність анаеробних алактатних джерел визначає їх вирішальну роль у змаганнях, що вимагають короткострокової роботи м'язів максимально можливої інтенсивності. Особливо велика їх роль важкій атлетиці [5, 7].

Посилення анаболічного обміну, відновлення витрачених при роботі енергетичних ресурсів та утворення необхідних ферментних та структурних білків помітно стимулюється в період відпочинку після роботи [2, 5]. При цьому відбувається не тільки відновлення співвідношень, що спостерігали спочатку, а й у певний період відпочинку окремі показники та функції перевищують ці значення. Перевищення початкового рівня функцій під час відновлення - і є феномен суперкомпенсації [4, 6].

Встановлено [2, 8], що силові здібності у вправі жим штанги лежачи відновлюються до $93,1 \pm 1,2\%$ через 24 години, а після великих тренувальних навантажень відновлювальний процес завершується протягом 36 годин. В інших роботах [81, 100] йдеться про те, що відновлення та суперкомпенсації білків у силових видах спорту відбувається набагато повільніше, а при локальних статичних навантаженнях триває 5-7 днів [1, 6]. Зазначається [4], що на швидкість оновлення скорочувальних білків впливає чутливість до протеїназ та гормональний статус. Після окремих тренувальних навантажень відновлення настає через 3 дні. Через такий самий час відбувається відновлення концентрації сечовини у крові. У той же час передбачено [5, 7], що гомеостатичні константи вегетативних функцій не характеризують анаболічні процеси і не відіграють істотної ролі в регуляції тренувальних ефектів та процесах відновлення при статичних зусиллях, потужних силових вправах, локальних рухах. Достатньо обґрунтовано про завершення процесу відновлення можна констатувати як мінімум за декількома обмеженими показниками.

Література:

1. Біомеханіка спорту /за заг. ред. А.М. Лапутіна. Київ: Олімп, л-ра, 2001. 320 с.
2. Вілмор Дж. Х., Костім Д.Л. Фізіологія спорту. Київ: Олімп, л-ра, 2003. 655 с.
3. Капко І.О., Пуцов О.І., Олешко В.Г. Атлетизм: навч. посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 232 с.
4. Китаєва М.В. Психологія перемоги в спорті. Ростов-на-Дону: Фенікс, 2006. 208 с.
5. Костюкевич В.М. Теорія та методика тренування спортсменів високої кваліфікації: навч. посібник. Київ: Освіта України, 2009. 279 с.
6. Олешко В. Особливості побудови тренувальної роботи важкоатлетів високої кваліфікації у річному макроциклі. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2003. № 1. С. 30-36.
7. Олешко В.Г. Моделювання процесу підготовки та відбір спортсменів у силових видах спорту: монографія. Київ: Полімед, 2005. 254 с.
8. Стеценко А.І., Гунько П.М. Теорія і методика атлетизму: навчальний посібник. Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2011. 216 с.
9. Стеценко Л.І. Пауерліфтинг. Теорія та методика викладання: навч. посібник для студентів ВНЗ. Черкаси: вид-во. Черкаського національного університету, 2008. 460 с.

Олена Мороз, Лариса Духнова
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

В третьому тисячолітті особливо гостро постає проблема здоров'я людини. Стан здоров'я є показником духовного, соціально-економічного та медико-біологічного добробуту населення, рівня цивілізованості країни. Здоров'я людини є складовою глобального значення, що може розглядатися як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорії, як об'єкт споживання, як додатковий капітал, як індивідуальна і суспільна цінності, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем. Збереження здоров'я людей є головною проблемою сучасного суспільства. Сучасний ритм життя, екологічні проблеми, наслідки технічного прогресу – все це справляє негативний вплив на здоров'я людей та, насамперед, на здоров'я молоді. В сучасному світі має місце небезпечна тенденція до зниження мотивації здорового способу життя серед широких кіл населення, в тому числі і серед молоді. Загальне зростання захворюваності відбувається на тлі зниження загального рівня фізичного розвитку та функціональної підготовленості. Сьогодні велика кількість здобувачів освіти мають різні захворювання. Подібну картину сьогодні можна спостерігати практично в кожному закладі вищої освіти. Насамперед, дані процеси залежать від особливостей навчальної діяльності, яка характеризується постійним збільшенням обсягу наукової інформації та підвищенням інтелектуального навантаження. Основні види діяльності здобувачів освіти (відвідування лекцій, лабораторні та самостійні заняття) пов'язані, в основному, з сидячим способом життя і складають у середньому 40% від добового бюджету часу. Частка позакласних занять фізичною культурою та спортом не перевищує 2% часу, за наявності вільного часу в середньому близько 20% [5, с. 116]. Так О.О. Яременко, Р.Я. Левін стверджують, що збільшення різних психоемоційних навантажень у процесі навчання, неправильний спосіб життя,

шкідливі звички призведуть до різкого зниження фізичних кондицій та погіршення стану здоров'я. На думку даних авторів, цю проблему можна вирішити лише збільшенням рівня рухової активності студентів за допомогою регулярних занять фізичною культурою [2, с. 59]. В основу навчально-виховного процесу закладено системний характер освіти, виховання та професійної підготовки майбутніх фахівців, у яких у процесі навчання проявляється цілісність, формування світогляду, трудового, фізичного, морального, естетичного та інших видів виховання. Це пов'язано з формуванням здорового способу життя студентської молоді, що передбачає оптимізацію режиму праці та відпочинку, організацію рухової активності, проведення гігієнічних та загартовувальних заходів, профілактику шкідливих звичок і психофізичну регуляцію організму.

Свої функції, які розвивають і формують особистість, фізична культура найповніше реалізує через систему фізичного виховання [1, с. 171]. Б.М. Шиян визначає "фізичне виховання як педагогічний процес, спрямований на фізичне і духовне вдосконалення людини, оволодіння нею систематизованими знаннями, фізичними вправами та способами їх самостійного використання протягом усього життя" [7, с. 15]. Фізичне виховання дає можливість отримати знання соціологічного, гігієнічного, медико-біологічного й методичного змісту. Функціями фізичної культури є об'єктивно притаманні їй властивості впливати на людину та людські стосунки, задовольняти та розвивати певні потреби особистості й суспільства [1, с. 169].

Мета фізкультурної освіти – задовольнити об'єктивну потребу студентів у засвоєнні систем спеціальних знань, набутті професійно значущих умінь і навичок. Виходячи з цього, мета фізичного виховання у закладах вищої освіти – сприяти підготовці гармонійно розвинених висококваліфікованих фахівців [1, с. 172]. За результатами дослідження А.С. Богданова, фізичне виховання включає чотири основних компоненти змісту освіти як педагогічного адаптованого соціального досвіду:

- знання про людину, її антропометричні показники, фізичні можливості, здібності, фізіологічні особливості.
- вміння виконувати різноманітні рухові дії, комбінації вправ у певному часовому, просторовому режимі та аспекті.
- творче використання засвоєних знань у галузі фізичної культури, сформованих умінь та навичок у нових, нестандартних умовах.
- досвід емоційно-ціннісного ставлення до здорового способу життя [6, с. 9].

Велике значення у вирішенні проблеми мотивації та оздоровлення здобувачів освіти на заняттях фізичної культурою має відводитися активному використанню інноваційних підходів і сучасних оздоровчих напрямів у навчальному процесі. Безсумнівно, що вагому роль у цьому педагогічному процесі підготування фахівців має належати ЗВО різного типу.

Під ефективністю функціонування методичної системи фізичного виховання Г.П. Грибань, окрім засвоєння загальних завдань фізичного виховання, розглядає появу фізкультурно-оздоровчої компетентності як деяких внутрішніх, потенційних, прихованих психологічних новоутворень: знань, мотивів, уподобань, інтересів, умінь, навичок, програм дій, систем цінностей, ставлення до фізкультурно-оздоровчої діяльності [4, с. 358]. Фізичне виховання можна трактувати як форму прояву та формування компетентностей. Здоров'я зберігаюча компетентність – це готовність випускника закладу освіти до випробувань, з якими кожен стикається у суспільному житті, природних умовах, здатність самостійно вирішувати проблеми щодо збереження власного здоров'я, а також збільшення тривалості здорового життя через систему моделювання та прогнозування шляхів використання як засобів фізичної культури, так і можливих змін у власному здоров'ї. Доведено, що збереження та зміцнення здоров'я спеціалістів та професіоналів високого рівня в різних галузях безпосередньо впливає на стабільність та результати роботи. Рівень сформованості здоров'я зберігаючих компетенцій визначається готовністю до використання технологій, що є показником навченості здобувачів освіти у питаннях збереження власного здоров'я. Компетентності можна розглядати як показники, що визначають готовність майбутнього фахівця до подальшої життєдіяльності та самовдосконалення особистості в суспільстві та в контексті майбутньої професійної діяльності. У наш час молодий фахівець, який вийшов зі стін вузу, повинен досконало володіти всіма необхідними здоров'я зберігаючими компетенціями.

Для того, щоб підвищити якість формування у здобувачів освіти рухових та здоров'я зберігаючих компетенцій авторами було проведено педагогічний експеримент із двома групами здобувачів освіти КНУ імені Тараса Шевченка, віднесених за даними лікарського обстеження до основної групи. Тестування включало в собі виконання заданих фізичних вправ за певний проміжок часу (30 присідань за 30 с). Фіксувалися ЧСС, АТ, систолічний та хвиліний обсяги крові. Контрольна та експериментальна групи за підсумками обстеження та тесту не показали достовірних відмінностей. Після цього було складено спеціальну програму занять. Контрольна група повинна була займатися за діючою програмою. Програма занять експериментальної групи будувалася з урахуванням включення в основну частину занять вправ на тренажерах, що виконуються із заданною інтенсивністю. Метою експерименту було формування необхідних здоров'я зберігаючих компетенцій шляхом підвищення функціональної готовності здобувачів освіти до фізичних навантажень та збільшення рівня їхньої рухової активності. У програмі експерименту були передбачені заняття фізичними вправами аеробної спрямованості з реєстрацією ЧСС перед заняттям, після виконання завдань викладачів, під час заняття та після його закінчення.

Результати дослідження: Через півроку регулярних занять було проведено повторне обстеження та тестування рівня готовності майбутніх спеціалістів до фізичного навантаження. Результати обстеження

та тести показали, що частота серцебиття незначно знизилася в обох групах, але рівень функціональної готовності здобувачів освіти експериментальної групи до фізичних навантажень став вищий. Так, у контрольній групі відмінності між отриманими значеннями до і після експерименту майже не змінилися, а в експериментальній достовірно зменшилися ($P < 0,05$) з $5,0 \pm 0,4$ до $4,3 \pm 0,3$ л/хв. Ці дані свідчать про більш економічну та ефективну роботу серцево-судинної системи, збільшення рівня їх функціональної готовності до фізичних навантажень і певною мірою про зміцнення рівня здоров'я досліджуваних здобувачів освіти.

Висновки: Досягнуті результати доводять, що заняття з фізичного виховання у здобувачів освіти є сучасним і ефективним засобом формування необхідних для здоров'я компетенцій у майбутніх спеціалістів. Виходячи з аналізу численної літератури, присвяченій цій тематиці, можна стверджувати, що для вирішення проблеми якісного формування та розвитку необхідної здоров'я зберігаючої компетентності у здобувачів освіти необхідно наступне: - розробка дієвої методики проведення занять з фізичної культури з метою підвищення рівня здоров'я; - підвищення емоційно-ціннісних, інформаційно-пізнавальних, креативно-діяльносних мотивацій здобувачів освіти; - впровадження в освітній процес здоров'я зберігаючих технологій.

Настав час, коли заклади вищої освіти поряд з навчанням та вихованням зобов'язані ставити в пріоритетному порядку задачу збереження здоров'я молоді людини. Необхідний значний перегляд відношення до здоров'я молоді. Прищеплення культури здорового способу життя повинно стати обов'язковим та безпосереднім результатом освіти.

Література:

1. Овчаренко Т.Г. Проблема організації самостійної роботи студентів вузу// Т.Г. Овчаренко, Т. Цюпак, Ю. Цюпак// Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – Т.І. – С. 165-172.
2. Балакірева О.М., Яременко О.О., Левін Р.Я. Моніторинг і оцінка діяльності з формування здорового способу життя. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 2005. Кн.11. 152 с.
3. Бойченко Т., Колотій Н. Викладання курсу „Основи здоров'я” в загальноосвітніх навчальних закладах (Експериментальний навчально-методичний посібник для вчителів)// – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. – 244 с.
4. Грибань Г.П. Фізичне виховання студентів аграрних вищих навчальних закладів. Житомир: Рута, 2012. 514 с.
5. Балакірева Т.В., Бондар Т.В., Павлова Д.М. та 82 ін. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків: моногр./ наук. ред.О.М. Балакірева. – К.: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. імені О. Яременка, 2014. – 156 с.
6. Захожа Н.Я., Пантік В.В. Формування звички до самостійних занять і фізичними вправами студентів вищих навчальних закладів// Молодіжний науковий вісник: Фізичне виховання і спорт: зб. наук. пр./ М-во освіти і науки України, Волин. Нац. Ун-т ім. Лесі Українки; [уклад. А.В. Цьось, В.П. Романюк.]. – Луцьк, 2008. – С. 7-10.
7. Столітенко Є.В. Фізичне виховання учнів 1-11 класів у процесі занять футболом. – К.: ТОВ“ВБ” Аванпост- Прим”, 2011. – 300 с.

Катерина Челпанова, В'ячеслав Агалаков
(Дніпро, Україна)

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Досліджувана проблематика. Для ефективної реалізації, становлення особистості важливого змісту набуває формування можливості соціальної активності: долученість до різноманітних груп за інтересами; трансляція власної життєвої позиції щодо певних питань; професійна самореалізація; підвищення кваліфікації. Вважаємо, що для втілення усіх важливих елементів, що уособлюють важливим є збереження здоров'я та фізичної форми особистості. У терміну здоров'я є чимало визначень, та найбільш змістовним є: «здоров'я стан повного фізичного, психічного, соціального та економічного благополуччя особистості» [1].

В змісті соціальної реалізації та розкриття особистісного потенціалу, особливого значення набуває аспект становлення якісних соціальних зв'язків в період студентства. Беззаперечно, фізична культура та спорт це багатofункціональне суспільне явище, що є втіленням головного елемента продуктивних сил суспільства. Фізичний рух здійснюється під безпосереднім впливом суспільних відносин, що складаються між людьми, проникає не тільки в область культури, але й інші важливі сторони життя: політику, економіку, а також оздоровчі та виховні функції.

Серед основних проблем в період навчання у ВНЗ є такі: гіподинамія, відсутність динаміки фізичної активності студентів; відсутність позитивної конкуренції й формування лідерських якостей через призму фізичної культури; низький рівень вмотивованості на результат розвитку фізичних здібностей.

Огляд напрацювань дослідників. Розуміння фізичної культури як безпосереднього вектору соціалізації особистості – є недостатньо дослідженим питанням. Ряд дослідників, зокрема: Л.П. Матвеев,

О.А. Мільштейн, Г.М. Соловйов, В.І. Столяров та інші, - приділяли увагу дослідженню соціалізуючого змісту фізичної культури. Екстраполяція результатів дослідження на контекст взаємодії зі студентам у векторі фізичної культури може бути перспективною темою для подальших досліджень змісті наукового дискурсу.

Мета статті. Провести дослідження стану фізичної активності сучасних студентів та оглянути перспективи фізичної культур у змісті соціалізації.

Виклад основного матеріалу. Сучасні виклики, мета та потенційні завдання у розвитку та розбудові держави Україна відбиваються на функціонуванні різноманітних сфер життя особистості. Одним з вагомих кроків є запровадження дистанційного/змішаного навчання, що набуває дедалі більшої ролі у житті школярів та студентів. Дослідження динаміки фізичної активності та занять спортом серед молоді студентського віку було проведено нами в період грудня 2022 року шляхом анкетування. Загалом в опитуванні взяло участь близько 200 студентів 1-4 курсів, у вікових межах – 18-22 роки.

За опрацьованими даними, нами отримані такі результати:

- 15% студентів відповіли, що фізична культура необхідна як підготовка до конкретної діяльності;
- 50% студентів – спорт – це спосіб життя;
- 35% студентів – фізкультура – це спосіб бути здоровим і з гарною фігурою.

На запитання щодо частоти занять спортом та систематичності вправ отримано такі показники:

- 10% відзначили, що регулярно відвідують спортивні зали або займаються вдома (гантелі, балансири);
- 45% зазначили, що приділяють мінімум часу своїй фізичній підготовці, адже наразі багато інших справ;
- 45% зазначають, що намагаються займатися систематично, але не вистачає часу. Тому займаються лише іноді.

Оцінюючи кількість часу, що приділяється на заняття фізичною культурою та спортом на день:

- 80% відзначають, що приділяють спорту до 1 години на день (включаючи активну пішу прогулянку містом);
- 20% відзначають, що до 2 годин на день займаються спортом (долучаючи вигул хатніх тварин, відсутність користування ліфтом тощо);
- лише 10% відзначають, що займаються спортом від 2 – 3 годин на день (відвідуючи спортивні зали, секції, тренування або самостійно працюють вдома).

Відповідно, узагальнивши результати дослідження ми дійшли висновку, що у 90% молоді спостерігається тенденція до недостатньої фізичної активності; 60% знаходяться у групі ризику через гіподинамію, можливість ожиріння та негативного впливу на організм недостатньої фізичної активності (серцево-судинні захворювання, порушення постави тощо).

На наш погляд, ризики у змісті фізичного здоров'я це не єдина небезпека гіподинамії. Важливо приділяти увагу побудові якісних соціальних зв'язків, діяльності та дозвілля за спільними інтересами, що сприятиме формуванню довіри, згуртованості, сприятиме зниженню впливу стресових чинників. Ефективно діюча група – група психологічно цілісна. Замість множини «Я» виникає поняття «Ми». Думки, оцінки, почуття та вчинки окремих «Я» зближуються; з'являються спільні інтереси та цінності; взаємодоповнюються інтелектуальні та особистісні особливості [5].

Таким чином, впровадження моделі спільного активного дозвілля у студентів через призму фізичної культури та спорту, на нашу думку сприятиме формуванню: цілісної системи взаємодії; спрямованості на певний результат та вмотивованості на самовдосконалення; оптимізує взаєморозуміння, довіру й позитивну конкуренцію у внутрішньому змаганні за кращий результат.

Розглядаючи особливості кожного елементу окремо, можемо зазначити такі особливості, що пов'язані із аспектами якісної соціалізації особистості:

1. Система та системна взаємодія у заняттях фізичною культурою та спортом:

- самоосвіта, само становлення, самореалізація, як аспекти формування внутрішньо особистісної системи;
- між двома особистостями;
- між індивідуумом та групою;
- процеси, які детермінують зміну структури організації взаємодії у групі відповідно до спільних інтересів [3].

2. Спрямованість діяльності на результат:

- прогресивні – орієнтовані на розвиток;
- реакційні, такі, що залежать від обставин [4].

3. За змістом та сутністю змін:

- співробітництво, орієнтованість на спільну мету;
- суперництво – боротьба за щабель досягнення;
- конкуренція – протистояння у сфері розвитку можливостей та досягнень;
- конфлікт – протилежні позиції, сутичка поглядів та точок зору;
- пристосування – адаптація, пошук спільного вектору взаємодії [2].

Позитивні зміни у системі досягаються шляхом задіяння таких механізмів:

Згуртованість – один з процесів, що об'єднує групу. Характеризує рівень прихильності до групи її членів. Визначається двома основними змінними – рівнем взаємної симпатії у міжособистісних відносинах та ступенем привабливості групи для її членів.

Відповідальність – контроль над діяльністю з точки зору виконання прийнятих правил та норм. У групах з позитивним соціально-психологічним кліматом люди прагнуть прийняти він відповідальності за успіх чи невдачу спільної діяльності.

Контактність та відкритість – визначають ступінь розвитку особистих взаємин індивідуумів, рівень психологічної близькості між ними [3].

Прикладом позитивного налаштування на навчальну діяльність можливо рекомендувати:

- готувати студентські проекти спільно, на свіжому повітрі із застосуванням елементарних фізичних вправ. Вважаємо, що це надасть можливість накопиченню змістовних ідей в межах навчання, підвищить оксигенацію організму (збагачення киснем), активізує діяльність когнітивних процесів тощо;
- формувати внутрішні змагання у групі: хто більше підтягнеться, пострибає на скакалці, відіжметься від підлоги тощо;
- вести щоденник активності, записуючи власні результати та недоліки в діяльності;
- ділитися досвідом з одногрупниками, придумувати «лайфхаки» щодо оптимізації занять спортом та активного дозвілля.

У змісті набуття необхідних компетенцій, зміцнення організму, фізичної підготовленості, витривалості можливо досягти таких результатів:

- швидке входження в навчальну діяльність, що забезпечує ще на початку освітньої взаємодії швидку мобілізацію функціональних систем, що беруть участь у виконанні цієї діяльності, за оптимальних для організму умов;
- економія діяльності різних функціональних систем в умовах спокою та при стандартній (звичайній) для організму фізичній активності;
- підвищення стійкості до значних (екстремальних) змін внутрішнього та зовнішнього середовища;
- швидке та повне відновлення після різної за обсягом та інтенсивністю фізичної та інтелектуальної роботи;
- обмін позитивним досвідом з однодумцями, пошук спільного вектору розвитку, наявність «спільних точок та інтересів» незважаючи на різницю в характері, світогляді тощо.

Висновки. За результатами дослідження, лише близько 10% сучасних студентів активно і систематично займаються спортом, розуміючи роль фізичної культури у підтримці життєдіяльності організму. Важливо формувати культуру занять спортом у студентському віці через призму соціалізації: проведення внутрішніх змагань, використання нетрадиційних видів спорту (йога, балансири), спільні прогулянки на свіжому повітрі; підготовка проектів шляхом активного дозвілля.

Література:

1. Копа В. М. Соціальна цінність модусу здоров'я: автореф. дис.на здобуття наук. Ступеня канд. філос. наук. Одеса, 2006. 28 с.
2. Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Соціологія малих груп: Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2007. 292 с.
3. Соціологія: навчально-методичний посібник для самостійної роботи / за ред. С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова. К.: КНЕУ, 2012. 188 с.
4. Фурдуй С. Б. Соціалізація особистості: навчально-методичний посібник. Ізмаїл: ІДГУ, 2016. 141 с.
5. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології: навч. посіб. Київ: НАВС, 2014. 232 с.

Катерина Челпанова, В'ячеслав Агалаков
(Дніпро, Україна)

РЕАЛІЗАЦІЯ ІНТЕГРОВАНОГО ПІДХОДУ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗДО ЯК ШЛЯХ ПОДАЛЬШОЇ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Постановка проблеми. В змісті реалізації сучасної системи навчально-виховного процесу як у закладах дошкільної освіти, так і в загальноосвітніх школах провідним вектором діяльності фахівців є забезпечення розвитку світогляду маленької особистості, формування цілісної картини світу, не порушуючи природне світосприйняття, наголошуючи на необхідності формування у дітей низки компетенцій (мовних, мовленнєвих, екологічних, математичних та ін.).

Встановлено, що успішність шкільного навчання, особливо на етапі початкової школи, детермінована багатьма чинниками (вік, емоційна, інтелектуальна готовність, індивідуальні особливості дитини), проте, окреме місце посідає успішна адаптація до шкільного навчання, коли перед «вчорашніми дошкільнятами» постають нові соціальні завдання. Т. Лукша, С. Немержицька, досліджуючи питання адаптації у ранньому віці, посилаючись на вікову періодизації та аспекти вікової психології дійшли висновку, що адаптація це перш за все – процес при звичаєння організму до різних умов, що відбувається на різних рівнях: фізіологічному, соціальному та психологічному [2].

Особистісна готовність до шкільного навчання відіграє значну роль у процесі реалізації потенціалу дитини всіх етапах. О. Я. Савченко, наша сучасниця, яка активно займалася дослідженням адаптаційних процесів у сучасних освітніх установах, зробила висновок, що особистісний компонент «... багато в чому формується з індивідуальної готовності дитини до прийняття на себе нової соціальної ролі, яка б сприяла перспективі подальшого розвитку» [3].

Отже, важливо формувати інтерес до навчання, пізнавальну активність, вмотивованість до реалізації вмінь, навичок, набуття життєвого досвіду.

Серед різноманітних освітніх дисциплін, фізична культура наразі може виступати не лише як вектор зміцнення організму, фізичної витривалості та загартованості дитини. Вважаємо, що використання інтегрованих вправ на заняттях з фізичної культури у ЗДО сприятиме пробудженню інтересу до шкільного навчання, зниженню страху та хвилювань перед новим життєвим етапом.

Аналіз термінів. В статті використано такі терміни: «дитина дошкільного віку», «інтеграція», «компетентність».

Згідно зі змістом Базового компонента дошкільної освіти «дитина дошкільного віку» це - особа віком від трьох до шести (семи) років з притаманними їй віку фізіологічними, психологічними особливостями, картиною світу, потребами, життєвим досвідом.

В Державному стандарті дошкільної освіти визначено, що «компетентність» - динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та / або подальшу навчальну діяльність [1].

«Інтегроване навчання» - навчання, що ґрунтується на комплексному підході, через призму загальної освіти (без акценту на конкретних дисциплінах) [2].

Метою статті є теоретичне обґрунтування та пропозиція практичних вправ, що можуть бути проведені з дітьми старшого дошкільного віку для кращої адаптації до умов шкільного навчання.

Виклад основного матеріалу.

Серед різноманітних життєвих компетенцій, вмінь та навичок, важливого змісту набуває фізичне виховання, яке надає можливість дітям реалізовувати власну активність на користь, формувати позитивне ставлення до здорового способу життя, заохочувати до веселого та корисного проведення дозвілля, організації режиму дня з долученням фізичних вправ.

Фізичний розвиток дітей регламентується такими нормативно-правовими документами в галузі дошкільної освіти: Закон України «Про освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про фізичну культуру», Закон України «Про охорону дитинства». Цими документами держава гарантує усім дітям дошкільного віку реалізацію прав на охорону життя та здоров'я, забезпечення раціонального харчування, сприяє створенню безпечних умов для формування всебічно розвиненої особистості в процесі суспільного та родинного виховання [1].

Неодмінним вектором взаємодії з дітьми є раціональне застосування в освітньому процесі різних організаційних форм:

1. заняття з фізичної культури;
2. фізкультурно-оздоровчі заходи (ранкова гімнастика, гімнастика після денного сну, загартувальні процедури);
3. форми організації рухової активності у повсякденному житті (заняття фізичними вправами на прогулянках, фізкультурні свята і розваги);
4. використання нетрадиційних, альтернативних технологій і методик, спрямованих на зміцнення та відновлення здоров'я дітей.

Державний стандарт дошкільної освіти в Україні у новій редакції проголошує такі принципи взаємодії з дітьми у напрямку реалізації якісного та змістовного процесу фізичного виховання:

- принцип індивідуалізації – опора на індивідуальні особливості та здібності дитини;
- принцип доступності – відповідність вправ та завдань віковим нормам;
- принцип усвідомленості, як розуміння дитиною змісту спортивних вправ, ігор, завдань та мети взаємодії;
- принцип активності для реалізації самостійності, відповідальності, ініціативності;
- принцип системності та послідовності – перехід від прости до більш складних вправ поетапно, закріплення сформованих вмінь та навичок;
- принцип наочності та повторення рухових навичок [1].

Реалізація принципів є можливою через призму освітнього напрямку «Особистість дитини. Спортивні ігри», як варіативного складнику Стандарту дошкільної освіти [1].

Вважаємо, що перспективним напрямом в контексті реалізації спортивних ігор є інтеграція різних дисциплін, зокрема, математичного, природничого циклу.

В якості прикладу, можливо навести такі вправи.

Вправа 1. «Кольори сезону».

Взяти обручі різних кольорів (синій – зима; зелений – весна; жовтий – літо; червоний – осінь).

На підготовчому етапі: запитуємо у дітей, які пори року вони знають. Гра асоціації – який колір відповідає якій порі року?

Діти пояснюють, аргументують власну точку зору, формується мовна та мовленнєва компетентність.

На основному етапі – вчитель фізичного виховання транслює назви місяців, а діти стрибають у обручі, які відповідають сезону. Відбувається закріплення: послідовності місяців, дошкільнята через асоціації запам'ятовують порядок сезонів; відбувається розвиток активного словнику; вдосконалюється координація рухів.

Вправа 2. «Зачарований килим».

Килим – пазл з нанесеними цифрами від «1» до «10».

Кожну цифру розташовуємо окремо (можливо міняти місцями).

На підготовчому етапі запитуємо, чи знають діти що таке «додавання», «віднімання». Пропонуємо гру.

Основний етап. Задаємо дітям прості приклади: 2+1; 4-1; тощо.

Завдання малечі – стрибнути на відповідну цифру килимку.

Для попередження травматизму – проводиться у малих групах та по черзі.

Можливо використовувати змагальний метод – яка команда швидше добереться від старту до фінішу тощо. діти виконують елементарні математичні вправи; покращують орієнтованість у просторі; запам'ятовують прямий та зворотній порядок; вчать поважати одне одного.

Запропоновані вправи сприятимуть підвищенню інтересу дошкільнят до навчання, сформуєть уявлення про те, що знання отримувати цікаво, безпечно. Важливою є позитивна конкуренція – коли діти через призму змагання формують власні лідерські якості, розвивають потенціал, збагачують життєвий досвід.

Висновки.

Застосування інтегрованих вправ в контексті фізичного виховання сприятиме:

- розвитку уваги, уваги, гнучкості мислення, швидкості прийняття рішень;
- розвитку логічного та критичного мислення;
- формуванню аргументації та доведення власної точки зору;
- становленню креативності та асоціативного мислення у дітей;
- формуванню базових вмінь переносити ідеї та методи навчання з однієї науки в іншу;

трансформація наукового знання, пошук нового вектору та моделі рішення завдань, шляхом аналогії, схематизації, візуалізації тощо;

- розширенню спектру пізнавальних інтересів, пізнавальної активності: зацікавленість до різних навчальних дисциплін, вміння слухати вихователя/вчителя, шукати відповіді на запитання;

- формування та досягнення всебічно розвиненої особистості, яка орієнтована на саморозвиток, самореалізацію, реалізацію високого рівня навчальних результатів, закладання лідерських та організаторських якостей.

Отже, своєчасна інтеграція фізичного виховання сприятиме підвищенню психологічної стійкості дитини, кращій адаптованості до нових соціальних умов та освітніх ситуацій.

Література:

1. Державний стандарт дошкільної освіти в Україні у новій редакції (Наказ Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2021 №33)
2. Ляшенко О. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти. Педагогіка і психологія. 2015. № 1(46). С. 5-12.
3. Савченко О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися. Укр. пед. Журн. 2015. № 1. С. 85–98.
4. Яковлева А. Сучасний тлумачний словник української мови. 55000 слів., 2017. 672 с.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Ангелина Аладьина, Марія Минайдарова
(Тараз, Казахстан)**

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ОДНА ИЗ ТЕХНОЛОГИЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ

Активные методы обучения являются главными в реализации целей проблемного и развивающего обучения, они помогают вести студентов к обобщению, развивать способность мыслить самостоятельно, учат умению организовать и осуществить сотрудничество и кооперацию с педагогами и коллегами, адекватно передавать информацию, отображать предметное содержание и условия деятельности в речи. Практика показывает, что использование активных методов в профессиональном обучении является необходимым условием для подготовки высококвалифицированных специалистов и приводит к положительным результатам: они позволяют формировать знания, умения и навыки студентов путем вовлечения их в активную учебно-познавательную деятельность, учебная информация переходит в личностное знание студентов.

Термин «активность» широко используется в различных сферах науки «Толковый словарь живого великорусского языка» В. И. Даля содержит следующее определение активности: «Активный – это деятельный, действующий, жизненный, живой, не косный» [1, с. 32].

В «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова активностью называется «активная, энергичная деятельность» [2, с. 26]. В «Кратком психологическом словаре» термин «активность» обозначается как «всеобщая характеристика живых существ, их собственная динамика, источник преобразования или поддержания ими жизненно значимых связей с окружающим миром, способность к самостоятельной силе реагирования... Она характеризуется в большей степени обусловленностью производимых действий, спецификой внутреннего состояния субъекта» [3, с. 15].

Активность в обучении, безусловно, является условием сознательного усвоения знаний, умений и навыков. Проблема активности личности в обучении – одна из актуальных в психологической и педагогической науке, в образовательной практике. Выделяют три уровня активности в образовательном процессе:

- активность воспроизведения – стремление обучаемого понять, запомнить, воспроизвести знания, овладеть способами применения по образцу;
- активность интерпретации – связана со стремлением обучаемого постичь смысл изучаемого, установить связи, овладеть способами применения знаний в измененных условиях;
- творческая активность – устремленность обучаемого к теоретическому осмыслению знаний, самостоятельный поиск решения проблем, интенсивное проявление познавательных интересов.

Непосредственное вовлечение студентов в активную учебно-познавательную деятельность в ходе учебного процесса связано с применением приемов и методов, получивших название активные методы обучения.

Основы активных методов обучения стали разрабатываться еще во 2-ой половине 1960-х и в начале 1970-х годов (труды М.М. Бирштейна, Т.П. Тимофеевского, А.А. Вербицкого), и связано это было, в первую очередь, с поиском путей активизации учащихся в процессе обучения.

Активные формы обучения отнесены к классу образовательных технологий, обозначенных как «технологии модернизации обучения на основе активизации и интенсификации деятельности обучающихся». В качестве основных неоспоримых достоинств этой технологии выступают высокая степень самостоятельности, инициативности, развитие социальных навыков, формирование умения добывать знания и применять их на практике, развитие творческих способностей учащихся.

Особенностью активных методов обучения является то, что в их основе заложено побуждение к практической и мыслительной деятельности, без которой нет движения вперед в овладении знаниями. К активным методам обучения относятся: дидактические игры. Решения проблемных задач, деловые игры, «круглые столы», дебаты, дискуссии, тренинги, метод проектов [4, с. 23-45]. Все эти методы как нельзя лучше отвечают одному из основных требований современного образования – формированию критического мышления студентов.

При использовании активных методов обучения задачей педагога становится создание условий для инициативы студентов. Преподаватель выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации. Инициативность студентов, собственный поиск знаний помогают делать образовательный процесс более продуктивным. К тому же активные методы помогают реализации личностно-ориентированной педагогической технологии.

Известный педагог Л.С. Выготский сформулировал закон, который говорит, что обучение влечет за собой развитие, так как личность развивается в процессе деятельности. Именно в активной деятельности, умело направляемой преподавателем, студенты овладевают необходимыми знаниями, умениями, навыками для своей профессиональной деятельности, развивают творческие способности. В основе активных методов лежит диалогическое общение как между преподавателем и студентами, так и между

самими студентами. В процесі діалога розвиваються комунікативні здібності, вміння вирішувати проблеми колективно, і що немаловажно - розвивається мова студентів.

Активні методи навчання вирішують одночасно три основні завдання пізнавальну; комунікативно-розвиваючу; соціально-орієнтаційну. Вони дозволяють реалізувати суб'єкт - суб'єктний підхід в організації навчальної діяльності; формувати активно - пізнавальну діяльність студентів; посилити мотивацію до вивчення предмету; створити сприятливу атмосферу на занятті; виключити монологічне пред'явлення матеріалу і дублювання інформації, яка може бути отримана з доступних джерел.

Уже в початку ХХ століття багато вчених педагогів і психологів бачили необхідність у розробці нових методів навчання для активізації навчальної діяльності студентів. Ця проблема залишається актуальною і в теперішній час. В реалізації цілей проблемного і розвиваючого навчання лежать активні методи, які допомагають вести студентів до узагальнення, розвивати самостійність їх мислі, навчати виділяти головне в навчальному матеріалі, розвивають мову і багато іншого. Отже, активні методи навчання – це одна з головних складових сучасного освітнього процесу. Такого вчення нашого часу - бути активним у всьому і всюди.

На наш погляд, використання на заняттях інноваційних методів робить процес навчання живим, цікавим, різноманітним, творчим. В ході таких занять учасники обов'язково засвоюють певні знання, і педагог залишається задоволим результатом.

Розглянемо методи активного навчання, які ми використовуємо на заняттях російської мови.

Презентації - найбільш простий і доступний метод для використання на практичних заняттях по російській мові. Це демонстрація слайдів, підготовлених самими студентами, наприклад, по темах: "Російська мова в світі, Казахстані. Російська мова і моя спеціальність, «Спосіб життя (особливості праці, вільний час, спілкування, кола інтересів)», «Спосіб життя (одяг, дизайн і функціональність житла)», «Вільний час, відпочинок, інтереси, захоплення (мистецтво, спорт, подорожі)», «Культурний відпочинок: театри, музеї, фестивалі, виставки, концерти, література, музика. Роль мистецтва в житті людини". Баскет- метод + Ділові ігри (в тому числі ролеві, імітаційні) - достатньо популярний метод. Вільний час студенти виконують ролі учасників такої чи іншої ситуації. Так, при проведенні занять на лексичні теми «Історія міста: початок, історичні події. Історичний центр міста і сучасні райони» студенти виступають в ролі гідів і проводять екскурсії по історичним місцям міста. При цьому метою екскурсії — зібрати і донести інформацію про достопримечательностях міста Тараза. Метод проектів — самостійна розробка студентами проекту по темі "Туристична компанія" і його захист. В самому початку заняття студенти об'єдналися в невеликі групи. Для формування груп можна використовувати різні стратегії. Утворюються невеликі групи по чотири-п'ять осіб в залежності від кількості студентів. Склад групи тимчасовий, на наступних заняттях він підбирається з урахуванням того, щоб з максимальною ефективністю для колективу могли реалізуватися навчальні можливості кожного члена групи в залежності від змісту і характеру майбутньої роботи. Наступний етап - групова робота: ознайомлення з темою, планування роботи в групі; розподіл завдань всередині групи; обговорення індивідуальних результатів роботи в групі; обговорення загальної задачі групи (замітки, доповнення, уточнення, узагальнення, підведення висновків групової задачі).

Цілі групової роботи можуть бути визначені наступним чином: розвиток критичного мислення студентів; вміння мислити логічно по запропонованим темам; здатність концентруватися на суті проблеми; формування впевненості в собі; здатність працювати в команді, вдосконалення навичок усної мови; навичок риторики; мовних етикет при публічному виступі. Важливим моментом при формуванні невеликих груп є розподіл ролей. Наприклад, ролі можуть бути наступними: Лідер, Секретар, Хронікер і др.

Круглий стіл (дискусія, дебати) - груповий вид методу, який передбачає колективне обговорення учасниками проблеми, пропозицій, ідей, думок і спільний пошук їх рішення. Головна цінність цього методу полягає в тому, що у учасників формується діалектичне мислення, вирішуються педагогічні завдання, шляхом залучення студентів до невольного, живої розмови. Проілюструємо сказане дискусією на тему: «Сучасний студент... Який він?». Команди готують відповіді на наступні запитання і завдання: 1) Які головні цінності сучасного студента? 2) Вітчизняні і західні вчені говорять про те, що освіта стає товаром. Згодні ви з цим твердженням? 3) Цікаво чи бути студентом в наше час? 4) Складіть соціальний портрет сучасного студента і др. При плануванні даної форми роботи на заняттях російської мови намагаємося створювати найбільш сприятливі умови для залучення кожного студента до активної роботи. При організації роботи в парах і групах народжуються суперечки, обговорюються різні варіанти рішення означеної проблеми, відбувається взаємонавчання в процесі навчальної дискусії і діалогу.

Таким чином, використання активних методів в професійній освіті є необхідною умовою для підготовки висококваліфікованих фахівців і веде до позитивних результатів. Вони дозволяють формувати знання, вміння і навички студентів шляхом залучення їх до ефективного навчально-пізнавальної діяльності: визначати послідовність проміжних цілей і відповідних їм дій з урахуванням кінцевого результату; передбачити

возможности получения конкретного результата при решении задач; осуществляют констатирующий и прогнозирующий контроль по результату и по способу действия.

Литература:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1, А-З. М., «Русский язык». 1981. - 699 с.
2. Толковый словарь русского языка в 4-х томах под ред. Д.Н. Ушакова. - М., изд- во Терра, 2007. - 587 с.
3. Петровский А.В., Ярошевский М.Г (ред.) Краткий психологический словарь, Политиздат, 1985 - 487 с.
4. Бельчиков Я.М., Бирштейн М.М. Деловые игры. - Рига: АВОТС. - 1989. - 304 с.

Віра Крецу
(Ізмаїл, Україна)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗООНІМІВ *КІТ* / СОБАКА В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Анімалістична фраземіка становить собою досить значний шар будь-якої мови, адже є чи не найбільш поширеною і давньою формою мовної номінації. Саме на основі порівняння з тваринами чи птахами людина й пізнавала себе і навколишній світ.

Фразеологічні вирази з фаунонімами становлять внутрішньо різноманітну групу. Такі ФО викликають великий науковий інтерес, оскільки постали на основі образного уявлення людей про ту чи іншу тварину або птаха і яскраво відтворюють національну самобутність конкретної мови через систему оцінних образів-еталонів, характерних для відповідної лінгвокультурної спільноти [2].

Під анімалістичною фразеологією розуміємо фразеологічні одиниці, що мають у своєму складі компонент зоонім, тобто субстантивний компонент, котрий позначає певного представника фауни чи похідні від нього. Термін зоонім поширений у лінгвістиці, його використовують для найменування всіх живих істот (ссавців, птахів, риб, земноводних і плазунів).

Наукові студії означеної тематики засвідчують актуальність застосування описового і компаративного методів до фраземіки такого типу, а також концептуального, адже один і той же фаунонім у структурі різнотипних стійких виразів здатен набувати різноманітних значень і конотацій, що дає досліднику уявлення про концептуальну структуру такого оніма. Виявляючи сталі значення фразем з компонентом фаунонімом, у ході аналізу внутрішньої форми ФО можна збагнути ті символічні значення, з яким вжито фауноніми в різних фраземах. Сукупність цих символічних значень у певній лінгвокультурі буде репрезентувати концептуалізацію досліджуваного оніма.

Мета нашої розвідки з'ясувати особливості концептуалізації зоонімів *кіт* і *собака* в українській фразеології.

У словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка кіт, - це «свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів, sameць кішки; за народними уявленнями тварина небезпечна, бо стоїть на межі двох світів – реального і потойбічного, на нього обертаються відьми; кіт створений Богом, однак усе-таки «нечистий», бо колись з'їв чорта [1, с. 288]. Наприклад, укладачем наведено такі народні прикмети про kota: «приблудний кіт спричиняє зубожіння; гадюка боїться kota і скручується в клубок; кішка приходиться до хворого, який одужує і тікає від того, хто помирає» [1, с. 288].

У нашій вибірці концепт *кіт* характеризується досить значним фразеотвірним потенціалом. У фразеологічних словниках різного типу нами зафіксовано чимало зоофразеологізмів з цим компонентом. Наприклад, ФОі (*ще й*) *кіт не валявся* має значення 'хтось ще нічого не робив' [3, с. 298]; *не все коту (котіві) м'ясниця, жарт.* – 'закінчилось для когось безтурботне життя [3, с. 298]; *не завжди комусь щастить, тягати (тягнути) сірка (кота, кучого) за хвіст* – 'не поспішати з чим-небудь' [3, с. 298]; *купувати / купити kota в мішку* – 'придбати невідомо що' [3, с. 298]; *як кіт наплакав та як котіві на сльозм* – 'дуже мало' [3, с. 299]; *чорна кішка пробігла* – 'посваритися з кимось' [3, с. 298]; *коти шкребуть на серці* – 'хтось хвилюється' [3, с. 298]; *як кіт на сало позирає* – 'ласо, жадібно, заздрісно' [3, с. 298]; *як (мов, ніби) кіт до сала, зі сл. допається і под.* – 'жадібно, дуже енергійно' [3, с. 298]; *як (мов, ніби) кіт до м'яси, зі сл. кідатися* – 'жадібно, пристрасно' [3, с. 298]; *грається в kota і мішку (рідше мішу) несхв., жарт.* – 'бути нещирим, хитрувати, лицемірити' [3, с. 298].

Особливості цієї тварини відтворено також в українських пареміях, народних загадках типу і вдень і вночі у кожусі на печі (загадка про kota).

Чимало українських повір'їв пов'язано з котом, як-от: «коли кіт покидає свій дім – це до нещастя», «коли кіт миється або мнеться біля чийось ніг – будуть гості», «коли кіт дряпається на дерево – буде вітер», «щось не вдалося, бо чорна кішка дорогу перебігла» [1, с. 288].

З котом порівнюють людину, яка любить спати (адже загальновідомо, що коти сплять не менше 18 годин на добу). В українських традиційних обрядах зафіксовано, що перед тим, як покласти новонародженого у колиску, баба-повитуха клала туди kota, «щоб дитя спало, як кіт»; поколисавши kota, баба викидала його з коліски, а натомість клала малюка, примовляючи: «На kota вуркота, а на дитину дрімота», тому в українських коліскових часто згадується кіт-воркіт [1, с. 288].

За поведінкою котів, наприклад, угадують погоду: якщо кіт на печі, то це до холодів тощо.

Як свідчать наведені вище приклади, в українській анімалістичній фраземіці фаунонім *кіт* використовується як сам, так в одному контексті з зоонімом собака. Наприклад, ФО *як кіт із собакою* означає 'не миритися, гризтися з кимось'.

В українській лінгвокультурі спостерігаємо таке тлумачення номена: «собака – це домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони та на полюванні; з глибокої давнини став символом вірності (вірний, як пес), водночас уособлює багато негативних рис, зокрема, злість, жорстокість, недоброзичливість (злий, як собака (про злу людину)); як скажений собака (про нестриману лайливу людину) [1, с. 557].

Негативна символіка собаки досить розгалужена і позначає:

- 'обмовність' - собака бреше, вітер носить, вільно собаці на Бога брехати, собака бреше – караван іде [1, с. 558];

- 'нещирість' – позичити у Сірка очей [1, с. 558];

- 'прислужництво' – як Сірка годують, так він і гавкає [1, с. 558];

- 'невибагливість' – там і собака не витримав би; собаче життя; любить, як собака палку; голодний, як собака; заживе, як на собаці – швидко, без шрамів [1, с. 558];

- 'непотрібність' – потрібен, як собаці п'ята лапа; потрібен, як собаці другий хвіст [1, с. 558];

- 'підступність, потаємність природи' – понурий, як свиня, а потайний, як собака [1, с. 558];

- 'сварливість, крикливість' (про таку людину українці кажуть гавкучий) – бреше, як собака; бійся не того собаки, що бреше, а того, що ластиться;

- 'заслужене покарання' – собаці собача й смерть [1, с. 558];

- 'бідність' - багата, як собака кудлата зневажливе – бідна, багата шерстю і блохами [1, с. 558].

Отже, аналізований матеріал репрезентує значну семантичну розгалуженість концептів *кіт* і *собака* в українській фразеології, однак все ж переважає негативна оцінність, що свідчить про гостру критичну спрямованість фразеологізмів особливо метафоричного походження. Помітно, що з посиленням оцінного значення значно послаблюється номінативний фактор, оскільки фразеологізми створюються не стільки для конкретизації, стільки для образно-емоційної оцінки, дій, рис, станів людини.

Література:

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
2. Холманских И. В. Компаративные фразеологические единицы с компонентом-зоонимом (на материале русского и болгарского языков): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.20 – сопоставительное языкознание. Тюмень, 2000. 22 с.
3. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. К.: Наук. думка, 2014. 1098 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Issabayeva Zauresh** – Doctoral student of the educational program "Pedagogy and psychology", of NPJSC «Zhetysu University named after I. Zhansugurov».
- Агавердієва Таїса Мірзаївна** – магістр із медіа комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Агалаков В'ячеслав Сергійович** – викладач кафедри фізичного виховання та спорту Дніпровського Національного Університету імені Олеса Гончара.
- Аладьина Ангелина Алексеевна** – к.ф.н. доцент, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати.
- Бақтыгереев Абдурахман Ғаниұлы** – 1 курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.
- Бижигитов Темирхан** – к.ф.-м.н., профессор Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати.
- Бондаренко Зоя Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету психології та спеціальної освіти Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара.
- Двалі Анастасія Мамуківна** – Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара.
- Джугембаева Бакытгуль Аскарровна** – аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.
- Драган Софія Андріївна** – студентка Дрогобицького механіко-технологічного фахового коледжу.
- Духнова Лариса Миколаївна** – викладач кафедри фізичного виховання та спорту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Еркинова Мадина Муратқызы** – Білім беру үдерісін басқару (2-курс).
- Журавська Наталія Євгенівна** – кандидат технічних наук, доцент Київського національного університету будівництва та архітектури.
- Кабрахманова Назерке Оралбековна** – магистрант КНК имени Курмангазы.
- Касіяник Ігор Петрович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Кириченко Тарас Григорович** – заслужений тренер України, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спортивних дисциплін, ігор і туризму Університету Григорія Сковороди у Переяславі.
- Кириченко Тетяна Василівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди у Переяславі.
- Кохановський Ілля Андрійович** – студент Київського національного університету будівництва та архітектури.
- Крецу Віра Петрівна** – студентка Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- Криса Марта Романівна** – студентка Дрогобицького механіко-технологічного фахового коледжу.
- Кучеренко Валентина Степанівна** – старший викладач кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
- Кыздарбеков Абзал Сыпатайұлы** – магистр Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати.
- Қайыржан Манас Бауыржанұлы** – 1 курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті.
- Құзыреден Аида Дарханқызы** – Білім беру үдерісін басқару (1-курс).
- Лютік Юлія** – студентка Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Манасбай А.М.** – 2 курс магистранты Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, жылуфизикасы және техникалық физика кафедрасы «Техникалық физика» мамандығы.
- Матуз Ольга Володимирівна** – заступник декана природничо-економічного факультету з навчальної роботи та забезпечення якості вищої освіти, асистент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Минайдарова Марія Естевна** – к.п.н. доцент, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати.
- Мороз Олена Валентинівна** – викладач кафедри фізичного виховання та спорту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Нестерук Ганна Сергіївна** – здобувач Рівненського Фахового Коледжу Національного Університету Біоресурсів і Природокористування України.
- Оразымбетова Гулайм Хайруллаевна** – старший преподаватель Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати.
- Пешкічева А.Ю.** – студентка Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара.
- Резникова М.О.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара.

- Тлеубергенов Арман Алдабергенович** – доцент кафедри спеціального фортепіано КНК імені Курмангазы.
- Цапок Олена Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Челпанова Катерина Андріївна** – студентка Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара.
- Черватюк Вікторія Андріївна** – викладач спеціальних дисциплін Дрогобицького механіко – технологічного фахового коледжу.
- Чернюк Ганна Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Университет Григория Сковороды в Переяславе,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество факультета исторического и социально-психологического образования

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что 31 января 2023 г. проводится III Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Евразии».**Планируется работа по секциям:****I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Бионженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геонформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономики.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.

6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

IX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.

4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Металлургия.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника.
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство.

XIX. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА.

1. Журналистика. Теория и история журналистики.
2. Книговедение, библиотекоеведение, библиографоведение.
3. Социальная информатика. Прикладные социально-коммуникационные технологии

XX. ФИЗИКА

1. Общая физика
2. Экспериментальные физика
3. Астрономия и физика космоса
4. Молекулярная физика
5. Ядерная физика
6. Физика металлов
7. Физика функциональных металлов
8. Нанотехника

XXI. ХИМИЯ

1. Аналитическая химия
2. Неорганическая химия
3. Органическая химия
4. Физическая химия
5. Химия высокомолекулярных соединений

XXII. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

1. Фармацевтические науки
2. Клиническая медицина
3. Профилактическая медицина
4. Теоретическая медицина

XXIII. КУЛЬТУРОЛОГИЯ**XXIV. СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ**

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатах конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 30 січня 2023 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Оргвнесок - 10 USD США або 10 Євро (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редагування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) кошти переказуються наступним чином:

ВНИМАНИЕ!!! В Україні працюють тільки такі системи переказу.

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл., г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 34, к. 908. **РЕКОМЕНДУЕМ поштовою переказом!**

2.

ПриватБанк			
Получатель платежа			
Организация банка	МФО банка	КОД ЄГРПОУ получателя	КОД ЄГРПОУ банка
ПриватБанк	305299	14360570	14360570
Счет получателя	IBAN	Дата	Сумма
29244825509100	UA743052990000026202675019272	01.10.2019	
Пополнение текущего счета 4731219611188412, БОБРОВНИК ЮРИЙ ВИКТОРОВИЧ, 3048907279			

3. **СПОСОБ ПЕРЕВОДА MEEST Transfer Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH)** (вказуйте код переказу Ф.І.О того, хто переводить оргвнесок)

4. **СПОСОБ ПЕРЕВОДА Sigue Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH)** (вказуйте код переказу Ф.І.О того, хто переводить оргвнесок)

5. **СПОСОБ ПЕРЕВОДА Moneygram на Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH)** (вказуйте код переказу Ф.І.О того, хто переводить оргвнесок)

6. **СПОСОБ ПЕРЕВОДА** (якщо оплата йде в одному платежі за дві і більше наукових робіт) **Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (Bobrovnik Yuriy Viktorovich)** (вказуйте код переказу, Ф.І.О того, хто переводить оргвнесок)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.:
Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью), телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 31.01.2023 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибка не отправления** отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл., г. Переяслав, ул. Сухомлинского, 34, к. 908.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактный телефон: **+38 (097) 923 16 58**

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

ВНИМАНИЕ! В случае если Вам нужен электронный сертификат, то в сведениях об авторе, укажите об этом. И мы Вам его вышлем по электронной почте в течение двух недель после завершения проведения конференции.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные междустрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
студентське наукове товариство факультету історичної і соціально-психологічної освіти
«Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що 31 січня 2023 р. проводиться III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція
«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

XIX. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.

1. Журналістика. Теорія та історія журналістики
2. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.
3. Соціальна інформатика. Прикладні соціально-комунікаційні технології

XX. ФІЗИКА

1. Загальна фізика
2. Експериментальна фізика
3. Астрономія та фізика космосу
4. Молекулярна фізика
5. Ядерна фізика
6. Фізика металів
7. Фізика функціональних металів
8. Нанофізика

XXI. ХІМІЯ

1. Аналітична хімія
2. Неорганічна хімія
3. Органічна хімія
4. Фізична хімія
5. Хімія високомолекулярних сполук

XXII. МЕДИЧНІ НАУКИ

1. Фармацевтичні науки
2. Клінічна медицина
3. Профілактична медицина
4. Теоретична медицина

XXIII. КУЛЬТУРОЛОГІЯ

XXIV. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 30 січня 2023 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 100 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів, електронний сертифікат). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши слова «ЗАВАНТАЖИТИ ЗБІРНИК».

Увага! Реквізити змінено. Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку 4731 2196 1118 8412 (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS підтвердження про оплату на моб. 097 923 16 58 у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

Або на карту MONOBANK 5375 4141 0434 5920 (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) (переказ через термінали **ІВОХ БЕЗ КОМІСІЇ**, для цього потрібно вибрати в меню **MONOBANK вказати номер карти та номер телефону 097 923 16 58**) після переказу орг. внеску потрібно відправити SMS підтвердження про оплату на цей же номер, у повідомленні вказати **ЛИШЕ** прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(*Київ, Україна*)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com** (тема повідомлення: **31 січня 2023 р.** (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку не відправлення відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**)).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопію квитанції не надсилається (достатньо відправити SMS вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та зараховано»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Увага! У разі якщо Вам потрібний електронний сертифікат, то у відомостях про автора, вкажіть про це, і ми Вам його надішлемо електронною поштою на протязі двох тижнів після завершення проведення конференції.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 34, гурт. 2, кім. 908.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактний телефон: (097) 923 16 58.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

Валентина Кучеренко (Київ, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ БЕЗПЕКИ ТУРИСТИЧНИХ ПОДОРОЖЕЙ АВІАЦІЙНИМ ТРАНСПОРТОМ.....	5
Ганна Чернюк, Ольга Матуз, Ігор Касіяник (Кам'янець-Подільський, Україна)	
АГРОКЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ ТЕПЛА І ЗВОЛОЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ	7

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Хаджи-Мурат Илиуф, Орынбасар Солтанбекова (Семей, Казахстан)	
ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОНИМА “ЧЕРКАС”.....	11

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Аида Құзыреден (Атырау, Қазақстан)	
ФУНКЦИЈАНЫ ГОМОМОРФИМ АРҚЫЛЫАНЫҚТАУ ӘДІСІ	22

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

Н.О. Кабдрахманова (Алматы, Казахстан)	
ПРОФЕССОР БЕРТА СОЛОМОНОВНА МАРАНЦ	25

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Зоя Бондаренко, Анастасія Двалі (Дніпро, Україна)	
СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ	28
Бакытгуль Джугембаева, Манас Қайыржан, Абдуррахман Бақтыгереев (Атырау, Қазақстан)	
МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МҮМКІНДІКТЕРІ	29
Мадина Еркинова (Атырау, Казахстан)	
ДӘЛЕЛДЕУДІҢ ЖЕТЕКШІ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	32
Юлія Лютик (Дрогобич, Україна)	
ДИДАКТИЧНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ НОВИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ШКОЛІ.....	36
Тетяна Шевченко (Суми, Україна)	
ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ	38
Тетяна Шевченко (Суми, Україна)	
ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	40

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Наталя Горбова (Запоріжжя, Україна)	
КОНСТИТУЦІЙНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЗА УМОВ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	43
Ганна Нестерук (Рівне, Україна)	
ОТРИМАННЯ ДЕРЖАВНИХ ДОПОМОГ ТА ПІЛЬГ ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	44
А.Ю. Пешкічева, М.О. Резникова (Дніпро, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ СТЯГУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	47

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Zauresh Issabayeva (Taldykorgan, Kazakhstan)	
GETTING RID OF DISABLED PERSONS, INCLUDING NEWBORNS, AS A FORM OF SELF-DEFENSE OF A PERSON AND A STATE IN THE ANCIENT WORLD	51
Тетяна Кириченко (Переяслав Україна)	
ПСИХОЛОГІЧНИЙ І ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ	52

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА

Софія Драган (Дрогобич, Україна)	
КНИГА ЯК ОСНОВНИЙ ВИД ВИДАННЯ.....	56
Марта Криса (Дрогобич, Україна)	
КНИГА ЯК АРТЕФАКТНИЙ ДОКУМЕНТ.....	58

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Олена Цапок, Таїса Агавердієва (Черкаси, Україна)	
СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЗАПОТРЕБУВАНІ ПЛАТФОРМИ ДЛЯ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ КОНТЕНТУ СУЧАСНИХ ОНЛАЙН-МЕДІА	60
Вікторія Черватюк (Дрогобич, Україна)	
СКЛАД ТА НАПРЯМКИ ЗАХИСТУ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	62

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Ілля Кохановський, Наталія Журавська (Київ, Україна) РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД.....	65
--	----

СЕКЦІЯ: ФІЗИКА

Темирхан Бижигитов, Гулайм Оразымбетова, Абзал Кыздарбеков (Тараз, Казахстан) ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ КОЭФФИЦИЕНТА ПОВЕРХНОСТНОГО НАТЯЖЕНИЯ ВОДНЫХ РАСТВОРОВ.....	68
А.М. Манасбай (Алматы, Қазақстан) СЕГНЕТОЭЛЕКТРИКТЕРДІҢ ПОЛЯРИЗАЦИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН «ВП ФИЗИКА» БАҒДАРЛАМАСЫ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУ.....	72

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Тарас Кириченко (Переяслав, Україна) ХАРАКТЕРИСТИКА СИЛОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СУЧАСНОМУ ПАУЕРЛІФТИНГУ.....	76
Олена Мороз, Лариса Духнова (Київ, Україна) ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	78
Катерина Челпанова, В'ячеслав Агалаков (Дніпро, Україна) ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ.....	80
Катерина Челпанова, В'ячеслав Агалаков (Дніпро, Україна) РЕАЛІЗАЦІЯ ІНТЕГРОВАНОГО ПІДХОДУ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗДО ЯК ШЛЯХ ПОДАЛЬШОЇ УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ.....	82

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Ангелина Аладьина, Мария Минайдарова (Тараз, Казахстан) АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ОДНА ИЗ ТЕХНОЛОГИЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОМ ВУЗЕ.....	85
Віра Крецу (Ізмаїл, Україна) КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗООНІМІВ КІТ І СОБАКА В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ.....	87
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	89

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Інформація для учасників из зарубешных стран.....	91
Інформація для учасників з України.....	94

Українською, польською, російською, англійською, французькою, білоруською, грузинською, вірменською, азербайджанською, казахською, узбецькою, таджицькою, киргизькою, молдавською, туркменською мовами

Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії» // Збірник наукових праць. – Переяслав, 2022 р. – 98 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Ю.В. Бобровнік, кандидат історичних наук

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав

Проведення II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії»
та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці
молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді»
за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

